

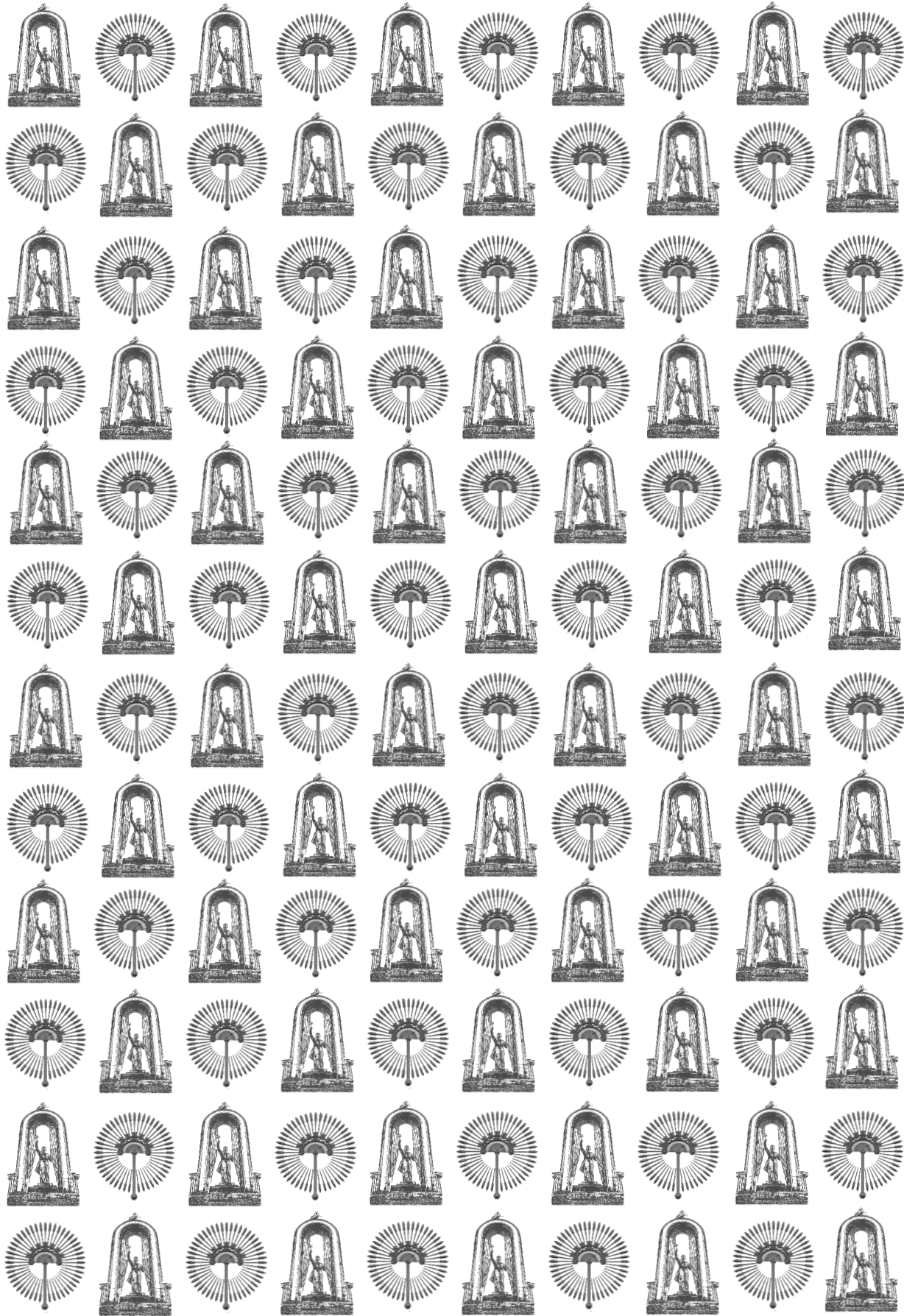
НЕКРҶҶЗ САФАРЗОДА

ҶУГРОФИЁИ ТАЪРИХИИ ДАВЛАТИ СОМОНИЁН

ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ ГОСУДАРСТВА САМАНИДОВ

АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН

ИНСТИТУТИ ТАЪРИҲ, БОСТОНШИНОСӢ ВА
МАРДУМШИНОСИИ БА НОМИ АҲМАДИ ДОНИШ

Бо қарори Шӯрои илмии таъбу нашри
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон
(№24 аз 27 майи соли 2019) нашр мешавад

САФАРЗОДА НЕКРӢЗ ШОДӢ

ҶУҒРОФИӢИ ТАЪРИХИИ ДАВЛАТИ СОМОНИӢН

ДУШАНБЕ
«ИРФОН»
2024

ТДУ 9тоҷик+91тоҷик+001(092)+008+37тоҷик
ТКБ 63.3(2тоҷик)+26.89(2тоҷик)+72.3+92Я2
С-35

Муҳаррирони масъул:

Нурмуҳаммад Амиршоҳӣ
Абдурахмонзода Абдували

Муқарризон: доктори илмҳои таърих, профессор – А. Саидов
номзади илмҳои таърих, дотсент – С. Асоев

НЕКРҶЗ САФАРЗОДА

С-35 Ҷуғрофиёи таърихӣи давлати Сомониён [бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ, англисӣ ва ҳагги форсӣ]. – Душанбе, «Ирфон», 2024.– 560 с.
ISBN 978-99975-1-437-0

Замони давлатдории Сомониён дар миёни муҳаққиқони илми таърих «асри заррин»-и таърихи Шарқ ном гирифтааст. Масоили мухталифи марбут ба ин давра аз ҷониби донишмандон таҳқиқу баррасӣ шуда, дар ин замина осори пунарзӣше ҳам нашр шудааст. Аммо масъалаҳои марбут ба ҷуғрофиёи таърихӣи давлати Сомониён, аз ҷумла масоили марзӣ-маъмурий, ҳудуди вилоятҳо, тавсифи шаҳрҳо ва ниҳоят густариш ва коҳиши қаламрави давлати Сомониён бори нахуст дар ин китоб ба таври комил ва муназзам таҳқиқ шуда, муаллиф китобе дар шакли монография таҳия ва пешниҳоди алоқамандон кардааст.

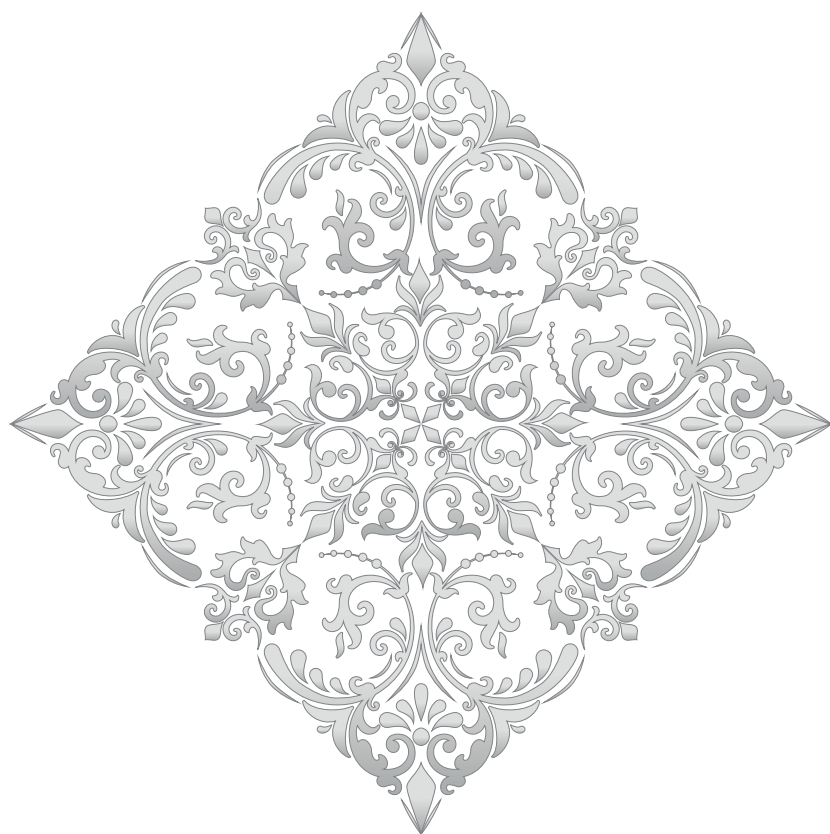
ISBN 978-99975-1-437-0

© Н. Сафарзода, 2024

МУНДАРИҶА

ДАСТОВАРДИ МУҲИМ ДАР ТАЪРИХШИНОСИИ МИЛЛӢ.....	6
ДАР БОБИ ҶУҒРОФИӢИ ТАЪРИХӢ.....	9
АЙНИЯТИ ҶУҒРОФИӢИ ТАЪРИХӢ БО ИЛМҲОИ ДИГАР	12
БАРТАРИҲОИ ТАҲҚИҚ ДАР ҶАҲОРЧӢБИ ҶУҒРОФИӢИ ТАЪРИХӢ.....	15
ПЕШГУФТОР	18
БОБИ 1. СОМОНИӢ: ОҶОЗИ ҲУКУМАТ ВА ГУСТАРИШИ ҶУҒРОФИӢИИ ҚАЛАМРАВИ ДАВЛАТ.....	21
§ 1.1. Ҷулуси намояндагони хонадони СомонӢ бар ҳукумати вилоӢти Мовароуннаҳру Хуросон.....	21
§ 1.2. Густариши ҷуғрофиӢи давлати СомониӢ	32
БОБИ 2. ҲУДУДИ ДАВЛАТИ СОМОНИӢ: ВИЛОЯТҲО ВА ШАҲРҲОИ АСОСӢ ВА АВОМИЛИ КОҲИШИ ҚАЛАМРАВИ СИӢСӢ.....	50
§ 2.1. Мавқеи ҷойгиршавии вилоятҳо ва шаҳрҳои асосии давлати СомониӢ	50
§ 2.2. КОҲИШИ ҶУҒРОФИӢИИ ҚАЛАМРАВИ СОМОНИӢ	106
ҲУЛОСА	131
АДАБИӢТ.....	402
ЗАМИМАҲО	415

ҲОЛНОМАИ МУАЛЛИФ

Сафарзода Некрӯз Шодӣ,
муаррих, номзади илмҳои таърих
(2020).

27 июни соли 1989 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таваллуд шудааст. Хатмкардаи литсейи №1 шаҳри Бохтарии вилояти Хатлон (2007). Таҳсил дар факултаи таърихи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (2007–2012) ва шӯбаи ғоибонаи аспирантураи Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (2014–2018). Мухаррири редакцияҳои таърих ва фарҳанги Муассисаи давлатии Сарредакцияи илмӣ Энсиклопедияи миллии тоҷик (МД СИЭМТ, 2012–2015), мудири редакцияи Донишномаҳо барои кӯдакон ва наврасон (2015–2024), ҷонишини сармуҳаррир-котиби масъули СИЭМТ (аз 19.08.2024). Ҳамзамон ходими илмӣ шӯбаи таърихи қадим, асрҳои миёна ва нави Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Пажӯҳишгари манобеи таърихӣ, ҷуғрофиёи таърихӣ ва таърихи сиёсии асрҳои миёнаи Эрон ва Осиёи Марказӣ. Мавзӯи рисолаи номзадӣ: «Ҷуғрофиёи таърихӣ давлати Сомониён (дар асоси сарчашмаҳои таърихӣ)». Муаллифи 1 рисола ва беш аз 20 мақолаи илмӣ ва илмӣ-оммавӣ мебошад.

ДАСТОВАРДИ МУҲИМ ДАР ТАЪРИХШИНОСИИ МИЛЛӢ

Дар таърихнигорӣи муосири тоҷик таҳқиқу баррасии ҷуғрофиёи таърихӣи давлатҳои маҳалли (миллӣ)-и тоҷикӣ, қариб, ки сурат нагирифта ва аксари онҳо барои ҷомеаи тоҷик ҳамчунон номуайяну торик боқӣ мондаанд, ҳатто дар баъзе маворид теъдоде ғалат ҳам арзёбӣ шудаанд. Аз ҷумла, ҷуғрофиёи таърихӣи маъруфтарин давлати тоҷикон – Сомониён низ, бо вучуди сурат гирифтани таҳқиқоти мутаъадиди илмӣи таърихшиносони тоҷик то ба имрӯз амиқ омӯхта ва ҳудуди аслии он таъйин нашуда буд, ки дар ин ҳол падидаи омадани ин китоби Некрӯз Сафарзода – “Ҷуғрофиёи таърихӣи давлати Сомониён” барои ҷомеаи илмӣи тоҷик башорати хушҳолкунандаест, ки онро метавон бо камоли эътимод истиқбол кард.

Дар таърихнигорӣи тоҷик барои аввалин бор аст, ки ин мавзӯ ба таври комил таҳқиқу баррасӣ мешавад. Масъалагузорӣи муаллиф дар навишт ва тадвини ин китоб хеле муваффақона сурат гирифтааст. Ӯ дар ибтидо оғози давраи ҳукмронии Сомониёнро ба риштаи таҳқиқ қашида, ҳамзамон, доираи ҷуғрофиёи нуфузи ҳар кадом аз ҳокимони маҳаллии хонадони мазкурро дар асоси манобеъи дастрас аниқ таъйин мекунад. Сипас, бо таъя

ба ахбори манобеи муътамади таърихӣ густариши ҷуғрофиёии қаламрави давлати Сомониёро таҳқиқ ва тибқи тартиби замонӣ тавсеаи ҳудуди давлати Сомониёро мушаххас карда, рӯйдоду ҳаводиси сиёсӣ ва иҷтимоӣ-иқтисодиро, ки авомили густариши ҷуғрофиёии қаламрави Сомониён гардида буданд, таҳлилу баррасӣ ва пайомадҳои онҳоро амиқан таҳлил мекунад. Дар натиҷаи таҳлилу хулосабарориҳои муаллиф ҳудуди давлати Сомониён дақиқан муайян шуда, харитаи комили ин давлат тасвир шудааст, ки дастоварди муҳимми илмӣ маҳсуб мешавад.

Дар баҳши дуввуми китоб маълумот дар бораи вилоятҳо ва шаҳрҳои асосии давлати Сомониён оварда шудааст. Муаллиф ахбори манобеи таърихиро бо осори бостоншиносӣ қиёс намуда, мавзеи ҷойгиршавии шаҳрҳои давлати Сомониёро муайян кардааст. Ҳамчунин, бо таъкид ба манобеаи таърихӣ ва дигар осори ҷуғрофиёӣ асримиёнаӣ муаллиф марзҳои дохилӣ, яъне ҳудуди вилоятҳои давлати Сомониёро дар шакли алоҳида муайян намуда, онҳоро дар харитаҳо тасвир кардааст. Дар маҷмӯъ, дар баҳши дуввуми китоб тавсифи муфасссали навоҳиву манотиқи ҳудуди дохилии кишвари бузурги Сомониён сурат гирифта, дар ин хусус маълумоти арзишманди таърихӣ низ таҳқиқу баррасӣ шудаанд. Дар китоб баъд аз он, ки зина ба зина боло гирифтани давлатдорӣ Сомониён тавсиф мешавад, ба тадриҷ коҳиш ёфтани қаламрави давлати Сомониён низ баррасӣ мегардад, яъне сабабу омилҳое,

ки боиси коҳиши ҷуғрофиёи каламрави давлати Сомониён шудаанд, аз ҷониби муаллиф дурусту мунисфона таҳлилу арзёбӣ мешаванд.

Дар хулосаи китоб муаллиф андешаҳои худро дар хусуси масоили баррасишуда ибраз дошта, масъалаҳоро, ки вобаста ба мавзӯ то ин дам нисбатан норавшану тира буданд, мушаххас мекунад. Дар баҳши замимаҳои китоб харитаҳое оварда шудаанд, ки заҳмати муаллифро дақиқан аён месозанд. Шумораи харитаҳои мазкур бештар аз 20 адад буда, ҳар кадом бо таърифи ахбори манобеи муътамади таърихӣ ва муқоясаи онҳо бо осори сарчашмаӣ ва таҳқиқи илмӣ таҳия шудаанд, ки чунин равиши таҳқиқотӣ дар китоб эътимоди илмӣ мантиқӣ онро бо сароҳат таъмин кардааст.

Дар маҷмӯъ, метавон ин китоби Некрӯз Сафарзодаро дар ҳалли масоили ҷуғрофиёӣ-ҳудудии бузургтарин давлати асримиёнаии тоҷикон – давлати Сомониён ва шинохти воқеию комили илмӣ як давраи пуршукуҳи таърихи миллати шарафманди тоҷик дастоварди наватӣ ва хеле муҳимм барои ҷомеаи илмӣ Тоҷикистон арзёбӣ намуд.

Сармуҳаррири
Муассисаи давлатии
Сарредаксияи илмӣ
Энсиклопедияи миллии тоҷик,
номзади илмҳои таърих
Нурмуҳаммад Амиршоҳӣ

ДАР БОБИ ҶУҒРОФИЁИ ТАЪРИХӢ...

Ҷуғрофиёи таърихӣ истилоҳест, ки барои ҳама чандон шинос нест ва аксарияти аҳли илму таълим дар ҷомеаи кунунии мо шояд онро дурусту амиқ дарк накарда бошанд. Ин ҳолат метавонад сабабҳои мухталиф дошта бошад. Яке аз сабабҳои аслии фанни ихтисосӣ будани ҷуғрофиёи таърихист. Яъне, танҳо нафароне дар бораи ҷуғрофиёи таърихӣ маълумоти комил дошта метавонанд, ки бо сабаби машғул будан ба фаъолияти илмӣ ё ҳангоми тадрис ба он сару кор дошта бошанд. Донишмандони соҳа дар мавриди мавзӯи омӯзиш, мавқеъ ва аҳаммияти фанни ҷуғрофиёи таърихӣ баҳсҳои тӯлонӣ дошта, андешаҳои худро ба шаклҳои мухталиф баён кардаанд. Баъзе ин фанро бахше аз ҷуғрофиё ва баъзе бахше аз таърих гуфтаанд, ки тариқи дуввум ба ҳақиқат наздиктар аст ва дурустии ин андеша зимни баёни таърихи ташаккули фанни ҷуғрофиёи таърихӣ дар зер собит хоҳад шуд.

Ҳарчанд дар бисёре аз адабиёту таълифоти соҳаи ҷуғрофиёи таърихӣ оғози ташаккули донишҳои ҷуғрофӣ-таърихиро ба давраи Эҳё ва Кашфиёти бузурги ҷуғрофии аврупоӣ марбут медонанд, аммо воқеият чунин нест. Чун макони тавлид ва тҳуӣкии тамаддунҳои нахустин Шарқи Қадим (Миср, Байнаннаҳрайн, Эрон, Чин, Ҳинд) аст, аз эҳтимол дур нест, ки нахустин донишҳои ҷуғрофиёӣ-таърихӣ ҳам дар ин ҷо паدید омада ва

рисолаҳое ҳам дар ин боб таълиф шуда бошанд, ки ба сабаби ҳодисоти таърихӣ дар шакли хаттӣ то замони мо нарасидаанд.

Вале дар ин маврид далелҳои бисёр қавӣ низ даст аст, ки барои исботи гуфтаи боло арзиши бисёр гарон доранд. Тасвири ақвоми мухталиф бо либосу лавозими хоси худ дар Тахти Чамшед ва китоби Авесто, ки мероси таърихӣи тамоми мардуми ориёнаҷод, аз ҷумла мо тоҷикон аст, фарогири маълумоти чуғрофӣ-таърихист, ки дар заминаи онҳо чандин таҳқиқот ҳам анҷом шудааст. Яъне пайдоиши нахустин донишҳои чуғрофӣ-таърихиро ҳарчанд дар шакли ибтидоӣ ҳам бошад, марбути шарқи бостон, аз ҷумла мардуми эронитабор доништан иштибоҳ нахоҳад буд.

Гузашта аз ин, рушди чуғрофиёнигорӣ дар асрҳои миёна дар кишварҳои мусулмонӣи шарқ ба чунон нуқтаи баланд расида буд, ки тақрибан пас аз 500 сол заминаи асосии кашфиёту дастовардҳои аврупоиён дар ин самт шуд. Осори гаронбаҳое, ки аз ҷумла ниёғони мо – Ибни Хурдодбех, Истаҳрӣ, Абузайди Балхӣ, Хоразмӣ, Ибни Фақеҳи Ҳамадонӣ, Ҷайҳонӣ, Берунӣ Закариё Қазвинӣ ва дигарон дар мавзӯҳои чуғрофӣ, аз ҷумла, тасвири харитаҳо, муайянсозии масири роҳҳо, макони шаҳрҳо, тавсифи вилоятҳо ва сарзаминҳо, тааллуқоти қавмӣ, динӣ ва забонӣи сокинони шаҳру навоҳӣи мухталифи ҷаҳони он рӯз ва ғ. таълиф кардаанд, то кунун аз муҳимтарин манбаҳои омӯзиши масоили чуғрофиёи таърихӣ мебошанд.

Дар заминаи таълифоту кашфиёти ҷуғрофиё-нависони асримиёнагии мусулмон аврупоиён ҳам дар асрҳои XV–XVI ба дастоварду навгониҳои бесобиқа ноил гаштанд. Ҳамаи ин донишҳои фароҳамшудаи ҷуғрофӣ дар тӯли таърихи башарият ниҳоят заминаи ташаккули фанни нав – ҷуғрофиёи таърихиро фароҳам карданд. Яъне дар пайи мушоҳидаҳо ва таҳқиқҳои донишмандон собит шуд, ки дар рӯй додани баъзе ҳаводиси таърихӣ омилҳои табиӣ-ҷуғрофӣ сабаб шудаанд, ки бояд дар ҷаҳорҷӯби фанни ҷудогона омӯхта шаванд.

Ҳамин тариқ, ҷуғрофиёи таърихӣ ҳамчун фанни ҷудогона ва нави илмӣ дар доираҳои илмии Аврупо (Фаронса ва Олмон) дар охири асри XIX ва аввали асри XX падида омад. Давоми асри XX таълифоти бисёр ва ҳам арзишманде вобаста ба фанни мазкур нашр шуда, бахшҳои мухталифи ин фанро комилтар карданд. Донишмандони соҳа ҳар кадом бо равиш ва зовияи илмии хоси худ ҷойгоҳ ва мавзӯи омӯзиши ҷуғрофиёи таърихиро баён доштанд.

Таърифи кунунии маъмул аз ҷуғрофиёи таърихӣ ба таври зайл аст: **Ҷуғрофиёи таърихӣ** як фанни муҷтамаъ (комплексӣ) аст, ки ҷуғрофиёи табиӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ, фарҳангӣ ва сиёсии замони гузаштаро дар раванди рушди таърихӣ меомӯзад. Яъне аз дидгоҳи умумии илми таърих ҷуғрофиёи таърихӣ фанни ёрирасони таърих аст, ки ҷанбаи ҳудудӣ (фазаӣ)-и раванди таърихӣ ё мушаххасан ҷуғрофиёи гузаштаи кишвар ё ҳудуди муайянеро меомӯзад. Аз ин дидгоҳ вазифаи ҷуғрофиёи таърихӣ мушаххас кардани

макони ҳодисаҳои таърихӣ ва объектҳои чуғрофӣ дар замони гузашта доништа мешавад.

Аммо агар ба мавзуи омӯзиши чуғрофиёи таърихӣ бо ҷузъиёти бештар таваҷҷуҳ кунем, мебинем, ки масоили муҳимме чун густариш ё коҳиши марзҳои дохилӣ ё хориҷии давлатҳо ва воҳидҳои марзӣ-маъмурии онҳо, муайян кардани макони дақиқи шаҳрҳо, нуқоти аҳолинишин, роҳҳо, масири ҳаракати сафару экспедитсияҳо, лашкаркашиҳо, маконҳои муҳорибаҳо ва дигар ҳаводиси муҳими таърихӣ маҳз тавассути чуғрофиёи таърихӣ таҳқиқ ва баррасӣ мешаванд.

Вобаста ба мавзуи таҳқиқшаванда чуғрофиёи таърихӣ ба бахшҳои зер тақсим мешавад: чуғрофиёи таърихӣ табиӣ (физикӣ), сиёсӣ, аҳоли, иҷтимоӣ, иқтисодӣ, кишваршиносӣ ва ғ., ки ҳар кадом бояд дар пайванд ба ҳамдигар омӯхта шаванд.

АЙНИЯТИ ЧУҒРОФИЁИ ТАЪРИХӢ БО ИЛМҲОИ ДИГАР

Чуғрофиёи таърихӣ бо бахшҳои мухталифи улуми иҷтимоӣ (гуманитарӣ) робита ва муштаработи бисёр дорад. Аммо иртиботи он бо ду фанни муосир – чуғрофиёи сиёсӣ ва геополитика хеле қавӣ буда, миёни онҳо ҳатто айниятҳо мушоҳада мешаванд. Ҳар се фанни номбаршуда бахше аз илмҳои гуногунанд. Яъне *чуғрофиёи таърихӣ* бахше аз *илми таърих*, *чуғрофиёи сиёсӣ* бахше аз *чуғрофиё* ва *геополитика* бахше аз *сиёсатшиносӣ* мебошанд. Аммо умумияти муштарак дар омӯзиши мавзӯ ва вазифаҳои

ин се фан дар бештари мавридҳо чунон ба ҳам яксон мешаванд, ки ташхису таъйини мавзӯ дар маҳдудии танҳо яке аз ин фанҳо номумкин мегардад. Аз ҷумла, ҳангоми баррасии масъалаҳои таърихӣ ҷуғрофӣ-сиёсӣ (муайян кардани ҳудуди давлатҳо ва густаришу коҳиши онҳо дар давраҳои мухталиф, ҳудуди ҷуғрофиёии ташаккул ва сукувати миллатҳо) ҷуғрофиёии таърихӣ ва сиёсӣ қариб ба як фан таъдил мешаванд, ки барои таҳқиқи мавзӯҳои марбут ба он донишмандон бахши махсуси ҷуғрофиёии таърихӣ – *ҷуғрофиёии таърихӣ ва сиёсӣ* муайян кардаанд.

Чунин омезиши мавзуии ҷуғрофиёии таърихӣ, сиёсӣ ва геополитика сабаби объективӣ ва собитшудаи худро дорад. Сабаби асосӣ манбаъи ягонаи назариявӣ (концептуалӣ)-и илмӣ доштани ин фанҳост. Ҳар се фанн дар заминаи назарияи *детерминизми ҷуғрофӣ* шакл гирифтаанд. Тибқи ин назария раванди ҳодисоти таърихӣ ва рушди ҷомеаҳои мухталиф аз таъсири табиат ва шароити муҳит саҳт вобаста аст. Нахустин андешаҳоро дар ин маврид донишмандони аҳди қадим Гуан Жонг (720–645 то м.), Букрот (406–377 то м.) ва дигарон дар шакли ибтидоӣ баён дошта буданд. Ибни Халдун (1332–1406) муфасссалтар ба ин мавзӯ таваҷҷуҳ карда, андешаҳои илман асоснокро дар шакли комилтар ибраз дошт. Ақидаҳои Ибни Халдун дар ин масъала минбаъд аз ҷониби Ш. Монтескё (1689–1755) ҷонибдорӣ ва тарвиҷ дода шуд ва ба ин тариқ ба дигар донишмандон таъсир гузошт.

Охири асри XIX ва аввали асри XX назарияи илмӣ *детерминизми ҷуғрофӣ* аз ҷониби

доираҳои илмӣ (аз ҷумла тавассути бунёдгузори илми геополитика Ф. Ратсел, Х. Макиндер, К. Хаусхофер ва диг.) ва сиёсии мамолики Ғарб ба андешаҳои наҷодгароӣ ва миллатгароӣ омехта шуда, ба ин восита дар забткорӣ ва мустамликасозии дигар сарзаминҳо аз ҷониби кишварҳои Аврупо чун асоси ғоявӣ истифода шуд.

Ба ҳамин сабаб ин назария муддате чун «заминаи идеологӣ»-и давлатҳои мустамликадор ҷойгоҳи илмӣ худро бохт ва бо ин нақш ва ҷойгоҳи фанҳои дар асоси худ ташкилшуда – ҷуғрофиёи таърихӣ (баҳши сиёсии он) ҷуғрофиёи сиёсӣ ва геополитикаро низ зери суол бурд. Чанд муддат пажӯҳишгарони ҷуғрофиёи таърихӣ танҳо масоили марбут ба ҷуғрофиёи таърихӣ иҷтимоӣ ва иқтисодӣ машғул буданд. Дар ин маврид дар мавзӯҳои муқаддамотӣ китобҳои марбут ба фанҳои геополитика ба тафсил маълумот дода шудааст, аз ин рӯ ҳоҷати баёни бештар дар ин ҷо нест.

Аммо рӯйдодҳои таърихӣ минбаъдӣ дар ҷаҳон, аз ҷумла ҳодисоти табиӣ, ки дар натиҷаи фаъолияти инсон пайомадҳои нугувор барои тамоми сайёра доштанду доранд, бори дигар ба ҳам вобастагии қавӣ доштани авомили табиӣ ва иҷтимоиро нишон доданд. Яъне, боз ҳам собит шуд, ки ҳангоми баррасии сабабу омилҳои рӯйдодҳои муҳимми таърихӣ (сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ) муҳити табиӣ ва ҳосиятҳои ҷуғрофиёии ҳар минтақаро дар назар доштан ниҳоят муҳим аст.

БАРТАРИҲОИ ТАҲҚИҚ ДАР ЧАҲОРЧҶУБИ ҶУҒРОФИЁИ ТАЪРИХӢ

Барои он ки таҳқиқи масъалаҳои муайяни илмӣ дар бахшҳои марбутатаи улуми иҷтимоӣ комилтар ва ҳулосаҳои дар пайи он мунтаришуда нисбатан собиту устувор бошанд, таҳқиқ аз дидгоҳи таҳлили таърихӣ ҳатман бояд сурат бигирад. Мушаххастар бигӯем, ҳар ҳодисаву раванд (таъсири давлатҳо ва тағйири ҳудуди онҳо, ташаккули миллатҳо ё ҳичрати онҳо, рӯйдодҳои дигар бо таъсири шароити табиӣ-ҷуғрофии ҳар сарзамин ва ғ.) аз дидгоҳи таърихӣ оғозу анҷом дорад, ки таҳқиқи он ҳам бояд аз оғоз то анҷоми онро фарогир бошад. Маҷмуи методҳои, ки зимни таҳқиқоти ҷуғрофӣ-таърихӣ истифода мешаванд, имкон медиҳанд, ки мавзӯи таҳқиқшаванда аз ҳама ҷониб пурра баррасӣ шавад. Тавсифи ҳар кадоме аз методҳои мазкурро ин ҷо лозим намедонем. Аммо зикри ин нукта муҳим аст, ки яке аз он методҳо – харитасозӣ имкон медиҳад, ки динамикаи тағйири марзу ҳудуди давлатҳо, тавсеаи ҳодисаҳои сиёсӣ, дигаргунӣҳо дар воқеиятҳои геополитикӣ, таъсири мутақобили ҳодисаву равандҳои ҷамъиятӣ бо шароити табиӣ-ҷуғрофӣ амалан тасвир ва барои мушоҳадаи бевосита пешниҳод шавад. Аз ин метод дар ин китоб фаровон истифода шудааст.

Агар мушаххастар вобаста ба мавзӯи ҳамин монография ҳарф бизанем, ба андешаи мо ҷуғрофиёи таърихӣ сиёсӣ метавонад дар баррасии комилтари масоили муносири ҷуғрофиёи-сиёсӣ ва геополитикӣ пойгоҳ ва

заминаи бисёр қавӣ бошад. Дар ин маврид истинод ба андешаи донишандони рус Шведов В. Г., Махинов А. Н. бисёр бамаврид аст, ки мегӯянд: «аксари таҳқиқоти имрӯзӣ дар соҳаи геополитика бо таҳлили ретроспективи ҳудудӣ (фазоӣ) пайванди заъиф доранд. Чунин ҳолат ба он сабаб пеш меояд, ки муносибат ба масъалаи дониши комилу қавиро дар бораи гузаштаи муҳити табиӣ ва ҷомеа, ҳосиятҳои динамикаи иртиботи онҳо ба ҳам ва ҳамзамон малакаи дар якҷоягӣ истифода карда тавонистани онҳоро тақозо мекунад, ки мутахассиси чунон моҳиру дорои дониши васеъ ва ҳамаҷониба айнаи замон хеле кам аст.¹

Дар доираҳои илмӣ кишварҳои ғарб (аз ҷумла ИМА ва Бритониё, Олмон) имрӯз ҷуғрофиёи таърихӣ ҳамчун фан асосан ҷанбаи экологӣ дорад. Яъне танҳо бахши ҷуғрофиёи таърихӣ табиӣ (физикӣ) дар доираи он омӯхта ва таҳқиқ мешавад. Ҳамчунин дар Бритониё *геополитика* бахше аз *ҷуғрофиёи сиёсӣ* маҳсуб мешавад. Аммо дар дигар кишварҳо, аз ҷумла Русия, Чин, мамлики Осиёи Марказӣ ва ғ. ҷуғрофиёи таърихӣ ҳамчун фанни ёрирасони таърих дар бахшҳои ихтисосии муассисаҳои илмӣ ва таълимӣ омӯхта ва мавзӯҳои марбути он таҳқиқ мешаванд. Дар доираҳои илмӣ Русия тавачҷуҳ ба таҳқиқи масъалаҳои ҷуғрофӣ-таърихӣ аз солҳои 2010 ба ин сӯ бештар гашта, маркази махсусе ҳам дар Академияи илмҳои ин мамлакат барои таҳқиқи масоили муҳими ин соҳа таъсис шудааст. Дар

¹ В. Г. Шведов, А. Н. Махинов. Российское землепроходческое движение в Приамурье (XVII век). Историко-географическая ретроспектива (Монография). М., «Академия естествознания», 2011.–214 с.

Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсиси чунин марказ ва тадвиси густардаи фанни ҷуғрофиёи таърихӣ дар тамоми ихтисосҳои марбутаи улуми гуманитарӣ бисёр зарур аст.

Баъзе масъалаҳои мубрами минтақашиноӣ (аз ҷумла, таърифи истилоҳҳои “минтақа”, “сарҳад”, “худуд” бо дарназардошти омилҳои миллӣ, фарҳангӣ, ҳувиҷатӣ ва ғ.) низ дар замони муосир мавзӯи омӯзиши ҷуғрофиёи таърихӣ маҳсуб шуда, барои ба фанни мустақил табдил ёфтани ҷуғрофиёи таърихӣ сиёсӣ заминаи қавӣ фароҳам кардаанд.

Дар охири қарни XX ва ибтидои қарни XXI таълифоти зиёде ба нашр расидаанд, ки қавитар гаштани муштаракоту пайвандҳои мавзӯии ҷуғрофиёи таърихиро бо ҷуғрофиёи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва ҳамчунин бо геополитика собит мекунад. Аммо, аз эҳтимол дур нест, ки дар ояндаи наздик ҷуғрофиёи таърихӣ ба як фанни комилан мустақиле табдил гардад, ки дар маҷмӯъ тамоми мавзӯҳои марбути фанҳои номбаршударо дар шакли комил ва яклухт таҳқиқу баррасӣ намояд.

Дар ин монография бо таъкиди ба манбаъҳои муътабари таърихӣ ва бо истифода аз методҳои илмӣ дар таҳқиқоти ҷуғрофӣ-таърихӣ таъйиншуда масъалаҳои марзӣ-худудии давлати Сомониён баррасӣ шудааст. Яъне, мавзӯи монография аз лиҳози шохисҳои байнисоҳавӣ ба ҷуғрофиёи таърихӣ сиёсӣ марбут мебошад.

ПЕШГУФТОР

Донишмандон давраи ҳукумати сулолаи Сомониёнро барҳақ асри тилоии таърихи мардуми тоҷик донистаанд. Зеро дар ин давра буд, ки сиёсату иқтисод, иҷтимоиёту фарҳанг, илму ҳунар ва адабиёт рушди бесобиқа карданд. Бад-ин сабаб аст, ки омӯзишу пажӯҳиши ин давраи таърихӣ таваҷҷуҳи донишмандони зиёдеро ба худ ҷалб кардааст. Эшон ба пажӯҳиши мавзӯҳои гуногун аз қабili сиёсату иқтисод, илму фарҳанг, адабиёту фалсафа, мусиқӣ, меъморӣ, лашкардорӣ ва соҳаҳои дигар пардохта, бисёр сафаҳоти таърихӣ онро равшан кардаанд. Аммо дар ин миён ҷуғрофиёи таърихӣи давлати Сомониён ба таври мухтасар, дар маҳдудаҳои мавзӯӣ ва ё дар ҳошияи пажӯҳишҳо баён шуда, дар алоҳидагӣ мавриди таҳқиқи ҷиддӣ қарор нагирифтааст. Метавон гуфт то кунун ҳудуди таърихӣи давраҳои алоҳидаи он мушаххас нашудаанд. Ҳатто замони ба ҳайати давлати Сомониён тобеъ шудани манотиқи кунунии Тоҷикистон дар ин пажӯҳишҳо дақиқ маълум нест. Дар осори илмӣ ва таълимии мактабҳо ва донишгоҳҳои Тоҷикистон ҳоло ҳам харитаҳои истифода мешаванд, ки ҳудуди давлати Сомониён дар онҳо ба таври нокомил тасвир шудаанд. Масалан, яке вилоятҳои таърихӣи тоҷикнишин – Ғур берун аз ҳудуди ин давлат монда, баъзе аз вилоятҳои Эрони ғарбӣ ва марказӣ, ки қариб ним аср дар ҳайати давлати Сомониён буданд, дар харитаҳои ёдшуда ворид нашудаанд.

Дар ин китобе, ки акнун ба хонандаи арҷманд пешкаш мегардад, дар асоси осори таҳқиқии донишмандонбомуқоисаимаълумотисарчашмаҳо ва маводди ҳафриёти бостоншиносии замони муосир марзҳои комили дохиливу хориҷӣ ва дар умум, ҷуғрофиёи таърихӣ давлати Сомониён то ҳадди муайяне равшан хоҳад шуд. Бад-ин восита ҳудуди ҷуғрофиёии ташаккули халқи тоҷик ва густариши ҷуғрофиёии забони форсии дарӣ дар Хуросони Бузург ва берун аз он низ бештар мушаххас мегардад.

Омӯзиши ҷуғрофиёи таърихӣ вилоятҳои ҷудогонаи давлати Сомониён ва мулкҳои ниммустақили он барои муҳаққиқони таърихӣ ин давра имкон фароҳам месозад, ки вазъи иҷтимоию иқтисодии қаламрави бузурги Сомониёро дақиқтар муайян созанд.

Баррасии илмӣ ин масъала бо таъя ба маъхазҳои ҳагӣ ва маводди илмӣ муосир имкони бештар медиҳад, ки хусусиёти муҳити ҷуғрофиёӣ-таърихӣ минтақа дар ин давра ба таври дақиқ муайян шавад. Аз осори таҳқиқшудаи маълум бармеояд, ки ҷуғрофиёи таърихӣ давлати Сомониён ҳамеша таваҷҷуҳи олимону пажӯҳандагони таърихро ба худ ҷалб кардааст. Таҳқиқи маъхазҳо ва дар баробари ин, кӯшишҳои бостоншиносӣ, кишурӯъазасри XX ба дастовардҳои бисобиқае ноил гардидаанд, барои эҷоди осори муҳимми марбут ба масъала мусоидат карданд. Махсусан, дар натиҷаи ҳафриёти бостоншиносӣ муҳимтарин осори моддӣ марбут ба замони Сомониён – харобаҳои шаҳрҳои бузурги он давра – Афросиёб, Бунҷикат, Ҳулбук, Тирмиз, Марв, Нисо,

Мунк, Вахш, Шумону Ахарун ва ғайра дарёфт шудаанд.

Ба таври умум, масоили таърихии замони Сомониён дар осори олимону муҳаққиқони давраҳои гуногун мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор гирифтаанд. Ҳанӯз, ибтидо аз нимаи дуюми асри XIX, донишмандон ба омӯзиши таърихи давлатдории Сомониён шурӯъ карда, қарибтамоми паҳлӯҳои илмӣ онро мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор додаанд. Дар натиҷа донишмандоне чун В. А. Жуковский, В. В. Бартолд, А. Ю. Якубовский, А. А. Семёнов ва Е. А. Давидович, И. Петрушевский, Саъид Нафисӣ, Б. Ғ. Ғафуров, М. Е. Массон, Гай Ле Стренҷ, Ю. Ф. Буряков, А. М. Беленитский, И. Б. Бентович ва О. Г. Болшаков, А. М. Манделштам, Н. Н. Неъматов, А. Мухторов, С. Абдуллоев, Ғ. Ғоибов, Н. Амиршоҳӣ, М. Ночӣ, А. Ранҷбар, Ҳамза Камол, М. Исоматов, С. Муллоҷонов, А. Зарринқӯб, Ҷ. Ҳиравӣ ва дигарон доир ба масоили мухталифе чун таъриху фарҳанг ва адабиёту чуғрофиёи таърихии қаламрави Сомониён таҳқиқоти арзишманд анҷом дода, мавқеъ ва нақши таърихии ин давлатро муайян кардаанд.

Бо вучуди анҷом пазируфтани таҳқиқоти ҳамаҷонибаи илмӣ масоиле ҳанӯз мондаанд, ки ба пуррагӣ ҳал нашудаанд. Дар ин миён чуғрофиёи таърихии давлати Сомониён аст, ки агарчи то ба имрӯз дар ин хусус корҳои назарраси илмӣ анҷом шудаанд, вале ҳанӯз ҳам мушоҳада мешавад, ки баъзе аз сарҳаддоти вилоёти тобеъа ва дар маҷмӯъ, доираи умумии қаламрави ин давлати бузург то ба охир рӯшан нагардидааст. Бино бар ин, муаллиф дар ин самт кӯшише кардааст, то масъалаи мазбурро таҳқиқу баррасӣ кунад.

БОБИ 1

СОМОНИЁН: ОҒОЗИ ҲУКУМАТ ВА ГУСТАРИШИ ҶУҒРОФИЁИИ ҚАЛАМРАВИ ДАВЛАТ

§ 1.1. Ҷулуси намояндагони хонадони Сомонӣ бар ҳукумати вилоёти Мовароуннаҳру Хуросон

Сарсилсилаихонадони Сомониён–Сомонхудот аслан аз навоҳии Балх, Тирмиз ё атрофи Самарқанд бархоста буд.¹ Ёро Сомонхудот ба ин сабаб хонданд, ки деҳе бино карда, онро “Сомон” ном ниҳод. Муаррихон Сомонхудотро аз насаби сарлашқари маъруфи Сосониён – Бахроми Ҷӯбин медонанд.² Вақте ки Сомонхудот аз Балх ба Марв меравад, амири Хуросон Асад ибни Абдуллоҳи Қасрӣ ёро иқром карда, боз ба Балх мефиристад. Сомонхудот исломро пазируфта, ба поси эҳтироми Асад ибни Абдуллоҳ писари худро “Асад” ном ниҳод. Чаҳор писари Асад ибни Сомонхудот: Нӯх, Аҳмад, Яҳё ва Илёс барои дастгирии ҳукумати Аббосиён ба муқобили шӯриши Рофеъ ибни Лайс (806–810) бо дастури халифа Маъмун (813–833) ба қорҳои идории давлатӣ ҷалб шуданд. Бад-ин тариқ, солҳои 819–820 Нӯх дар Самарқанд, Аҳмад дар Фарғона, Яҳё дар Чочу Усрушана ва Илёс дар Ҳирот ба ҳукумат таъйин шуданд. Зоҳиран чунин менамуд, ки ҳар

¹ Гафуров Б. Ғ. Тоҷикон. С. 450.

² Наршахӣ. Таърихи Бухоро. С. 114.

кадом аз ин чаҳор бародар ҳукумати алоҳидае доранд, ки бевосита тобеи ҳокими Хуросон аст, вале дар асл чунин набуд.¹ Дар миёни онҳо Нӯҳ ибни Асад мақоми махсус дошт ва дар равобити хориҷӣ чун сарвари хонадон шинохта мешуд. Таҳқиқи сиккаҳо низ гувоҳи он аст, ки бародарони дигари Нӯҳ бо вучуди он ки ҳокими сарзаминҳои ҷудогона ба ҳисоб мерафтанд, аммо сиккаҳоро бо номи бародари бузургашон зарб мекарданд.² Ин раванд нишон медиҳад, ки оли Сомон аз ибтидои зуҳур бар ҳукумат ваҳдати хонадонро нигоҳ доштаанд, ки барои мустақилияти давлати онон заминаи мусоиде фароҳам месохт.

Ба қавли Наршаҳӣ ҳангоме, ки хилофат ба дасти Маъмун расид, ӯ Ғассон ибни Аббодро амири Хуросон таъйин намуд ва ба ӯ амр дод, ки фарзандони Асад ибни Сомонхудотро волии шаҳрҳои Хуросон таъйин кунад. Ғассон соли 202 ҳ.қ. / 817–818 Самарқандро ба ихтиёри Нӯҳ ибни Асад супорид ва Аҳмад ибни Асадро ҳокими Марв таъйин намуд.³ Мувофиқи маълумоти Ибни Асир Ғассон Аҳмад ибни Асадро дар соли 204 ҳ.қ. / 819–820 волии Фарғона таъйин намуд.⁴ Гардезӣ низ таъкид намудааст, ки Аҳмад ибни Асад аз ҷониби Ғассон ҳокими Фарғона таъйин шуда буд.⁵

¹ Ҳамон ҷо.

² Давидович И. А., 1954, С. 3

³ Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. С. 141-142.

⁴ Ибн ал-Асир Иззуддин Абулҳасан. Ал-Комил фи-т-таърих. Бейрут: Дор Содир. Ҷилдҳои 1-13. Ҷ. 8. –С. 279.

⁵ Гардезӣ Абусаъид Абдулҳай ибни Заҳҳок ибни Маҳмуд. Зайну-л-ахбор. Бо муқобалаву тасҳеҳ ва таҳшияву таълиқи Абдулҳайи Ҳабибӣ. –Теҳрон: Интишороти Бунёди фарҳанги Эрон, 1347, ҳ.ш. С. 146.

Аз таҳлили гуфтаҳои боло бармеояд, ки маълумоти Ибни Асир ва Гардезӣ саҳеҳтаранд, зеро дар адабиёти илмӣ, ки дар асоси маъхазҳои хаттӣ навишта шудаанд, қайд гардидааст, ки Аҳмад ибни Асад дар соли 204 ҳ.қ. (819/20 м.) волии Фарғона таъйин гашта буд.¹

Соли 821 волии арабии Хуросон – Ғассон ибни Аббод маъзул шуд ва ба ҷои ӯ Тоҳир ибни Ҳусайн таъйин гардид. Таъйини Тоҳир ба ин мансаб барои ташкили давлати мустақили мардумони маҳаллии Хуросон заминаи мусоид фароҳам овард. Тоҳир ибни Ҳусайн аввалин ашрофзодаи тоҷик буд, ки пас аз истилои араб ба ҳокимияти Хуросон расид ва аввалин ҳокими маҳаллӣ буд, ки давлати навтаъсиси худро мустақил эълон кард. Ӯ номи халифaro аз хутбаи намоз гирифт ва онро ба номи худ кард, ки ин амал маънии ошкоро эълон кардани истиқлолро дошт.² Дар замони Тоҳириён ҳамчунон ҳукумати вилоятҳои калидии Мовароуннаҳр дар ихтиёри оли Сомон буд. Тағйироти муҳимме, ки дар аҳди Тоҳириён дар масъалаи ҷуғофиёи сиёсии Хуросон сурат гирифт, интиқоли пойтахти Хуросон аз Марв ба Нишопур буд.³

Сомониён дар ин давра ҳамчун ҳокимони дастнишондаи Тоҳириён ҳукумат карда, дар маҳалҳо қудрати идорӣ доштанд ва ба вилоятҳои ҳамҷавор лашкаркашӣ мекарданд. Масалан, Нӯҳ

¹ Неъматов Н. Давлати Сомониён. Душанбе: Ирфон, 1989. С. 24-25.

² Амиршохӣ. Н. Давлатдорӣ тоҷикон дар асрҳои 9–14. Душанбе, 1999. С. 130.

³ Ночӣ Мухаммадризо. Фарҳанг ва тамаддуни исломӣ дар қаламрави Сомониён. Душанбе, 2011. С. 178.

ибни Асад солҳои 839–840 ба Исфичоб, ки дар ихтиёри туркон ва як гурӯҳ ҳампаймонони онҳо аз мардуми Чоч қарор гирифта буд, лашкар кашида, онро забт намуд. Барои аз ҳучуми ғоратгаронаи бодиянишинҳо эмин доштани он атрофи шаҳрро бо девори баланду мустаҳкам ихота сохт.¹ Тибқи таҳқиқоти В. В. Бартолд Нӯҳ ибни Асад дар он замон ҳокими як қисми Суғд бо шаҳри Самарқанд, Фарғона ва баъзе “билоди туркон” таъйин гардид.² Ҳокими Исфичоб аз ҷониби Сомониён имтиёзи зиёдеро соҳиб гашта, ба ҷои андозҳо ҳар сол ба дарбори Сомониён тӯҳфаҳо ирсол менамуд.³ Тибқи маълумоти Балозурӣ Нӯҳ ибни Асад дар замони ҳукмронии халифа ал-Мунтасир ноҳияҳои Фарғона – Косон ва Авраштро, ки саркаш шуда буданд, аз нав тобеъи худ кард.⁴ Дар ин ҷо муаллифи «Футух-и булдон» ба иштибоҳ роҳ додааст, зеро халифа Мунтасир солҳои 861–862 ҳамагӣ шаш моҳ ҳукумат карда буд. Шояд Балозурӣ дар ин маврид лашкаркашии Нӯҳро ба Исфичоб, ки дар солҳои 839–840 дар замони ҳукмронии халифа ал-Муътасим (833–842) амалӣ гашта буд, дар назар дошта бошад.

Дар ҳамин давра фишори қабоиلى турк барои роҳбӣ ба сарзамини Мовароуннаҳр бори дигар авҷ гирифт. Аз ин рӯ, волии Хуросон Абдуллоҳ ибни Тоҳир мунтазам ба муқобили

¹ Неъматов Н. Давлати Сомониён. С. 25.

² Бартольд В.В. Соч. Т.1. С. 268.

³ Ҳамон ҷо. С. 270.

⁴ Аҳмад ибни Яҳё ибни Ҷобир ал-Балозурӣ. Футух ал-булдон. Тарҷума аз арабӣ ба русӣ, тавзеҳот ва феҳристи номзади илмҳои таърих Ғоибов Ғ. Душанбе: Дониш, 1987. С. 28.

туркҳои оғуз лашкар мекашид.¹ Маҳз ба ҳамин сабаб дар минтақаҳои наздิมарзии Хуросону Мовароуннаҳр бо қабоиلى турк деворҳои мудофиавӣ ва истехкомҳо сохта мешуданд. Нӯҳ ибни Асад барои дастгир кардани Ҳусайн ибни Афшин – амирзодаи Усрушана ба Абдуллоҳ ибни Тоҳир ёрӣ расонид. Новобаста ба он, ки Нӯҳ ибни Асад ҳукумати муваффақе дошт ва тавонист то ҷое қадру манзилати хонадони Сомониёнро биафзояд, заминаи асосиро барои таъсиси давлати мутамаркизи Сомониён бародари ӯ – Аҳмад ибни Асад гузошт.

Пас аз вафоти Нӯҳ дар соли 842 бародараш Аҳмад ибни Асад (842–864), ки ҳокими Фарғона буд, аз ҷониби Тоҳириён ҳокими Самарқанд таъйин ва ҳамчун сарвари хонадони Сомониён шинохта шуд. Бародари дигари Аҳмад – Яҳё ибни Асад ҳокими Чоч ва Усрушана буд. Тибқи ахбори Ибни Асир Аҳмад ҳафт писар дошт: Наср, Яъқуб, Яҳё, Асад, Исмоил, Исҳоқ ва Ҳамид.² Ба қавли Наршахӣ Аҳмад марде олиму порсо буд ва қабл аз вафоташ писари бузурги худ Насрро валиаҳди хеш таъйин кард.³ Ибни Асир менависад, ки Аҳмад пеш аз вафоташ вилояти худ – Самарқанд ва атрофи онро ба писараш Наср вогузор кард.⁴

Пас аз фавти Яҳё ибни Асад (856) ҳукумати Чочу Усрушана ба ихтиёри писари Аҳмад – Яъқуб гузашт.⁵ Ҳамин тариқ, сарзамини Мовароуннаҳр

¹ История таджикского народа. Том 2, С. 333.

² Ибн ал-Асир. Ал-Комил фи-т-таърих. Ҷ. 7. С. 279.

³ Наршахӣ. С. 142.

⁴ Ибн ал-Асир. Ал-Комил фи-т-таърих. Ҷ. 7. С. 279-280.

⁵ Неъматов Н. Государство Саманидов.

дар ихтиёри хонадони Аҳмад ибни Асад қарор гирифта ва бад-ин восита миёни вилоятҳои асосии ин сарзамин – Суғд, Фарғона, Чочу Усрушана иттиҳод ба вучуд омад.¹

Ҳокимияти Ҳирот, ки соли 819 аз ҷониби Ғассон ибни Аббод ба Илёс ибни Асад дода шуда буд, пас аз вафоти Илёс (856) ба ихтиёри писари ӯ Муҳаммад ибни Илёс гузашт. Ба подоши хидматҳое, ки Илёс солҳои 822–828 ба Тоҳириён карда буд, қабл аз вафоташ Сиистон низ зери ҳокимияти ӯ рафт. Бо зуҳури Яъқуби Лайс ҳокимони дастнишондаи Тоҳириён аз ҳукумати Ҳирот барканор шуданд. Писари дигари Илёс ибни Асад – Иброҳим ибни Илёс пас аз шикаст хӯрданаш аз Яъқуби Лайс дар Нишопур (862) бо ӯ пайваст ва ҳамроҳи ӯ ба Сиистон рафт.²

Аз солҳои 70-уми асри IX шурӯъ карда Мовароуннаҳрро парокандагии сиёсӣ фаро гирифт. Наср ибни Аҳмад (875–892) вақте ба қудрат расид, на ҳама бародаронаш ўро ба ҳайси сарвари сулола пазируфтанд. Аз таҳқиқи маводди сиккашиносӣ бармеояд, ки дар Чочу Фарғона бародарони Наср – Яъқуб ва Нӯҳ сиккаҳоро ба номи худ зарб зада, исми Насрро дар онҳо сабт намекарданд.³ Новобаста ба ин ҳолат, ваҳдати нисбӣ ва устувории ҳукумати Сомониён пойбарҷо буд. Маҳз аз ҳамин давра Самарқанд ҳамчун пойгоҳи асосии хонадони Сомониён ташаккул ёфт ва нахустин пойтахти давлатдории

¹ История таджикского народа. Том 2. С. 333.

² Ночӣ. Фарҳанг. С.85.

³ Гафуров Б. Ғ. Тоҷикон. С. 451.

ин сулола гардид. Мақоми маъмурӣ, тиҷоратӣ, фарҳангӣ ва стратегии Самарқанд онро ба яке аз марказҳои муҳимми Хуросони Бузург табдил дода, ҳукмронии Сомониёнро дар ин хитта боз ҳам тақвият бахшид.

Пас аз он, ки ҳукумати Тоҳириён аз ҷониби Яъқуби Лайс барҳам дода шуд, халифаи Аббосӣ Муътамид нахустин маротиба ба амир Наср ибни Аҳмад фармони ҳукумати Хуросонро содир кард, ки то ин дам ин кор тавассути Тоҳириён сурат мегирифт. Аз ин давра Сомониён аз волиёни Хуросон мустақилият ба даст оварданд ва ин падида маълум намуд, ки хулафои Бағдод меҳоханд мавқеи устувор ва қудрати Сомониёнро ба муқобили Саффориён истифода кунанд.¹

Ҳангоми ба Хуросон даст ёфтани Саффориён ва инқирози давлати Тоҳириён, халифаи аббосӣ ал-Муътамид маншури аморати Мовароуннаҳрро ба номи Наср ибни Аҳмад содир намуд. Пас аз ин, Наср ибни Аҳмад сипоҳи худро ба канори Ҷайхун бурд, то аз убури Яъқуб ибни Лайс мамониат кунад. Лашкариёни ӯ сардори сипоҳи Яъқубро куштанд ва ба Бухоро бозгаштанд. “Волии Бухоро бар ҷони худ битарсид ва шаҳрро раҳо карда бирафт. Мардуми Бухоро чанд танро якеро пас аз дигаре бар худ амир карданд ва азл намуданд, то он гоҳ ки Наср ибни Аҳмад бародари худ – Исмоил ибни Аҳмадро ба соҳили Ҷайхун фиристод. Исмоил бародари худ Насрро гиромӣ медошт ва дар хидмати ӯ ба сар мебурд”.²

¹ Ночӣ. Фарҳанг. С. 86.

² Ибни Халдун, Абузайд Абдурраҳмон ибни Муҳаммад. Ал-Ибар.

Тибқи ахбори Наршаҳӣ Ҳусайн ибни Тоҳири Тойӣ соли 874 аз Хоразм ба Бухоро омада, бо аҳли ин шаҳр ба ҷанг пардохт. Дар натиҷа нафарони бисёре куштаву захмӣ шуда, молу милки мардум аз ҷониби сипоҳи Тоҳир ғорат шуд. Сокинони Бухоро хостанд, аз волии Хуросон талаби кӯмак намоянд. Аммо вазъи Хуросон бо сабаби ҷангҳои Яъқуб ибни Лайс бо дигар ҳукуматхоҳон ва гумоштағони халифа ошуфта буд. Аз ин рӯ, сокинони Бухоро бо сарвариин яке аз фуқаҳои маъруфи он Абуабдуллоҳ ал-Фақеҳ ба Наср ибни Аҳмади Сомонӣ номае навиштанд ва аз ӯ ба Бухоро амир хостанд.¹ Амир Наср бародараш – Исмоил ибни Аҳмадро бо сипоҳе ба Бухоро фиристод. Чун Исмоил ба Бухоро расид, Ҳусайни Тойиро шикаст дода, шаҳрро аз вучуди ғоратгарон пок кард. Аз ҳамин сол Бухоро расман ҳудуди давлати Сомониён шумурда мешуд ва хутба ба номи амир Наср карданду номи Яъқуби Лайс бияфканданд.²

Исмоил ибни Аҳмад бо дастури бародараш – Наср соли 874 ҳокими Бухоро таъйин шуд. Ба қавли Наршаҳӣ, бо омадани Исмоил ибни Аҳмад ба Бухоро ҳукумати сулолаи бухорхудотҳо барҳам хӯрд.³

Ҳангоми дар Бухоро ҳоким шудани Исмоил гурӯҳи чорҳазорнафараи роҳзанон дархостанд, ки ба шаҳр ҳучум намуда, онро ғорат намоянд. Исмоил сардори сипоҳи худ – Исмоил ибни Алоро

Таърихи Ибни Халдун. Ҷилди 3. Тарҷумаи Абдулмуҳаммади Оятӣ. Техрон, 1383 ҳ.ш. С. 551.

¹ Наршаҳӣ. С. 145.

² Ҳамон ҷо.

³ Ҳамон ҷо. С. 149.

бар зидди ин дастаи ғоратгар фиристод. Аҳли Бухоро низ ба онҳо ҳамроҳ гардида, ғоратгаронро шикаст доданд. Дар ҳамин асно хабар расид, ки Ҳусайн ибни Тоҳир бо ду ҳазор марди хоразмӣ қасди Бухоро кардааст. Исмоил бо лашкари худ бар зидди онҳо муқобилат карда, ғолиб гардид ва ин ҳарби нахустини ӯ бо душман буд. Ҳусайн ибни Тоҳир пас аз ин шикасти худ ба Марв рафт.¹

Чунон ки қаблан зикр шуд, вазъи сиёсии Хуросон ошуфта буд ва ҳукумати Тоҳириён дар арафаи суқут буд. Амирони Сомонӣ бо истифода аз фурсат ва заминаҳои падидомада меҳостанд дар Мовароуннаҳр давлати мустақиле таъсис диҳанд. Заминаҳои вучуддоштаро дастгирии табақаи меҳнаткаши мардум тақвият мебахшид. Зеро давлати ягона ва мутамаркиз оммаи мардумро аз ҳамлаҳои харобиовари қабоиلى кӯчӣ бо истифода аз лашкари доимӣ, деворҳои муҳофизат ва истеҳкомҳо ҳифз мекард. Дар баробари ин, барои кишоварзону ҳунармандон ва умуман меҳнаткшон супоридани андозҳои муқаррарӣ ба давлат, ки ба нигоҳдошти лашкару истеҳкомҳо сарф мешуданд, осонтар буд. Бад-ин восита молу киштзори мардум аз ғорат эмин мемонд, осудагӣ таъмин мешуд ва шароит барои кори муътадил фароҳам мегардид.²

Бо дарназардошти ин вазъ амири Сомонӣ Наср ибни Аҳмад ва бародари ӯ Исмоил ибни Аҳмад пайваста бо қабоиلى кӯчии турк, ки мунтазам аз

¹ Наршахӣ. С. 149-150.

² История таджикского народа. Том 2. С. 334.

самти шимол ба марзҳои қаламрави Сомониён ҳуҷум мекарданд, даргир буданд.

Баъдтар миёни бародарон – Наср ва Исмоил ихтилоф ба вучуд омад. Тибқи ахбори Ибни Халдун сабаби ихтилофи бародарон дар он буд, ки Рофеъ ибни Ҳарсама, ки аз сӯи Тоҳириён бар Хуросон даст ёфта, Саффориёнро аз он ҷо ронда буд, «бо Исмоил мукотибат менамуд ва Исмоил аз ӯ хост, ки аъмоли Хоразмро ба ӯ бидиҳад. Рофеъ ин амалро иҷро намуд ва ин амр сабаби ихтилофи байни бародарон гардид».¹

Мувофиқи маълумоти Наршахӣ сабаби ихтилофи бародарон дар он буд, ки Наср Исмоилро вазифадор намуд, то аз амволи Бухоро ҳар сол панҷсад ҳазор дирам ба хазинаи Самарқанд супорад. Аз сабаби ҷангҳо ва харҷҳои дигар Исмоил ин корро анҷом дода натавонист. Пас Наср аз бародарони дигари худ ёрӣ хост, то алайҳи Исмоил лашкар кашад.

Исмоил низ аз амири Хуросон Рофеъ ибни Ҳарсама ёрӣ хост. Рофеъ бо лашкари худ аз Ҷайхун убур намуда, сӯи Исмоил шитофт. Чунон ки маъруф аст, 15 ҷимодиюлохири соли 275 ҳ.қ. / 25 октябри соли 888 дар деҳаи Возбадин (дар Суғди Самарқанд) байни лашкари Исмоил ва Наср задухӯрд шуд ва лашкари Исмоил бар лашкари Наср ғолиб омад.²

Пас аз ғолибият бар Наср, Исмоил аз худ ҷавонмардии бесобиқа нишон дода, Насрро ба тахти Сомониён бозгардонд ва худ ба Бухоро

¹ Ибни Халдун. ал-Ибар. С. 551.

² Наршахӣ. С. 153-154.

қаноат намуд.¹ Бо вучуди он, ки Наср ибни Аҳмад расман сарвари хонадони Сомониён шумурда мешуд, ҳокимияти воқеӣ ба Исмоил тааллуқ гирифт.

Б. Ғафуров навиштааст, ки ҷанги бародарон Исмоил ва Наср умуман барои ҳукумат набуд, он пурра ҷанбаи иқтисодӣ дошт. Исмоил танҳо меҳост ҳокимияти Бухороро ҳам аз лиҳози сиёсӣ ва ҳам аз лиҳози иқтисодӣ дар ихтиёр дошта бошад.² Ғалабаи Исмоил ва ба тахт бозгардонда шудани Насрро аз ҷониби ӯ Б. Ғафуров далели ин гуфтааш медонад.

Як сол қабл аз вафоти худ Наср бародараш Исмоилро валиаҳди худ таъйин кард. Пас аз вафоти Наср ибни Аҳмад дар соли 892 тамоми қаламрави Сомониён дар ихтиёри Исмоил ибни Аҳмад (892–907) қарор гирифт. «Ва чун амир Наср аз дунё бирафт, амир Исмоил аз Бухоро ба Самарқанд рафт ва мулк рост карду писари ӯ – Аҳмад ибни Насрро халифаи худ бинишонид».³

Тамоми муаррихони шинохта Исмоил ибни Аҳмади Сомониробунёдгузори давлати Сомониён медонанд. Баробари нишастан бар тахти аморат, Исмоил пойтахти давлати худро аз Самарқанд ба Бухоро кӯч дод, ки пеш аз ӯ ҳеҷ кадом аз амирони Хуросон ба Бухоро мақом накарда буданд.⁴

Ҳамин тариқ, бо таъйини намояндагони дудмони Сомонӣ дар ҳукуматҳои шахру вилоёти Мовароуннаҳру Хуросон, онҳо барои таъсиси

¹ Ҳамон ҷо. С. 156.

² Ғафуров Б. Ғ. Тоҷикон. С. 451

³ Наршахӣ. С.156.

⁴ Ҳамон ҷо. С. 166.

давлати мустақили тоҷикон дар чуғрофиёи паҳноваре заминаи мусоид фароҳам оварданд. Аммо хулафои Аббосӣ бар он буданд, ки ихтилофе миёни Сомониён ва Саффориён андозанд, ва бад-ин восита дар Мовароуннаҳру Хуросон ҳукумати худро пойбарҷо ниғаҳ доранд.

§ 1.2. Густариши чуғрофиёи давлати Сомониён

Моҳи муҳаррами соли 280 ҳ. қ. / март-апрели 893 фармони халифа Муътазид (893–902) дар хусуси ба Исмоили Сомонӣ супоридани ҳукумати Мовароуннаҳр расид. Худи ҳамон сол Исмоил барои бартараф кардани хатари ҳамлаҳои туркон ба яке аз шаҳрҳои маъруфи Туркистон – Тироз (Тарози кунунӣ дар Қазоқистон) лашкар кашид. Дар ҷанг Исмоил хони туркро мағлуб карда, ўро ҳамроҳ бо 10 ҳазор надимону сипоҳиёнаш асир гирифт. Бад-ин восита туркон муддати тӯлонӣ ба марзҳои Мовароуннаҳр ҳучум карда натавонистанд.¹ Бо дастури Исмоил дар шаҳри Тироз масҷиди ҷомеи бузург сохта, барои густариши ислом дар миёни қабоили турк талошҳо карда шуд.

Пас аз ин ғалаба, Исмоил қаламрави худро то водии Талас вусъат дода, минтақаи хеле пурғановатро, ки дорои маъданҳои гуногуни гаронарзиш буд, дар ихтиёр гирифт. Коркарди ин маъданҳо аҳаммияти минтақаро боз ҳам афзуда,

¹ Наршахӣ. С. 157; История таджикского народа. Том 2. С. 334.

дар умум барои рушди иқтисодии Мовароуннаҳр заминаи мусоид фароҳам меовард.

Соли 893 Исмоил Усрушанаро аз нав ба қаламрави давлати худ ҳамроҳ намуд, ки бад-ин восита Усрушана барои ҳамешагӣ аз зери ҳукумати афшинҳои сулолаи Ковусиён берун рафт.

Афзудани қудрати Сомониён дар Мовароуннаҳр ва Саффорӣ дар Хуросон дар маркази хилофат – Бағдод таҳлука меафканд. Бо мақсади заъиф кардани ҳар ду сулолаи тоҷикӣ халифаҳои Аббосӣ ба хулосае омаданд, ки Амр ибни Лайсро бо Исмоили Сомонӣ ҷанг андозанд. Бо ин мақсад соли 892 халифа Муътазид фармони ҳукуматдории Хуросонро ба Амри Лайсфиристонд. Бо ин роҳ халифа меҳост аз волии амалқунандаи Хуросон – Рофеъ ибни Ҳарсама халос шавад. Соли 896 Амри Лайс бо шикаст додани Рофеъ ибни Ҳарсама умури Хуросон ва пас аз як сол Райро ҳам дар ихтиёр гирифт. Марзҳои давлати Амри Лайс дар шимол то рӯди Чайхун густариш ёфтанд.

Фурсате, ки халифа барои ба ҳам шӯрондани Амри Саффорӣ ва Исмоили Сомонӣ интизораш буд, фаро расид. Соли 898 халифа Муътазид фармони барканории Исмоилро аз ҳукумати Мовароуннаҳр ва ба ихтиёри Амри Лайс супурдани онро бо ҳадяҳои гаронбаҳо ба Амр фиристонд. Инчунин, фармони ба Исмоил супурдани ҳукумати Мовароуннаҳру Хуросон ва дастгир кардани Амр низ аз сӯи Муътазид барои Исмоил фиристода шуда буд.¹ Ин амал сабаби

¹ Ночӣ. Фарҳанг. С. 94.

низоъ байни Исмоил ва Амри Лайс гардид. Амр интизор дошт, ки халифа ба ӯ барои мубориза бо Исмоил лашкар ҳам мефиристад, ки чунин нашуд.

Чун Исмоил тасмими ҷанг доштани Амри Лайсро эҳсос кард, бо сипоҳаш ба муқобили Амр ҳаракат кард.¹ Дар муҳорибаи аввал, ки соли 899 дар наздикиҳои Нисо ва Абевард рух дод, лашкари Амр шикаст хӯрда, ҷанд фармондеҳи ӯ ба дасти Исмоил асир афтоданд. Исмоил бо иззату иқром онҳоро сӯи Амр бозпас фиристод, ки ин амал сабаби эҳтироми гурӯҳе аз лашкари Амр нисбат ба Исмоил шуд.

Соли 900 Амри Лайс барои ҷанги дуюм бо Исмоили Сомонӣ аз Нишопур сипоҳ фароҳам карда, сӯи Ҷайхун ҳаракат кард. Дар ҷанги дуюм, ки дар наздикиҳои Балх рух дод, Исмоил лашкари Амрро шикаст дода, худӣ ӯро асир гирифт ва ба Бағдод фиристод. Пас аз ин ғалаба тамоми қаламрави давлати Саффорӣён дар тобеияти Исмоили Сомонӣ қарор гирифт.²

Наршахӣ навиштааст, ки чун амир Исмоил Амри Лайсро наздики халифа фиристод, халифа маншури Хуросон ба вай фиристод ва аз ақбаи Хулвон ва вилояти Хуросон ва Мовароуннаҳру Туркистон ва Синду Ҳинд ва Гургон ҳама ӯро шуд.³

Дар охири соли 900 амир Исмоил ба Табаристон лашкар кашида, ҳокими он Муҳаммад ибни Зайдро, ки бо 20 ҳазор лашкар муқобили сипоҳи

¹ Ғафуров Б. Ғ. Тоҷикон. С. 452.

² История таджикского народа. Том. 2. С. 336-337.

³ Наршахӣ. С. 165.

Исмоил ба ҷанг омада буд, шикаст дод ва худи Муҳаммад ибни Зайд дар ҷанг кушта шуд. Дар Табаристон ҳанӯз аз замони Тоҳириён (соли 864) ҳаракатҳои ҷудоихоҳӣ оғоз шуда, боиси таъсиси давлати алоҳида гардида буданд. Ҳокимони ин давлат, ки бо номи Алавиён шинохта мешуданд, пайравони мазҳаби шиа буда, муҳолифони сиёсии хилофати Аббосӣ ва мусалламан давлати Сомониён ба ҳисоб мерафтанд. Бо барҳам додани давлати Алавиён, Исмоил хатари муҳолифони сиёсӣ ва мазҳабии худу Аббосиёнро бартараф карда, қаламрави давлати худро дар самти ғарб густариш дод.¹

Сарлашқари Исмоил дар Табаристон – Муҳаммад ибни Ҳорун, ки дар паҳш кардани исёни алавиён нақши муҳим дошт, пас аз муддате бо роҳбари алавиён – Носир Кабир, робита барқарор карда, қасд дошт Табаристонро аз иттилоати Сомониён берун барад. Бо ин мақсад Муҳаммад ибни Ҳорун ба Гургон ва Рай ҳамла карда, сипоҳи Сомониёнро шикаст дод. Соли 902 Исмоил ба Табаристон лашқар кашида, Муҳаммад ибни Ҳорунро дар наздикии Рай шикаст дод ва ӯро асир кард. Носир Кабир фирорӣ шуда, ба Дайламон паноҳ бурд. Амир Исмоил писари амаки худ – Абдуллоҳ ибни Нӯҳро ҳокими Табаристон таъин карда, Райро ҳам ба тасарруф овард.² Абдуллоҳ ибни Нӯҳ барои тақвияти ҳокимияти Сомониён ашрофи маҳаллиро ба сӯи худ ҷалб намуда, ба пуштибонии онҳо таъя мекард. Солҳои 904–905

¹ Ночӣ. Фарҳанг. С. 97.

² Ҳамон ҷо.

Носир Кабир дар Дайлам исён бардошт. Ин исён муваффақ ба пирӯзӣ нашуд ва минтақаи мазбур низ ба итоати Сомониён даромад.

Соли 901 халифа Муътазид фармони ҳукумати Хуросон ва Гургону Табаристонро бо ҳадяҳои бисёр барои Исмоил фиристод ва аз ин вақт Хуросон расман ҳайати давлати Сомониён шумурда мешуд.¹ Бо марги Муътазид дар соли 902 писари ӯ Муктафӣ (902–908) фармони ҳукумати Исмоилро дубора тайид карда, ҳукумати Рай, Қазвин ва Занҷонро низ ба ӯ супорид.

Дар замони ҳукумати Исмоил ибни Аҳмад ҳудуди ҷуғрофиёи давлати Сомониён сарзаминҳои васеъро фаро гирифта, аз шимол – водии дарёи Талас, дар ҷануб то Сиистон, аз шарқ – марзҳои Туркистони шарқӣ ва Синд, дар ғарб то Эрони марказӣ мерасид. Дар умум ин ҳудудро бо андозаҳои имрӯзӣ баён кунем, он наздики 3 млн км²-ро ташкил мекард. Исмоили Сомонӣ бо диroyat ва хирадмандӣ тавонист дар ин сарзамини паҳновар давлати қудратманду мутамаркизро таъсис диҳад. (Ниг. ба харитаи 1 дар замимаҳо). Тамоми талошҳои Исмоил ҷиҳати таъмини беҳатарии дохилӣ ва хориҷии мамлакат натиҷаи мусбат доданд ва ӯ имкон ёфт, ки ба ташкили дастгоҳи идории муташаккил ва сипоҳи муназзам пардозад.

Ба ин восита, кулли сарзаминҳои тоҷикнишин (эронитаборон) муттаҳид шуда, давлати пурвусъати мустақил таъсис дода шуд. Барҳам хӯрдани ҷангҳои дохилӣ, рафъи хатари ҳучумҳои

¹ Ибни Асир. Ҷ. 7. С. 502.

горатгаронаи қабоили турк шароити мусоиди иқтисодӣ фароҳам оварда, барои рушди илму фарҳанг замина муҳайё карданд. Исмоил бо ташкили лашкари доимӣ ва муназзам, сохтмону таъмири деворҳои мудофиавии пурхарҷро, ки андозҳои бештар бар сари омма бор мекарданд, манъ кард. Таҳқиқоти бостоншиносии охир нишон доданд, ки деворҳои мудофиавии маъруфи Варахша маҳз аз замони Сомониён дигар таъмиру бозсозӣ нашуданд, ҳарчанд ҳуди шаҳр хеле обод буд. Зеро дар шароити мавҷудияти сипоҳи нерӯманд ва дигар ниҳодҳои давлатӣ ба иншооти мудофиавии серхарҷ эҳтиёҷ намонда буд.¹

Пойтахти давлати Сомониён – Бухоро дар ин давра яке аз ободтарин шаҳрҳо ва бузургтарин маркази илмию фарҳангии ҷаҳони он рӯз буд. Мустақилияти иқтисодию сиёсӣ ва қудрати кофӣ ба Исмоил имкон дод, ки забони форсии дариро забони расмии давлатӣ эълон намояд.

Бо мақсади идораи бонизомии давлат даҳ девон: девони вазорат, муставфӣ, амидулмулк, соҳибшурат, соҳиббарид, муҳтасиб, мушриф, қазо, мамлакаи хос ва авқоф таъсис дода шуд, ки ҳар кадом вазифаҳои мушаххасро ба уҳда доштанд. Бояд гуфт, ки дар аксари осори таҳқиқӣ теъдоди девонҳои Сомониён даҳ адад зикр шудааст.² Аммо муҳаққиқи эронӣ М. Ночӣ теъдоди онҳоро 12 адад: девони вазорат, хироч,

¹ История таджикского народа. Том. 2. С. 336.

² Нейматов Н. Давлати Сомониён. Душанбе, 1989. С.29-35.

ишроф, расоил, шурта, барид, қазо, ҳисба, авқоф, сипоҳ, мамлакаи хос ва об гуфтааст.¹

Фаъолияти девонҳо дар вилоятҳои алоҳида бо ҳукуматҳои маҳаллӣ саҳт алоқамандӣ дошт. Сарварони раёсатҳои маҳаллии девонҳо тобеи ҳокими маҳаллӣ ва сарвари девон дар марказ буданд. Дар вилоёту навоҳии алоҳида ҳокимонро бевосита амир бо машварати Ҳочиби бузург таъйин ва сабуқдӯш мекард. Сомониён одатан намояндагони сулолаҳои маҳаллиро, ки солҳои тӯлонӣ ба таври меросӣ ҳокимият доштанд, ба шаҳру навоҳӣ ҳоким таъйин мекарданд. Волиёни Хуросон дар миёни дигар ҳокимони маҳаллӣ мавқеи хос доштанд. Зеро дар баробари фармонравӣ бар қисмати бузург аз мамлакат – ҳокими Хуросон, ҳамзамон сипаҳсолор, яъне фармондеҳи кулли лашкари Сомониён маҳсуб мешуд. Тамоми вилоятҳои Хуросон тобеи волии он ба ҳисоб мерафтанд, ки дар Нишопур қароргоҳ дошт. Амири Сомонӣ барои таъйини ҳокимони вилоятҳои нисбатан муҳим, аксар вақт бо сипаҳсолор машварат мекард, ки ин далели мавқеи барҷаста доштани ӯ дар давлат мебошад.

Низомии муқарраршудаи давлатӣ на дар ҳама вилоятҳои тобеи давлати Сомониён амалӣ мегашт. Дар ҳаёти ин давлат вилоятҳои буданд, ки мухторияти нисбӣ дошта, танҳо ба амирони Сомонӣ солона хироҷ мепардохтанд ва дар ҳолатҳои изтирорӣ вазифадор буданд, ки шумораи муайяни сарбозонро дар хидмати

¹ Ночӣ М. Фарҳанг ва тамаддуни исломӣ дар қаламрави Сомониён. С. 293-475.

амири Сомонӣ қарор диҳанд.¹ Сиистон, Ғарҷистон, Гузгон, Ғазна, Хуттал, Чағониён, Исфичоб ва Хоразм аз ҷумлаи чунин вилоятҳо буданд. Сиёсати дохилии вилоятҳои мазкур тибқи салоҳиди ҳокими маҳаллӣ ба роҳ монда мешуд. Ба қавли Муқаддасӣ вилояти Чағониён дар ҳолати зарурӣ 10 ҳазор сарбозро бо шумули аспҳояшон дар хидмати амири Сомонӣ қарор медод.² Саркашии ҳокимони баъзе аз вилоятҳои номбаршуда аз пардохти хироч ба Бухоро, боиси сар задани низоъҳои дохилӣ мегардид. Аз ҷумла, соли 907 волии Ҳирот Муҳаммади Ҳарсама ба амир Исмоил нома навишт, ки гурӯҳи исёнгар бо шумораи 10 ҳазор мард зери сарвари Бубилол дар кӯҳистонҳои Ғуру Ғарҷистон гирди ҳам омада, мардumi навоҳии атрофро ба иттиҳоди хеш меҳонанд. Исмоил 500 сарбози ҷангозмудаи худро бо сарвари Беғаш ба он ҷониб равона намуда, ба Бӯалии Марвазӣ нома навишт, ки бо онҳо пайвандад то ба Ҳирот рафта, Муҳаммади Ҳарсамаро ёрӣ диҳанд. Беғаш дар Марврӯд бо Бӯалии Марвазӣ пайваста, сӯи Ҳирот рафтанд. Дар Ҳирот ҳар ду сипоҳ бо лашкари Муҳаммади Ҳарсама муттаҳид шуда, дар кӯҳистонҳои Ғуру Ғарҷистон бо пайравони Бубилол ба ҷанг пардохтанд. Дар натиҷа исёни Бубилол паҳш гардид ва худӣ ӯ бо даҳ нафар аз сарварони исён дастгир ва баъдан ба қатл расид.³

¹ История таджикского народа. Том. 2. С. 340.

² Муқаддасӣ. С. 347.

³ Амиршохӣ Н. Давлатдории Тоҷикон. С. 310.

Дар пажӯҳишҳои донишмандон зимни баррасии маълумот дар хусуси ҳудуди давлати Сомониён, вилояти Ғур дар қатори Ҳирот ва Ғарҷистон аз тавобеи ин давлат гуфта шудааст.¹ Аммо дар тамоми харитаҳои имрӯзӣ, ки роҷеъ ба давлати Сомониён сохтаанд, вилояти Ғур берун аз ин давлат нишон дода мешавад. Вилояти Ғур ҳарчанд сокинонаш ба ислом нағаравида буданд, аммо аз лиҳози маъмурӣ тобеи волии Ҳирот буданд. Ҳодисаи хуруҷи Бубилол дар ин навоҳӣ ва пахш шудани исён тавассути лашкари амир Исмоил далели собит тобеияти Ғур ба давлати Сомониён аст.

Дар авҷи тараққии давлатдории Сомониён буд, ки 25 ноябри соли 907 амир Исмоил вафот кард ва ба ҷои ӯ писараш Аҳмад ибни Исмоил (907–914) амири давлати Сомониён шуд. Амир Исмоил аз худ давлати мутамаркиз, сипоҳи қудратманд ва аз лиҳози иқтисодию фарҳангӣ рушдакардaro ба мерос гузошт.

Баъди ба тахт нишастани Аҳмад ибни Исмоил дарчандшаҳрунавоҳӣ исёнхобархоста, баноҳияҳои марзӣ низ аз ҷониби ҳамсоғгон дастандозихо ба назар мерасид. Аҳмад мехост бо лашкар сӯи Рай равад ва ҳокимони исёнкардаи онро шикаст дода, тасаллути худро бар Табаристону Рай собит созад. Нахуст ӯ ба Самарқанд рафт ва амаки худ – Исҳоқ ибни Аҳмадро, ки дар сар фикри мустақилият дошт, боздошт кард.² Чун Аҳмад аз мушкilotи

¹ Неъматов Н. Н. Давлати Сомониён. С. 47; История таджикского народа. Том. 2. С. 341, 354.

² Гардезӣ. Зайну-л-ахбор. С. 148.

дохилии хонаводагӣ фориғ шуд, мақсад гузошт, ки вилоятҳои шӯридаро аз нав тобеъ кунад. Бо ин сабаб худ ба Нишопур омад ва аз он ҷо ба Рай рафта, лашкаре барои фатҳи Гургону Табаристон фиристод. Волии Рай ва Табаристон – Бориси Кабир, ки замони аморати Исмоил аз ҷониби ӯ таъйин шуда буд, аз Рай фирор кард ва ин вилоятҳо боз дар ихтиёри амир Аҳмади Сомонӣ қарор гирифтанд. Аҳмад ҳукумати вилоятҳои мазкурро ба Абдуллоҳ ибни Нӯҳ супорид. Солҳои 910–911 аз самти шимоли баҳри Хазар русҳо пайваста ба вилоятҳои соҳили ҷануби он (асосан ба бандари Обискун) ҳамла карда, молу мулки мардуми маҳаллиро тороч мекарданд. Абдуллоҳ ибни Нӯҳ соли 911 лашкари худро фароҳам карда, русҳоро ғофилгир намуд ва шумори зиёде аз ононро нобуд кард. Аммо пас аз вафоти Абдуллоҳ ибни Нӯҳ (911) ҳамлаҳои русҳо болои мардуми маҳаллӣ авҷ гирифт.¹

Дар ҳама он соли 911 хабари исён дар Сиистон бо роҳбарии бародарзодаи Яъқуби Лайс – Муъаддал ибни Алӣ ба амир Аҳмад расид. Ӯ аз Нишопур ба Ҳирот омада, барои сарқӯб кардани исёни Сиистон лашкари худро бо сарварии Ҳусайни Марврудӣ, Аҳмад ибни Саҳл, Муҳаммад ибни Музаффар ва Симҷӯри Давотӣ фароҳам кард.

¹ Дорн Б. А. Каспий. О походах древних русских в Табаристан с дополнительными известиями о других набегах на побережья Каспийского моря. – В кн.: Приложение № 1 к XXVI т. Записок Императорской Академии наук. СПб., 1875; А. П. Ковалевский. Книга Ахмеда ибни Фадлана об его путешествии на Волгу в 921–922 гг. – Харьков, 1956. С. 16–17; С. Шамси. Путешествия Ибн Фадлана на реку Итили. М., 1992. С. 65.

Амир Аҳмад сипоҳи Муъаддал ибни Алиро шикаст дода, шаҳри Бустро фатҳ карда, Мансур ибни Исҳоқро волии Сиистон таъйин кард. Аз ин вақт, Сиистон аз ихтиёри Саффорӣён берун рафта, зери ҳокимияти Сомониён қарор гирифт.¹

Пас аз ин пирӯзиҳо дар Табаристону Сиистон, Аҳмад ибни Исмоил ба халифаи Бағдод нома навишта, аз ӯ ҳукумати Кирмону Форсро талаб кард ва танҳо Кирмон ба ӯ дода шуд.²

Дар солҳои охири ҳукумати Аҳмади Сомонӣ вазъи сиёсии вилоятҳои Табаристон ва Сиистон боз ошуфта шуд. Солҳои 913–914 волии нави Сомониён дар Табаристон – Муҳаммади Саълук барои қатъи ғоратгарии мунтазами русҳо маҳорати кофӣ надошт ва ҳам натавонист ба дастгирии мардуми маҳаллӣ ноил шавад. Чунин вазъи ногувори мардум заминаи сар задани ошӯби навбатиро фароҳам мекард. Мубаллиғони шиа бо сарвари Ҳасан ибни Алии Утруш (Носир Кабир), ки дар замони амир Исмоил ҳукумати Табаристонро аз даст дода буданд, фурсати муносиб барои барқарор кардани ҳукумати худро ёфтанд. Сипоҳе, ки Аҳмади Сомонӣ барои ҷанг бо Носир Кабир фиристода буд, дучори шикаст шуд. Амир Аҳмад сипоҳи 40-ҳазорнафарие гирд оварда, меҳост худ ба Табаристон биравад. Ин замон, писари амаки Аҳмад – Мансур ибни Исҳоқ, ки волии Сиистон таъйин шуда буд, бо рафтори ношоистааш сабабгори сар задани исёни навбатӣ дар соли 913 шуд. Аҳмади Сомонӣ Ҳусайни

¹ Ҷавод Ҳиравӣ. С. 139.

² Табарӣ. Китоби 8. С. 1253.

Марврӯдӣ ва Симчӯри Давотиро боз ба Сиистон фиристод, ки исёнро хомӯш карданд. Мансур ибни Исҳоқ аз умури Сиистон маъзул ва ба Нишопур ҳоким таъйин шуда, ба ҷои ӯ Симчӯри Давотӣ волии Сиистон шуд. Ин амал норозигии Ҳусайни Марврӯдиро ба бор овард. Дар чунин ҳол буд, ки амир Аҳмад ба дасти чанд нафар аз ғуломони худ кушта шуд.¹

Аҳмад ибни Исмоил давлати орому мутамаркизеро, ки аз падар ба мерос гирифт, дар давоми ҳафт сол барои пойдорию тамомияти арзии он кӯшиш намуд. Самараи кӯшишҳои ӯ буд, ки вилояти Кирмон ба қаламрави давлати Сомониён ҳамроҳ шуд. Ҳамроҳшавии Кирмон ба ҳаёати давлати Сомониён марзҳои ин давлатро дар ҷануб то Халиҷи Форс густариш дода, роҳро барои тиҷорати баҳрӣ боз кард. Аммо аҳаммияти роҳҳои баҳрӣ аз самти Халиҷи Форс дар он рӯзгор ба ҳадди имрӯзӣ бузург набуд. Зеро нақши калидиро дар он вақт бандарҳои баҳри Миёназамин соҳиб буданд ва барои давлати Сомониён Роҳи Бузурги Абрешим муҳимтар аз роҳҳои баҳрии қаламравҳои ҷанубиаш буд.

Исёнҳое, ки Табаристон ва Сиистонро дар замони ғавти амир Аҳмад фаро гирифтанд, эҳтимоли аз даст рафтани вилоёти мазкурро бештар мекарданд. Аммо вориси тахти Сомониён писари Аҳмад ибни Исмоил – Наср ибни Аҳмад (914–943) муваффақ шуд пойдории давлати худро нигоҳ дорад. Замоне ки Наср (Насри II) амири давлати Сомониён шуд, ҳамагӣ ҳашт сол дошт.

¹ Наршахӣ. С. 169.

Зимоми кори давлатро вазири донишманди Сомониён – Абдуллоҳ ибни Аҳмади Ҷайхонӣ дар ихтиёр гирифта, Ҷамӯя ибни Алӣ сипаҳсолор таъйин гардид. Ҷайхонӣ олими забардасти соҳаи ҷуғрофиё, фалсафа, мунаҷҷими асри X тоҷик ба шумор мерафт. Ӯ таввасути дониши баланд ва қордонии хеш тавонистааст, ки ба муқоризаҳои дохилии хонадони Сомониён хотима дода, исёнхоро, ки заминдорону амалдорон дар маҳалҳои гуногун бардошта буданд, паҳш карда, аз нав ҳудуди замони давлатдорӣ Исмоилоро эҳё намояд. Аҳмади Ҷайхонӣ ва Ҷамӯя ибни Алӣ бо хидматҳои бузурги худ тавонистанд давлати Сомониёро бо марзҳои густурдааш ҳифз намоянд.

Дар қатори исёнҳои Сиистону Табаристон, соли 914 амаки амир Наср – Исҳоқ ибни Аҳмад дар Самарқанд исён бардошта, бо сипоҳи худ барои сарнагун кардани ҳукумати Наср ба Бухоро раҳсипор шуд. Сипаҳсолор Ҷамӯя ибни Алӣ ба муқобалаи ӯ рафта, дар ду ҷанг Исҳоқро шикаст дод ва ӯро асир карда, ба Бухоро овард.¹

Соли 915 яке аз сарлашқарони Сомониён – Ҳусайн ибни Алиӣ Марврудӣ дар Ҳироту Нишопур исён бардошт. Ин исён низ аз тарафи Ҷамӯя ибни Алӣ шикаст дода шуд. Соли 919 Ҳусайни Марврудӣ бори дуюм дар Нишопур бо дастгирии исмоилиёни Хуросон исён бардошт. Ин шӯриш ба василаи Аҳмад ибни Саҳл, ки аз деҳқонони Хуросон ва аз хонадони ашрофи Балх

¹ Наршахӣ. С. 169.

буд, фурӯ нишонда шуд ва Ҳусайни Марврӯдӣ асир афтода, ба Бухоро фиристода шуд.

Аммо соли 920 Аҳмад ибни Саҳл худ ба муқобили амир Наср исён бардошта, Ҳирот, Нишопур, Марв ва Гургонро тасарруф намуд. Ҳамӯя ибни Алӣ ба муқобили Аҳмади Саҳл аз Бухоро лашкар кашида, ўро асир кард ва ба Бухоро фиристод.¹

Дар тӯли шаш соли аввали ҳукумати Насри дуюм (914–920) кӯшишҳои баъзе фармонравоёни маҳаллӣ барои касби мустақилият аз амири Сомонӣ, ба хусус дар Самарқанд, Фарғона, Ҳирот ва Нишопур ба шикаст дучор шуд. Аммо аз соли 915 ҳукмронии Ҷаъоли Сомониён дар Сиистон ба мушоҳада намерасад.²

Миёни солҳои 914–928 Рай ва Табаристону Гургон вазъи хеле ошуфта доштанд. Ҳамлаи ҳокими Озарбойҷону Арманистон – Юсуф ибни Абисоҷ аз як тараф, ҷангҳои ҳокимиятталабии алавиён аз тарафи дигар, ин минтақаро ба макони бархӯрди манфиатҳо табдил дода, онро аз зери итоати Сомониён берун карда буд. (Ниг.: харитаи 2). Ба ин сабаб амир Наср барои муътадил кардани вазъ дар манотиқи ғарбии давлаташ муддате дар Нишопур зиста, сипоҳи муҷаҳҳазро бо сарвари Ҳамӯя ибни Алӣ барои тобеъ кардани Рай ва Гургону Табаристон фиристод. Илова бар ин, амир Наср аз зиддиятҳои байниҳамдигарии сардорони маҳаллии манотиқи мазкур истифода карда, ҳокимияти Сомониёнро мустақам мекард. Вақте

¹ Гардезӣ. Зайну-л-ахбор. С. 151–152.

² Амиршоҳӣ Н. Давлатдорӣи Тоҷикон. С.326.

дар ҷангҳои байнихудии сардорони Табаристону Гургон Асфор ибни Ширӯя (бо дастгирии амир Наср) ғолиб шуд, дар Рай, Табаристон, Қазвин, Қуму Кошон хутба ба номи амир Наср хонда шуд.¹

Соли 930 замони дар Нишопур будани Наср, дар Бухоро фитнае рух дод, ки исмоилиён ва баъзе аз ҷонибдорони ҳуруфия дар он даст доштанд. Бародарони Наср ҳам, ки вай онҳоро аз бими шӯриш дар куҳандижи шаҳр ҳабс карда буд, ба ин мочаро пайвастанд. Бародарони Наср – Яҳё, Мансур ва Исҳоқ ҳамроҳ бо зиндониён, аз шумули дайламиёну алавиён хазинаҳо ва коҳҳои Насрро ғорат карда, дастае аз сарбозонро ба соҳили Ҷайҳун фиристоданд, то нагузоранд амир Наср сӯи Бухоро ояд.² Бо тадбири вазири донишманд Абулфазли Балъамӣ мочаро хотима ёфт, амир ба Бухоро омад ва бародаронаш Мансуру Иброҳим бо ӯ созиш карданд. Аммо Яҳё фирор карда, аввал ба Балх, сипас ба Марву Нишопур рафта, бо ҳамроҳии Муҳаммад ибни Илёс исён бардошт. Вале амир Наср ин иттиҳодноро шикаст дод ва сарони он – Муҳаммади Илёс ба Кирмон ва Яҳё ба Сиистон фирор карданд. Баъдан Яҳё аз ҷониби амир Наср афв гардид ва муттафиқи ӯ – Қаротакин ба вилояти Балх ҳоким таъйин шуд.

Аммо дунболаи ин фитна дар Нишопур ба сурати як қиёми зидди хилофати Аббосӣ бо тамоюлотӣ шиғӣ ба вучуд омад. Наср дар фурупошии ин хушунат қотеияти зиёде нишон наод. Тарзи рафтораш бо ин шӯришгарон бо

¹ Ҳамон ҷо. С. 328.

² Ночӣ. Фарҳанг. С 105.

саликаи фақеҳони суннимазҳаби Бухоро мувофиқ наҷфтод ва онҳоро аз Наср ба шиддат норозӣ кард. Дар дарбори Бухоро дудастиғҳое пайдо шуда буд ва фақеҳони Бухоро ба муҳолифони Наср пайваста буданд.

Бо даргузашти Асфор ибни Шерӯя дар соли 932 яке аз сарлашкарони ӯ Мардович ибни Зиёр (бунёдгузори сулолаи Зиёриён) ҳукумати Рай ва Гургону Табаристонро дар ихтиёр гирифта, барои ҷудо кардани қаламрави худ аз давлати Сомониён талош варзид. Сипаҳсолори Хуросон ва сарлашқари маъруфи Сомониён – Абубакр ибни Муҳтоҷи Чағонӣ сипоҳи вориси Мардович – Вушмгир ибни Зиёрро (934–940) дар наздикии Рай шикаст дод. Қарор шуд, ки Зиёриён бо пардохти хироҷи солона ба амири Сомонӣ дар Гургон ҳокимият дошта бошанд.¹

Гардезӣ навиштааст, ки дар рӯзгори амири Наср ибни Аҳмад воқеаҳои бешумор рух додааст, ки «бо зикри ҳар кадоми онҳо дафтар ба татвил анҷомад».²

Муборизаҳо барои дастбӣ ба ҳукумати Гургон, Табаристон ва Рай, ки миёни гумоштағони халифаи Бағдод, сипаҳсолорони Сомонӣ ва фармондеҳони маҳаллӣ ҷараён дошт, дар умум ба нафъи Сомониён анҷомид. Аммо Гургон на аз ҷониби волиёни гумоштаи амири Сомонӣ, балки тавассути сардорони маҳаллӣ идора мешуд. Дар Гургон сулолаи нави маҳаллӣ – Зиёриён, ки худро аз табори Сосониён мепиндоштанд, зухур

¹ Ибни Асир. Ҷ. 8. С. 304.

² Гардезӣ. Зайну-л-ахбор. С. 154.

кард. Онҳо дар умури дохилӣ худмухтор буда, аммо солона ба хазинаи давлати Сомониён хироч мепардохтанд.

Соли 939 Абубакри Чағонӣ бо сабаби беморӣ аз сипаҳсолорӣи Хуросон канор рафт ва писараш Абуалии Чағонӣ аз ҷониби амир Наср ба ҷои ӯ таъйин шуд. Абуалӣ тавонист нобасомониҳои вилоёти ғарбии давлати Сомониёнро ба низом оварад ва нуфузи Сомониёнро дар ин навоҳӣ ҳифз кунад.¹ Солҳои охири ҳукумати Насри дуюм Абуалии Чағонӣ дар самти ғарб Ироқи Аҷам (Ҷибол)-ро ҳам фатҳ намуда, ба қаламрави Сомониён ҳамроҳ кард, вале бо шунидани хабари фавти амир Наср ба Хуросон бозгашт.²

Лашкаркашиҳои пай дар пай барои пахши исёнҳо ва сарқубӣи исёнгарон харчи зиёдро талаб мекард. Аз ин рӯ, дар солҳои охири ҳукумати Наср ибни Аҳмад давлат ба мушкilotи молӣ дучор омад. Ҳамзамон, сарварони ҳаракати қарматия, ки ба дарбори Наср роҳ ёфта буданд, 40 ҳазор дирҳами хазинаро, ки барои товони қатли Ҳусайни Марвазӣ мебоист ба халифаи Фотимӣ фиристанд, аз худ карданд.³ Барои ҷуброни хисороти воридшуда соли 942 ду маротиба аз аҳолии андоз ситонида шуд, ки боиси норизогии саҳти онҳо гардид. Иловатан, сарбозони давлат муддати зиёд маош нагирифта буданд ва норозигии онҳо амнияти мамлакатро ба хатар андохта буд. Дар пайи ин воқеаҳо гурӯҳе

¹ Ночӣ. Фарҳанг. С. 182.

² Ибни Асир. Ҷ. 8. С. 359, 369–70, 388–89.

³ Гафуров Б. Ғ. Тоҷикон. С. 459.

аз фармондеҳони сипоҳ бо иттифоқи рӯҳониён ба ҷони амир Наср сӯйқасд ташкил карданд, ки он ноком анҷомид. Аммо бо фишори онҳо Наср ночор аз тахт даст кашид ва писараш Нӯҳ ибни Наср (943–954), вориси тахти Сомониён шуд.

Баъд аз Исмоили Сомонӣ дурахшонтарин даврони фармонравоии оли Сомон даврони ҳукумати Насри II мебошад, ки сӣ сол бар Мовароуннаҳру Хуросон амири кард. Бо он ки падари ӯ тайи як сӯйқасд кушта шуд, ғимояти аҳли девон ва саъю тадбири вазироне чун Абуабдуллоҳи Ҷайхонӣ ва Абулфазли Балъамӣ оғози фармонравоии вайро аз нооромӣ ва бесуботӣ эмин ниғаҳ дошт. Насри II ба кӯмаки ин вазирон дар ғимояти аҳли адаб ва эҳёи фарҳанги форс-тоҷик кӯшишҳо кард.

Хулоса, дар муқоиса бо давраи ҳукумати амир Исмоили Сомонӣ ва Аҳмад ибни Исмоил, ҳудуди давлати Сомониён дар замони Насри II ба таври назаррас тағйир наёфт. Танҳо соли 917 Сиистон аз итоати Сомониён берун шуда, дар соли 928 Гургон дар умури дохилӣ мухторият ба даст овард, дар ҳоле, ки дар аҳди Исмоил ва Аҳмад ин ду вилоят бевосита аз Бухоро идора мешуданд. Дар ин давр сипаҳсолорони Хуросон имтиёзи бештаре ба даст оварда, баъзан саркашии онҳо то ҳадде мерасид, ки миёни ҳам барои касби ҳукумат ба муҳолифат мепардохтанд.

БОБИ 2

ҲУДУДИ ДАВЛАТИ СОМОНИЁН: ВИЛОЯТҲО ВА ШАҲРҲОИ АСОСӢ ВА АВОМИЛИ КОҲИШИ ҚАЛАМРАВИ СИЁСӢ

§ 2.1. Мавқеи ҷойгиршавии вилоятҳо ва шаҳрҳои асосии давлати Сомониён

Ин ҷо асосан тавсифи вилоятҳо ва шаҳрҳое, ки аз замони ҳукумати Исмоили Сомонӣ то ба даврони Наср ибни Аҳмад вориди қаламрави давлати онҳо буданд, хоҳад шуд. Зеро давлати Сомониён дар ин замон сарзаминҳои густурдаеро аз Мовароуннаҳр ва шимолӣ он – водии дарёи Талас, шарқи он – марзҳои Туркистони шарқӣ, то ба Хуросон ва ҷанубӣ он – Синд ва дар ғарб то Эрони марказиро дар бар мегирифт. (Ниг.: харитаи 3).

Бузургтарин шаҳрҳо ва вилоятҳои он – Бухоро, Самарқанд, Усрушана, Фарғона, Чоч, Элок, Исфичоб, Хоразм, Гурганҷ, Чағониён, Кеш, Нахшаб, Хатлон, Бадахшон, Балх, Ҷузҷон, Ғарҷистон, Ғур, Сиистон, Бомиён, Марв, Нишобур, Сарахс, Ҳирот, Ғазна Гургон, Рай, Табаристон ва ғайра буданд, ки ҳар кадом шаҳракҳо ва рустоҳои бисёре доштанд. Ба сабаби он ки давлати Сомониён ҳудуди бисёр густардае дошт, имкони тавсифи ҳар як аз шаҳрҳо ва ноҳияҳои қаламрави онро надорем. Бинобар ин, дар бораи вилоятҳои давлати Сомониён маълумоти умумии ҷуғрофӣ дода, танҳо марказҳои маъмурӣ ва шаҳрҳои аз назари тиҷоратӣ-иқтисодӣ ва сиёсӣ (стратегӣ)

муҳими онҳоро тавсиф намуда пиромуни онҳо танҳо он ахборе дода мешавад, ки марбут ба замони Сомониён ва ҳудуди давлати онҳост. Ба ин восита ҳадафи гузоштаи мо, яъне муайян кардани марзҳои давлати Сомониён ва воҳидҳои маъмурии он ба даст оварда мешавад (Ниг.: харитаи 4).

Бухоро. Сомониён аз соли 874 бар Бухоро тасаллут ёфтанд, ки то ин дам дар ихтиёри волиёни Тоҳириёну Саффориён буд. Ин шаҳр аз соли 892 – замони ба тахт нишастани Исмоили Сомонӣ пойтахти давлати Сомониён эълон шуд. Бухоро нисбат ба шаҳрҳои дигари Мовароуннаҳр дар замин ва боду ҳавои хушк қарор гирифта, бо сабаби ҳамҷавориаш бо кӯҳистон иқлими он тағйирёбанда аст: зимистони нисбатан дарозу сард, баҳори сербориш ва тобистони гарму хушк дорад.

Бухоро аз лиҳози сохтмон ба шаҳри Димишқ монандӣ дошт: хонаҳои зич, мардуми қавму наҷодашон гуногун, бозорҳои фарох, анвои гуногуни хӯроку либос ва ғайра. Мардуми Бухоро асосан бар мазҳаби Абуҳанифа буданд ва шаҳр масҷиди ҷомеаи пуршукӯҳе дошт, ки дар он ба ҷуз фуқаҳо ва муфассирин дигаронро иҷозати зикр набуд.¹ Зиндони шаҳр низ дар дохили қалъа буд.

Дар замони Сомониён шаҳри Бухоро мисли дигар шаҳрҳои асримиёнагӣ аз се қисм иборат буд: арк ё куҳандиз, ки дар он қасри амир, хазина,

¹ Муқаддасӣ. Саҳ 281.

зиндон, масҷиди ҷомеъ ва ғайра ҷойгир буданд;¹ шаҳристон, ки бо девор ихота шуда, дорои ҳафт дарвоза буд; рабаз, ки он асосан дар беруни шаҳр қарор дошт. Дар асрҳои IX–X ҳудуди рабаз васеъ гардида, атрофи он девор гирифта шуд, ки ёздаҳ дарвоза дошт. Ибни Хурдодбех дар бораи Бухоро ва рустоҳои тобеи он овардааст: «Ва Бухоро дорои куҳандиз (куҳандиж) ва шаҳрҳои Кармина, Тавовис, Бумҷикат, Вардона, Байканд ё шаҳри бозаргонон ва Барфар бошад.²

Тибқи маълумоти Ҷайхонӣ шаҳристони Бухоро ҳафт дарвоза дошт: дари Шаҳристон, дари Нав, дари Ҳурфа, дари Оҳанин, дари Куҳандиз, дари Банӣ Асад ва дари Банӣ Саъд.³ Истаҳрӣ шумораи дарвозаҳои шаҳристони Бухороро ҳафто ҳисобида меғӯяд, ки онҳо аз оҳан сохта шудаанд ва онҳоро бо андаке тафовут чунин номбар мекунад: дарвозаи Шаҳр, дарвозаи Нур, дарвозаи Ҳурфа, дарвозаи Куҳандиз, дарвозаи Банӣ Асад, дарвозаи Меҳр ва дарвозаи Банӣ Саъд.⁴ Дар “Таърихи Бухоро”-и Наршаҳӣ дарвозаҳои Бухоро чунин номбар шудаанд: дарвозаи Бозор, дарвозаи Шаҳристон, дарвозаи Банӣ Саъд, дарвозаи Банӣ Асад, дарвозаи Арк, дарвозаи Ҳурфа ва дарвозаи Нав.⁵

¹ Неъматов Н. Давлати Сомониён. Душанбе 1989. с.37.

² Ибни Хурдодбех. Масолик ва-л- мамолик. Тарҷумаи Саъид Хокаранд. С. 71.

³ Ҷайхонӣ. Ашқолу-л-олам. Муқаддима ва таълиқоти Ф. Мансурӣ. Интишороти Остони Қудси Разаӣ, 1368 ҳ. С. 184.

⁴ Истаҳрӣ, Абуисҳоқ Иброҳим ибни Муҳаммад Форсӣ. Масолик ва мамолик. Тарҷумаи Муҳаммад ибни Асад ибни Абдуллоҳи Тустарӣ. Бо эҳтимоми Эраҷи Афшор. Техрон, 1373 ҳ.ш. С. 328.

⁵ Наршаҳӣ, Абубақр Муҳаммад ибни Ҷаъфар. Таърихи Бухоро. Тарҷумаи Абунаср Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Наср ал-Қубовӣ. Талхиси Муҳаммад ибни Зуфар ибни Умар. Тасҳеҳ ва таҳшияи Му-

Муқоисаи ин мавод аз он далолат менамоянд, ки гарчанде дар номгузориҳои дарвозаҳо баъзе ихтилофҳо бошанд ҳам, шумораи дарвозаҳои шаҳристони Бухоро дар аҳди Сомониён ҳафтто будааст.

Бухоро дар асри X деворе дошт, ки “тӯли ҳар зилъаш як фарсах буд ва дар ҷилгае ба фосилаи каме дар ҷануби рӯди Суғд қарор дошт”.¹ Роҷеъ ба девори атрофи Бухоро Ибни Ҳавқал менависад, ки “Бухоро дар ҷулга қарор дорад ва биноҳои он аз ҷӯб мушаббак аст. Перомуни онро қасрҳову боғҳову маҳаллаҳо ва кӯчаҳои сангфарш ва қурои ба ҳам пайваста ба масоҳати дувоздаҳ бар дувоздаҳ фарсах фаро гирифта. Ҳамаи ин қасрҳо ва биноҳо ва қуро ва қасаботро боруе ихота кардааст ва дар лобалои онҳо ҳаргиз замини боиру вайрон ба ҷашм намехӯрад. Ва илова бар ин, бору, қасрҳо ва хонаҳо ва маҳаллаҳое, ки аз қасаба маҳсуб мешавад, бад-он мепайвандад ва сокинони он мардуми қасаба ҳастанд, ки дар зимистону тобистон дар он ҷо иқомат доранд”.²

Тибқи маълумоти маъхазҳои хаттӣ ба ҷуз аз ин девори бузург дар ин давр дар Бухоро девори дигаре низ вуҷуд доштааст. Ба қавли Истаҳрӣ масоҳати он девор ба як фарсах дар як фарсах тӯл кашида, сокинони маҳаллӣ дар он ҷой доштанд.³ Ҷайҳонӣ низ чунин маълумотро меорад.⁴

Доир ба арк ё кӯҳандизи Бухоро Истаҳрӣ менависад, ки кӯҳандизи Бухоро ду дарвоза дошт, ки якero дарвозаи Регистон меғуфтанд ва он дар дарриси Разавӣ. Техрон, Тӯс, 1363 ҳ.ш. С. 73-80.

¹ Ле Стренҷ. Ҷуғрофияи таърихӣ сарзаминҳои Хилофати Шарқӣ. Мутарҷим Маҳмуди Ирфон. Чопи ҳаштум. Техрон, 1390 ҳ.ш. С. 490.

² Ибни Ҳавқал. Сурат-ул-арз // Сомониён дар оинаи таърих. Ҷилди 2. Хучанд, 1999. С. 144-145.

³ Истаҳрӣ. Масолик ва мамолик. С. 326.

⁴ Ҷайҳонӣ. Ашқолу-л-олам. С. 183.

самти ғарб ҷойгир буд ва дигареро дарвозаи Ғуриён ё дарвозаи Масҷиди одина меномиданд.¹ Тибқи маълумоти Ёқути Ҳамавӣ куҳандизи Бухоро берун аз шаҳристон воқеъ буда ва масоҳати он ба қадри як шаҳри хурд буд.² Ҷайхонӣ менависад, ки кӯҳандизи Бухоро ду дарвоза дошт: якеро дари Регистон гӯянд ва дигареро дари Масҷиди Ҷомеъ.³ Муқаддасӣ ин дарвозаҳои Регистонро Бобу-с-саҳл ва дарвозаи Масҷиди одинаро Бобу-л-ҷомеъ ном бурдааст.⁴ Аз дарвозаи масҷид ба Масҷиди ҷомеъ, мерафтанд, ки он дар Регистон назди дарвозаи куҳандиз воқеъ буд. Масҷиди ҷомеъ наздики арк буд ва дар ҳуди шаҳр низ масҷидҳои хурди зиёд, бозорҳо, ҳаммомҳо ва майдонгоҳҳои бисёр вуҷуд доштанд.⁵

Таҳлили ин мавод гувоҳи он аст, ки куҳандизи Бухоро дорои ду дарвоза буда, дар беруни шаҳр воқеъ будааст.

Бахши дигари шаҳри Бухороро рабаз ташкил мекард, ки он дар васати шаҳристон ва девори қадима воқеъ буда, дарвозаҳои зиёд дошт. Адади дарвозаҳои рабази Бухоро дар маъхазҳои хаттӣ ба ихтилофот зикр шудаанд. Тибқи ахбори Истаҳрӣ шумораи дарвозаҳои рабаз ёздаҳо буда, чунин номҳо доштанд: дарвозаи Майдон, ки бар сари роҳи Хуросон буд, дарвозаи Иброҳим, дарвозаи

¹ Истаҳрӣ. Масолик ва мамолик. С. 395.

² Ёқути Ҳамавӣ. Муъҷаму-л-булдон. Ҷилди 1. Бейрут, 1397. С. 353.

³ Ҷайхонӣ. Ашқолу-л-олам. С. 183.

⁴ Муқаддасӣ. Аҳсану-т-тақосим фи маърифати-л-ақолим. Тарҷумаи Алинакии Мунзавӣ. Техрон, 1361 х.ш. С. 280.

⁵ Ле Стренҷ. Љуғроияи таърихии сарзаминҳои Хилофати Шарқӣ. С. 490-491.

Рев, дарвозаи Мардқуша, дарвозаи Калобоз, дарвозаи Навбаҳор, дарвозаи Самарқанд, дарвозаи Фағосукун, дарвозаи Ромисания, дарвозаи Ҳадшурун, дарвозаи Ғушҷ.¹

Чайхонӣ менависад, ки шумораи дарвозаҳои рабази Бухоро сздаҳтоанд: дари Майдон, дари Иброҳим, дари Рабуд, дари Марви Қамиша, дари Калобод, дари Самарқанд дари Навбаҳор, дари Лафоскун, дари Ромина, дари Пули бозорча, дари Форчиқ, дари Дарвоҷа ва дари Кӯи Муғон.²

Дар рабази Бухоро бозорҳо низ ҷой доштанд, ки баъзеяшон дарвозаҳои худро доштанд. Аз ҷумла, дарвозаи Оҳан, дарвозаи Пули Ҳассон, дарвозаи наздики масҷиди Моч, дарвозаи Раҳна, дарвозаи наздики қасри Абиҳишом ал-Каннонӣ, дарвозаи наздики Пули Сувайка, дарвозаи Фориҷак, дарвозаи Дарвозача, дарвозаи Роҳи муғон ва дарвозаи Самарқанд.³ (Ниг.: харитаи 5).

Бухоро дорои рустоҳои зиёд буд. Доир ба шумораи рустоҳои Бухоро дар маъхазҳои ҳатти маълумоти мухталиф вучуд дорад. Истаҳрӣ менависад, ки шумораи рустоҳои Бухоро 22 - тоанд, ки 15 тои он дар дохили девор ва боқӣ дар берун аз он қарор доштаанд.⁴

Бухоро рустоҳои зиёде дошт, ки Тавовис, Кармина, Зандана, Афшана, Искиҷкат, Ромитан, Варахша ва Пайканд аз ҷумлаи бузургтарини онҳо буданд. (Ниг.: харитаи 6).

¹ Истаҳрӣ. Масолик ва мамолик. С. 328.

² Чайхонӣ. Ашқолу-л-олам. С. 184.

³ С. Нафисӣ. Муҳити зиндагӣ ва аҳволу ашъори Рӯдакӣ. Душанбе 2008. Саҳ. 31.

⁴ Истаҳрӣ. С. 244.

Пайканд ё Байканд аз дигар рустоҳои тобеи Бухоро фарқ дошт. Дар “Ашқолу-л-олам” омадааст, ки Пайканд ягон деҳа надорад, аммо дорои работхост. Муаллифи китоб гуяд: “Чунин шунидам, ки талу работҳои он ҳазор бошад ва ин Пайкандро бораи устувор аст; масҷиди одина бағоят мутакаллиф ва меҳробе ороста, чунончи дар Мовароуннаҳр хубтар аз он нест.”¹

Муаллифи “Масолик ва мамолик” менависад, ки ҳар шаҳре аз навоҳии Бухоро ноҳияте дорад, “ба ҷуз аз Байканд, ки русто надорад, лекин қурби ҳазор работ дорад. Байкандро девор ҳаст. Дар Масҷиди одина меҳробе сохтаанд, ки дар ҳама Мовароуннаҳр ботакаллуфтар аз он нест”.²

Тибқи маълумоти Муқаддасӣ Байканд “бар ҷониби Ҷайхун, дар канори саҳрои регистон воқеъ буд. Дар он ҷо деворе буд, ки як дарвоза дошт. Бозори он обод буд. Дар меҳроби масҷиди ҷомеъ ҷавоҳир буд. Дар поини он рабаз воқеъ буд, ки бозор дошт. Байканд наздики ҳазор работи ободу вайрон дошт”.³

Муаллифи “Худуд-ул-олам” таъкид менамояд, ки Байканд шаҳракест ўро миқдори ҳазор работ аст ва заминаш дуруст аст ва андар вай гунбади гўрхонаҳост, ки аз Бухоро он ҷо баранд.⁴

Наршаҳӣ Байкандро аз ҷумлаи шаҳрҳо гуфтааст: “Ва аҳли Байканд бад-он ризо надодаанд, ки касе Байкандро деҳа хонад. Ва агар касе аз аҳли Байканд ба Бағдод рафтааст ва ўро

¹ Ҷайхонӣ. Ашқолу-л-олам. С. 160.

² Истаҳрӣ. С. 245.

³ Муқаддасӣ. С. 281.

⁴ Худуду-л-олам. С. 68-69.

пурсидаанд, ки “аз кучой?” – гуфтааст, ки “аз Байканд”, нагуфтааст, ки “аз Бухоро”. Ва масҷиди чомеи бузург дорад ва биноҳои оли. То таърихи соли 240/ 855 бар дари он рабӯтҳои бисёр будааст. Байкандро зиёдат аз ҳазор рабӯт будааст, ба адади деҳаҳои Бухоро ва сабаб он будааст, ки ин Байканд ҷои муаззами неқ аст. Аҳли ҳар деҳе он ҷо рабӯте бино кардаанд ва ҷамоатеро нишонда ва нафақаи эшон аз деҳа мефиристодаанд. Ва зимистон, ки ҳангоми ғалабаи кофирон мешуд, аз ҳар деҳе он ҷо мардуми бисёр гирд меоманд ва ғазв мекарданд. Ва ҳар қавме ба рабӯти хеш фуруд меомад. Аҳли Байканд ҷумла бозаргон буданд ва бозаргонии Чину дарё мекарданд ва бағоят тавонгар буданд. Ва Қутайба ибни Муслим бисёр ранҷ дид ба гирифтани ӯ, ки бағоят устувор буд. Ва ӯро “Шаҳристони рӯин” хондаанд ва қадимтар аз шаҳри Бухорост. Ва ҳар подшоҳе, ки дар ин вилоят будааст, мақом он ҷо сохтааст”.¹

Байканд дар асри X дорои қалъае буд, ки фақат як дарвоза дошта, дар сатҳи шаҳр масҷиде музайян бо сангҳои мармару меҳробии зарандуд мавҷуд будааст. Корвонсароҳои бисёр дошт, ки нақд кардаанд шумораи онҳо ба ҳазор мерасид.²

Тибқи таҳқиқоти В. В. Бартолд Байканд дар масофаи 5 фарсах аз Бухоро воқеъ буда, маркази тичратӣ ба шумор мерафт. Дар он ҷо дубозор амал менамуд, ки яке дар арк ва дигаре дар наздикии шаҳр буд. Масҷиди чомеи он бо меҳробии худ, ки

¹ Наршахӣ. С. 46-48.

² Ле Стренч. Ҷуғрофияи таърихии сарзаминҳои Хилофати Шарқӣ. С. 492.

тиллокорӣ шуда бо сангҳои гаронбаҳо оро додо шуда буд, фахр мекард. Аз назди Байканд наҳри Ҳаромком ҷорӣ мешуд.¹

Харобаҳои Байканд ҳоло дар 40-километрии ғарби Бухоро воқеъ мебошанд. Дар замони Сомониён Байканд дар қатори Самарқанд бузургтарин маркази тиҷоратии Мовароуннаҳр буда, «Мадинату-т-туҷҷор» ном гирифта, бо сабаби деворҳои ҳифозатии хеле устувор доштани «Шаҳристони мисин» ном мебуданд. Ҳангоми ковишҳои бостоншиносӣ, дар паҳлуи масҷиди бузурги шаҳр, ки дар давраи Сомониён бунёд шуда буд, осори манораи 11 метрӣ ёфт шуд, ки 1 метр баландтар аз Манораи Калони Бухоро мебошад.² Дар харобаҳои шаҳри Байканд қадимтарин дорухона дар ҳудуди Осиёи Марказӣ пайдо карда шуд.

Аз таҳлили маъхазҳои хаттӣ ва таҳқиқоти олимон ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки Байканд дар ҳаёти иқтисодӣ ва иҷтимоии давлати Сомониён мавқеи муҳим дошта, макони обод ва маркази бузурги тиҷоратӣ будааст.

Самарқанд. Ин шаҳр ба қавли баъзе аз муаррихон макони зухури хонадони Сомониён буда, нахустпойтахти давлати онҳо мебошад. Ба қавли В. В. Бартолд Самарқанд яке аз сараҳолитарин шаҳрҳои Мовароуннаҳр ба шумор мерафт ва гарчанде Бухоро пойтахти

¹ Бартольд В.В. Географический очерк Мавераннахра // Сочинения. Т. 1. Москва 1963. С. 169-170.

² А. Р. Мухамеджанов, Ш. Т. Адылов, Д. К. Мирзаахмедов, Г. Л. Семенов, «Городище Пайкенд. К проблеме изучения средневекового города Средней Азии», Издательство «Фан», Ташкент 1988.

давлати Сомониён бошад ҳам, аҳолии он нисбат ба Самарқанд камтар буд.¹ Дар масъалаи ҳудуди Самарқанд Ёқути Ҳамавӣ менависад, ки он дар иқлими ҷаҳорум буда тӯли он 89 дараҷа ва нисф ва арзи он 36 дараҷа ва нисф мебошад.² Мувофиқи маълумоти Ибни Фақеҳ, Самарқанд ва гирду атрофи он бо деворе ихота гардида буд, ки масоҳаташ 12 фарсахро ташкил карда 12 дарвоза дошт. Дарвозаҳояш ҷӯбин ва аз ду табақа иборат буданд. Дар қафои ин дарвозаҳо боз дарвозаҳои дубақии дигар вучуд доштанд. Дар миёни дарвозаҳо хонаҳои дарвозабонон вучуд доштанд. Шаҳри Самарқанд бо навоҳии гирду атрофаш масоҳати 6000 ҷарибро³ ташкил мекард, ҳуди шаҳр бошад, баробари 5000 ҷариб буд. Шаҳристон баробари 1500 ҷариб буда дар дохили он масҷиди ҷомеъ ва арк бо қасри ҳоким воқеъ буд. Арк ду дарвозаи оҳанин дошт. Ҳамин тариқ, дар Самарқанд, бар хилофи шаҳрҳои дигар, чун Бухоро, арк дар таркиби шаҳристон воқеъ буд.⁴

Дар дохил шаҳри Самарқанд чор дарвоза дошта дар он масҷиди ҷомеъ ва куҳандиз буд. Андаруни шаҳри Самарқанд бозоре бузург буд ва дар он наҳрҳову ҷӯйҳо буду чашмаҳо ва бар куҳандиз даре буд аз оҳан ва дар андаруни он дигар даре низ аз оҳан.⁵ (Ниг.: харитаи 7).

¹ Бартольд В. В. Географический очерк Мавераннахра. С. 134.

² Ёқути Ҳамавӣ. Муъҷаму-л-булдон. Ҷилди 3. Бейрут, 1397. С. 248.

³ Дар аввалҳои асрҳои миёна 1 ҷариб ба 1592 метри квадратӣ баробар буд; дар давраҳои баъди асри XV як ҷарибро баробари 958 метри квадратӣ ҳисоб мекарданд.

⁴ Бартольд В. В. Географический очерк Мавераннахра. С. 135.

⁵ Саъид Нафисӣ. 82.

Ба қавли Муқаддасӣ дар миёни Самарқанд шаҳристон воқеъ аст, ки чаҳор дарвоза дорад: «дарвозаи Чин», «дарвозаи Навбаҳор», «дарвозаи Бухоро» ва «дарвозаи Кеш».¹ Истаҳрӣ низ ин гуфтаҳои Муқаддасиро тасдиқ менамояд.²

Тибқи ахбори Истаҳрӣ Шаҳристон дар як ғӯшаи рабаз дар наздикии рӯди Суғд воқеъ аст. Ин рӯд гирд ба гирди рабаз чун хандақ. Миқдори ин девор ду фарсанг дар ду фарсанг буд. Дар шаҳр чашмаву бозор ва кушку бӯстонҳои зиёд буданд. Аксари саройҳо дар бӯстонҳо ҷойгир буданд. Девори рабаз дарвозаи зиёд дошт ба мисли: дарвозаи Шадовад, дарвозаи Ашбаск, дарвозаи Савахшин, дарвозаи Афшина, дарвозаи Кӯҳак, дарвозаи Варсанин, дарвозаи Ревдад, дарвозаи Фарахшед.³ (Ниг.: харитаи 8).

Ҷайҳонӣ дар бораи Самарқанд менависад: «Қасабаи Суғд Самарқанд аст. Шаҳре бар ҷониби ҷануби рӯди Суғд бар баландии рӯд ва онро шаҳристонест ва куҳандизе ва рабазе дигар дорад. Аммо куҳандиз ҷойи саройи иморат аст. Шаҳристон ҳисорест муҳкам ва онро чаҳор дар. Ҷониби машриқро «Дари Чин» ғӯянд ва ҷониби мағрибро «Дари Навбаҳор», ҷониби шимолро «Дари Бухоро ва ҷониби ҷанубро «Дари Кеш».⁴

Муаллифи “Ҳудуду-л-олам” Самарқандро шаҳри бузург ва ободон зикр кардааст. “Бо неъматӣ бисёр ва ҷои бозаргонӣ ҳамаи ҷаҳон

¹ Муқаддасӣ. С. 278.

² Истаҳрӣ. С. 246-247.

³ Истаҳрӣ. С. 247-248.

⁴ Ҷайҳонӣ Абуабдуллоҳ. Ашқолу-л-олам. С. 186.

аст. Ёро шаҳристон, куҳандиз ва рабаз ва аз болои боми бозорашон яке чӯи об равон аст аз арзиз”.¹

Самарқанд шаҳракҳо ва рустоҳои зиёд дошт. Бунҷикас ё Бунҷийкас (Панҷакенти кунунӣ), Маймурғ, Кушония, Дарғам, Вазор, Иштихан ва Кеш аз ҷумлаи бузургтарин шаҳру рустоҳои тобеи Самарқанд буданд. Бо тавсифи Кеш кифоят мекунем, зеро он бо вучуди тобеи ҳокими Самарқанд буданаш аз лиҳози ҷуғрофией (обёрӣ ва мавқеи табиӣ) ноҳияи алоҳида буд.

Кеш. Тибқи ахбори Истаҳрӣ Кеш дар замони Сомониён шаҳре буд, ки куҳандиз, рабаз ва ду шаҳристон дошт ва шаҳристони дарунӣ, куҳандиз ва масҷиди ҷомеи он хароб гашта буд. Бозор дар рабаз дошт. Шаҳри гармсер аст ва имортро аз гилу чӯб месозанд. Меваи ин шаҳр нисбат ба меваҳои шаҳрҳои дигари Мовароуннаҳр тезтар мерасанд. Шаҳристони дарунии он дорои чаҳор дарвоза буд: «дари Оҳанин», «дарвозаи Убайдуллоҳ», «дари Қассобон» ва «дари Шаҳристон». Шаҳристони берунӣ ду дарвоза дорад: яке «дари шаҳристони дарунӣ» ва дигаре «дари Тарканон».² Ҷайхонӣ низ ин ахборро роҷеъ ба Кеш медихад, ки он ба маълумоти Истаҳрӣ монанданд.³ Ҷайхонӣ дар идомаи ахбори худ менависад, ки Кеш ду чӯй дорад: яке чӯи Козарон, ки аз кӯҳи Буттам берун омада бар ҷониби ҷануби шаҳр меравад ва дигаре чӯи Асруд, ки аз рустои Куҳакрӯд берун омада ба ҷониби шимоли шаҳр меравад. Ҳарду чӯй

¹ Худуду-л-олам. С. 69.

² Истаҳрӣ. С. 254.

³ Ҷайхонӣ. Ашқолу-л-олам. С. 174.

бар дари шаҳр мераванд.¹ Муаллифи “Ҳудуду-л-олам” аҳбори Истаҳрӣ ва Ҷайҳониро таъйид карда, менависад, ки “дар кӯҳҳои вай маъдани доруҳост. Аз ӯ астарон нек хезад ва тарангубин ва намаки сурх, ки бо ҳамаи ҷаҳон ҳамебаранд”.²

Тибқи таҳқиқоти В. В. Бартолд шаҳри Кеш аз тавобеи Бухоро буда, дар роҳи тиҷоратии Бухорову Самарқанд воқеъ буд.³

Ҳамин тариқ, гуфтаҳои болоиро ҷамъбаст намуда, ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки Самарқанд дар садаи X дорои шаҳру қасабаҳои зиёде будааст, ки онҳо дар ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоӣ Мовароуннаҳри он замон нақши муҳимме доштаанд.

Вилояти Усрушана ё Сурушан дар шимоли Суғд қарор дошт. Шаҳрҳои асосии ин вилоят Бунҷикат, Зомин ва Дизак буданд. (Ниг.: харитаи 9). Ҷайҳонӣ Усрушанаи замони Сомониёнро чунин тавсиф мекунад: «Усрушана номи вилоятест ва бештари он вилоят кӯҳхост ва гирдогирди он аз ҷониби маҷриқ баъзе аз Фарғона аст. Ва аз ҷониби мағриб ҳудуди Самарқанд ва аз ҷониби шимол Шош ва баъзе Фарғона ва аз ҷануб аз ҳудуди Кеш ва Ҷағониён ва Шумон. Ва шаҳри бузургтари онро ба забони Усрушана Лутиҳкат хонанд. Ва онро шаҳрҳои дигар аст чун Арасмонкат, Куркат, Арфат, Фаъкат, Собот, Зомин, Дуркат, Луҳкат, Хирқона. Сарои аморат дар Луҳкат бошад».⁴

Истаҳрӣ пиромуни Усрушанаи ин замон чунин

¹ Ҳамон ҷо.

² Ҳудуду-л-олам. С. 69.

³ Бартольд В.В. Кеш // Соч. Т. III. Москва: Наука, 1965. С. 460.

⁴ Ҷайҳонӣ. С. 189-190.

ахборро медиҳад: “Сурушана номе чун Суғд номи иқлим аст. Ҳеч шаҳр ва деҳ дар ин ноҳия ба ин ном нест. Дар кӯҳистоне ниҳодаст. Ҳадди шарқӣ Сурушана бо Фомир (Помир) ва Фарғона дорад ва ғарбӣ бо ҳудуди Самарқанд, шимолӣ бо Чоч ва ҷонибе аз Фарғона ва ҷанубӣ сӯи Кеш, Чағониён, Шумон, Вашгирд ва Рошт. Қасабаи онро ба забони эшон Бунҷикас хонанд. Номҳои навоҳии он ин аст: Арсиёнкас, Каркас, Ғазақ, Вағкас, Собот, Зомин, Дизак, Навичкас ва Харқона.¹ Ҷайҳонӣ низ инро тасдиқ менамояд”.² Муаллифи «Ҳудуду-л-олам» ахбори болоро зикр карда, менависад, ки “аз вай набизи бисёр хезад ва аз кӯҳҳои вай оҳан хезад”.³

Бунҷикас. Истаҳрӣ менависад, ки ҷойгоҳи волиёни Сурушана Бунҷикас аст (Истаравшани кунунӣ). «Дар ин шаҳр наздики даҳ ҳазор мард зиндагӣ доранд. Иморати он аз ҷӯбу гил буд. Шаҳристони дарунӣ девор дорад. Рабаз низ дорои девор аст. Шаҳристони дарунӣ ду дарвоза дорад: якеро «дарвозаи Болойин» хонанд ва дигареро «дарвозаи Шаҳристон». Масҷиди одина ва кӯҳандиз дар шаҳристони дарунӣ аст. Дар ин шаҳристон рӯди бузург меравад ва осиебе бар ин об сохтаанд. Бозор дар шаҳристон аст. Рабаз низ бозор дорад. Масоҳати шаҳр як фарсанг буд. Рабаз ҷаҳор дарвоза дошт: яке «дарвозаи Зомин», дуввум «дарвозаи Марсманда», севвум «дарвозаи Нучикас» ва ҷаҳорум «дарвозаи Каҳбод».⁴ Гуфтаҳои Ҷайҳонӣ низ доир ба Бунҷикас ва

¹ Истаҳрӣ. С. 256.

² Ҷайҳонӣ. Ашқолу-л-олам. С. 175.

³ Ҳудуду-л-олам. С. 70-71.

⁴ Истаҳрӣ. С. 257.

тавсифи куҳандизу рабази он бо ахбори Истахрӣ мувофиқанд ва ӯ боз илова менамояд, ки ҳоити рабаз ним фарсанг буда онро хандақ аст, чаҳор дар – «дари Амир» ва «дари Марсаманда», «дари Навҳакат» ва «дари Гулҳор».¹

Мувофиқи ахбори Истахрӣ заминҳои Бунҷикас ба воситаи шаш рӯд обёрӣ мегардид, ки дар шаҳр ҷорӣ буданд: Сорин, ки аз шаҳристон мегузашт, Бурҷан, Ямоҷин, Саканҷин, Руйҷин ва Ситингҷин. Ҳамаи ин шаш рӯд аз як чашма об мегирифтанд. Дар гирди ин рӯдҳо даҳ осӣёб кор мекард. Аз шаҳр то сарчашма кам аз ним фарсанг буд.² Дар асари Ҷайҳонӣ «Ашқолу-л-олам» ин рӯдҳо аз маълумоти Истахрӣ фарқ мекунанд.³

Муаллифи «Ҳудуду-л-олам» номи ин шаҳрро ба шакли Нумиҷкат оварда, онро чунин васф намудааст: «Нумиҷкат маркази Сурушан аст ва мустақарри амири ин ноҳият ва ҷое ободону пурҷамъият аст».⁴ Лақаби фармонравои ин ноҳия «афшин» буд.

Харобаҳои Бунҷикат ҳоло дар ҳудуди ноҳияи Шаҳристони вилояти Суғд қарор доранд.

Фарғона вилояте буд дар ҳавзаи дарёи Сир ва дар аҳди Сомониён шаҳрҳои хеле зиёд дошт, ки Ахсикат, Косон, Қубо, Насоия, Ўш ва Ўзканд бузургтарини онҳо буданд. (Ниг.: харитаи 10). Тибқи ахбори Истахрӣ «Фарғона иқлимest фарох ва бонемат. Рустоҳои бисёр дорад. Қасабаи онро Ахсикат хонанд. Куҳандиз, шаҳристон ва рабаз

¹ Ҷайҳонӣ. Ашқолу-л-олам. С. 175-176.

² Истахрӣ. С. 257.

³ Ҷайҳонӣ. Ашқолу-л-олам. С. 176.

⁴ Ҳудуду-л-олам. С. 110-111.

дорад. Сарои иморот ва зиндон дар куҳандиз аст. Масҷиди одина дар шаҳристон воқеъ аст. Масоҳати шаҳр миқдори се фарсанг буд. Рабази шаҳр девор дорад. Шаҳристони дарунии он панҷ дарвоза дошт. Дар шаҳристон ва рабаз обҳои равон ва ҳавзҳо буданд. Ҳама дарвозаҳо боғу бўстон доштанд”.¹

Ахсикат яке аз қадимтарин шаҳрҳои Осиёи Марказӣ ба ҳисоб меравад. Тибқи таҳқиқоти олимони Ахсикат аз ду вожаи суғдӣ – «ахшиз» (ба маънии сарвар) ва «кат» (ба маънии шаҳр ва русто) иборат буда, мазмуни «шаҳри подшоҳ»-ро дорад. Ибни Ҳавқал гуфтаҳои Истахриро дар бораи Ахсикат таъйид намуда, менависад, ки вусъати шаҳри дохилӣ як мили мураббаъ буда, ҳам шаҳри дохилӣ ва ҳам ҳудуди атрофи он дорои бозорҳо ҳастанд ва атрофи он бо девор ихота шудааст.²

Ҷайҳонӣ зимни тавсифи Фарғона менависад: «Қасабаи он Ахсикат аст, шаҳрест дар канори ҷӯи Шош бар замини ростии ҳамвор ва миёни он ва кӯҳҳо фарсанге бошад бар ҷониби дасти ростии рӯд. Бозорҳои он дар шаҳр ва рабаз бошад. Миқдори он дар бузургӣ даҳ донги фарсахӣ бувад. Биноҳои он аз гил бошад».³

Дар “Ҳудуду-л-олам” қайд гардидааст, ки Ахсикат қасабаи Фарғона буда мустақарри амир аст. Шаҳри бузург буда, бар лаби рӯди Ҳашрат дар домани кӯҳ воқеъ аст. Дар он кӯҳ маъдани сим ва зар бисёр аст ва мардуми Ахсикат набидхораанд.⁴

¹ Истахрӣ. С. 265.

² Ибни Ҳавқал. С. 237.

³ Ҷайҳонӣ. С. 194

⁴ Ҳудуду-л-олам. С. 71.

Фарғона дар замони ҳукумронии Сомониён ба нуқтаи баландтарини рушд расида, аз марказҳои бузурги фарҳангӣ тижоратӣ маҳсуб мешуд. В. В. Бартолд бо таъки ба ахбори Муқаддасӣ менависад, ки Фарғона дар асри X дорои чил шаҳру деҳ будааст, ки қулли онҳо масҷиди ҷомеъ доштаанд.¹ Сомониён шумори зиёди ғуломони туркро пас аз асорат дар ҷангҳои марзӣ ба ин ҷо меоварданд.

Харобаҳои шаҳри Ахсикати асримиёнагӣ ҳоло дар ҳудуди ноҳияи Тошқўрғони вилояти Намангонӣ Ўзбекистон боқӣ мондааст. Дар натиҷаи кӯшишҳои бостоншиносӣ муайян гардид, ки ҳудуди шаҳр 30 га-ро фаро гирифта, он дорои низоми мукаммали обёрӣ ва хидматрасонии замони худ будааст. Дар Ахсикати замони Сомониён зарробронае мавҷуд буд, ки ба номи амирони Сомонии вилояти Фарғона ва ҳуди амири давлати Сомониён дар он сиккаҳо зарб мешуданд. Ахсикат коргоҳи бузурги коркард ва ғудозиши филиз дошт, ки бар асоси натиҷаҳои ҳафриёти бостоншиносӣ 70 га-ро фаро мегирифт. Дар натиҷаи охири кӯшишҳои бостоншиносӣ дар ҳудуди шаҳри Ахсикат нақбҳои нисбатан хурд ёфта шуданд, ки аз дохили онҳо қубурҳои обғузар пайдо карда шудаанд. Ин бозёфтҳоро олимони далели низоми обёрии бисёр мукаммал доштани шаҳр медонанд.²

¹ Бартолд В.В. Обёрӣ дар Туркистон. Тарҷумаи Карими Кишоварз. Техрон, 1350 ҳ.ш. С 187.

² И. Аҳраров. Новые археологические материалы с городища Ахсикет XIV–XVI веков: Общественные науки в Узбекистане, вып. № 8-9. Ташкент, 1969.

Чочу Элок ду вилояти аз лиҳози таърихӣ ва ҷуғрофӣ ба ҳам алоқаманд мебошанд. Чоч аз ҳамворӣ ва Элок бошад аксаран аз кӯҳистон иборат буд. Шумори шаҳрҳои Чочро Истахрӣ 27¹, Муқаддасӣ 34² ва Ҷайхонӣ 22³ гуфтаанд. Маркази Чоч шаҳри Банокат бо ду қабат девори мудофиавӣ ихота шуда, дорои боғу киштзорҳои фаровон буд. Дар арк, ки ду дарвоза дошта, бо девор ихота шуда буд, қасри ҳоким ва зиндон воқеъ буданд. Шаҳристони низ бо девор ихота шуда, се дарвоза ва бозорҳо дошт. Рабаз ба қисмати дохилӣ ва берунӣ тақсим мешуд, ки якумӣ 10 дарвоза ва дуюмӣ 7 дарвоза доштанд. Дар Банокат сиккаҳои мисӣ ва баъзан нуқрай зарб мешуданд.⁴

Ҷайхонӣ дар бораи Чоч менависад, ки “он дар замини нарм ҷойгир аст. Дар ҷумлаи иморат, ки пайваста ба яқдигар аст, ҳеч кӯҳу замин баланд нест. Бузургтарин сағре дар дар рӯи туркон аст. Биноҳои эшон ва саройҳо аз гил аст, кушода ва фаррох. Дар ҷумлаи саройҳои эшон оби равон бошад ва сабзӣ. Ҷумлаи Шош аз хуштарин билоди Мовароуннаҳр аст. Қасабаи онро Сакас гӯянд”.⁵

Тибқи ахбори “Ҳудуду-л-олам” Чоч ноҳияест бузургу ободон, мардумони ҷанганда ва тавонгар доштааст. Қасабаи он Байкас буда, шаҳри бузургу ободон ва макони султон дар он ҷост.⁶

¹ Истахрӣ. С. 266.

² Муқаддасӣ. С. 264.

³ Ҷайхонӣ. С. 177.

⁴ История таджикского народа. Том. 2. С. 347.

⁵ Ҷайхонӣ. С. 177.

⁶ Ҳудуду-л-олам. С. 73.

Истахрӣ менависад, ки Чоч иморатҳои фаррох бисёр дорад. Иморатҳо ҳама аз гил сохта шудаанд.¹

Шаҳри асосии Элок – Тункат (ё Туванкат) ба андозаи нисфи Банокат буда, дорои девор ва чандин дарвоза будааст. Ба қавли Муқаддасӣ Тункат қароргоҳи ҳокими Элок буда, яке аз зарробхонаҳои бузурги Сомониён дар он ҷо қарор доштааст.² Харобаҳои Тункат дар соҳили чапи рӯди Оҳангарон воқеъ мебошад. Ҳафриёти он дар солҳои охир нишон дод, ки дар замони Сомониён коркарди филизз дар ин ҷо хеле рушд кардааст.³

Шумори умумии шаҳрҳои Элокро Истахрӣ 14 ва Муқаддасӣ 17 гуфтаанд, ки Навкат, Шавкат, Заронкат, Тускат ва ғайра мебошанд.

Ҳамин тариқ, маводди фавқуззикр аз он гувоҳӣ медиҳад, ки Чоч ва Элок дар давраи Сомониён аз минтақаҳои сарҳаддии васеъ ва мутаррақиву обод ва дорои шаҳрҳои зиёд буда, дар ҳаёти сиёсии Мовароуннаҳр мавқеи хос доштаанд. (Ниг.: харитаи 11).

Вилояти Исфичоб дар самти шимолии Фарғонаву Чоч, байни воҳаи рӯди Арис ва шохобҳояш ҷойгир шуда, ҳудуди он дар шарқ то Талас ва дар шимолу ғарб то Саброн ва дар ҷануб то Чоч мерасид. (Ниг.: харитаи 12). Муҳаққиқон дар бораи решаи номи Исфичоб ду ақида изҳор кардаанд: яке ин ки вожаи мазкур аз ду ҷузъ: «испиг» (spig – дурахшон) ва «об» иборат буда, минбаъд ҳарфи «г» ба «ч» табдил ёфтааст; дигарон

¹ Истахрӣ. С. 260.

² Муқаддасӣ. С. 265.

³ Массон М. Е. Ахангаран. – С. 70–93.

«испич»-ро бо вожаи «сафед»-и форсӣ рабт дода, маънии онро «шаҳри сафед» гуфтаанд. Маркази ин вилоят шаҳри Исфичоб буд ва шаҳрҳои дигаре ҳам дошт (ба иттилои Муқаддасӣ беш аз 40 шаҳр), ки Канчида, Фороб, Шавроғ, Саврон, Тироз, Чамукат ва Соникат маъмуртарини онҳо буданд. Бори аввал мусулмонҳо соли 678 И.-ро фатҳ карда буданд, аммо пас аз чанде онро аз даст доданд. Солҳои 839–40 Нӯҳ ибни Асади Сомонӣ ин шаҳрро комилан фатҳ кард ва ба худ тобеъ намуд. Аммо тасаллути комили Сомониён дар ин сарзамин аз замони ҳукумати Исмоили Сомонӣ (892–907) шуруъ шудааст. Дар замони Сомониён Исфичоб хеле тараққӣ карда, куҳандиз, шаҳристон, рабт ва чаҳор дарвоза доштааст: “Нучкас”, “Фархоз” (Фархон), “Сари карона” ва “дарвозаи Бухоро”. Ҳар се қисми шаҳр бо девори алоҳида ихота шуда, истехкоми худро доштаанд. Дар шаҳристон қасри ҳоким, зиндон, масҷиди ҷомеъ, бозору корвонсаройҳои болопӯшида ва дар рабт иморату боғҳои бисёре ҷойгир будааст. Масҷиди ҷомеи Исфичоб чаҳор дарвоза доштааст, ки назди ҳар кадом аз дарвозаҳо рабте будааст бо чунин ном: “рабти нахшабиён”, “рабти бухориён”, “рабти самар-қандиён” ва “рабти Қаротакин” (саркардаи Сомониён – Мансури Қаротакин, ки баъди вафоташ ўро дар рабти ҳудаш дафн кардаанд).

Тибқи ахбори Муқаддасӣ Исфичоб 1700 рабт доштааст¹. Тибқи ахбори Ёқути Ҳамавӣ Исфичоб дар тамоми Хуросону Мовароуннаҳр ягона

¹ Муқаддасӣ. С. 394.

вилояте буд, ки мардумаш аз пардохти хироч озод буданд, зеро Исфичоб дар марзи мусулмонон бо туркон қарор дошт ва мардуми он бояд бо маблағи хироч барои худ аслиҳа ва озуқа меҳариданд. Ҳокимони Исфичоб чун нишони тобеият ба амирони Сомонӣ ҳадяҳо мефиристоданд¹.

Ба ривояти муаллифи «Худуду-л-олам», Исфичоб «маъдани бозаргонони ҳама ҷаҳон аст» ва аз он ҷо «намад хезад ва ғусфанд» ва, ба гуфтаи Муқаддасӣ, «аз он ҷо бардағони турк, ҷомаҳои сафед ва ҷангафзор ба дигар шаҳрҳо баранд».²

Соли 993 Буғрохони Қарахонӣ Исфичобро тасарруф намуд ва аз он вақт ин шаҳр шукӯҳу шаҳомати худро батадриҷ аз даст дод.

Ҳоло шаҳри асримиёнагии Исфичоб дар ҷои шаҳри Сайрами кунунӣ дар ҷумҳурии Қазоқистон воқеъ аст, ки харобаҳои он 28га-ро ташкил медиҳанд.

Фороб ё Бороб дар соҳили шарқии Сайхун дар резишгоҳи рӯди Чимкент воқеъ буд, ки минбаъд номи Утрорро гирифт. Ба қавли Муқаддасӣ дар шаҳри Фороб беш аз 70 ҳазор мард мезистанд. Ин шаҳр яке аз шаҳрҳои муҳимми тижоратии Мовароуннаҳр буд, ки бар сари роҳи аслии тижории Аврупо ба Чин қарор дошт. Ҷайҳонӣ ин шаҳрро Пороб зикр карда, навиштааст: «Пороб номи вилоятест ва миқдори он дар тӯлу арз якест. Ва як рӯз роҳ бошад ва ҷои устувор ва мардумони далер. Ва он дар замини шӯра аст ва онро бешаҳову

¹ Ёқути Ҳамавӣ., С. 250.

² Худуду-л-олам. С 73; Муқаддасӣ. С. 394.

мазраъаҳо ва иморату зироати бисёр. Ва он дар ҷониби ғарбии ҷӯйи Шош аст».¹

Истахрӣ дар бораи Фороб менависад, ки “масоҳати он қариб якрӯза роҳ буда ҳама ҷойҳо устувор ва дар арзи водӣ аст, ки аз рӯди Чоч об бардорад”.² Дар “Ҳудуду-л-олам” омадааст, ки “Пороб ноҳиятест бо неъмат ва қасабаи ўро Қадир хонанд. Мардумонеанд ҷангӣ ва диловар ва ҷои бозаргонон аст”.³

Дар асри X рабази Фороб бо номи “Кадар” низ мавсум буд.⁴ Тибқи таҳқиқоти В. В. Бартолд Фороб шаҳри бузург буда, масҷиди ҷомеъи он дар шаҳристон ва бозорҳои асосӣ дар раборт қарор доштанд.⁵ Мутафаккири бузурги форсу тоҷик Абунастри Форобӣ дар ш. Васӣи ноҳияи Фороби вилояти И. ба дунё омадааст.

Ҳоло харобаҳои шаҳри асримиёнагии Фороб дар ҷануби ҷумҳурии Қазоқистон, дар наздикии резишгоҳи рӯди Арис ба Сирдарё воқеъ буда, бо номи шаҳраки Утрор маъруфанд. Масоҳати умумии шаҳрак 200 га буда, дар пайи ҳафриёт, ки то кунун идома дорад, аз он осори арзишманди бостоншиносӣ пайдо шудааст. Хулоса, маълумоти сарчашмаҳо дар бораи Фороб бо натиҷаҳои ҳафриёти бостоншиносӣ комилан мувофиқанд.

Хоразм. Дар замони Сомониён Хоразм тавассути амирони гумоштаи онон (Афреғиён) идора мешуд. Ин вилоят аз лиҳози ҷуғрофӣ

¹ Ҷайхонӣ. С. 195.

² Истахрӣ. С. 363.

³ Ҳудуду-л-олам. С. 74.

⁴ Ле Стренч. С. 516.

⁵ Бартольд В. В. Географический очерк Мавераннахра. С. 233.

ва маъмури ба ду қисм: қисмати соҳили чапи Ому ва рости он ҷудо мешуд. (Ниг.: харитаи 13). Маркази маъмурии қисмати рости Ому шаҳри Кат буд. Ин шаҳрро Ҷайхонӣ қасабаи Хоразм¹ ва муаллифи «Худуду-л-олам» «дарвозаи туркони ғуз»² гуфтаанд. Ба қавли Истаҳрӣ Кот куҳандизи қадимие доштааст, ки дар асл шаҳре буд ва оби рӯд онро хароб кардааст. Сарои хоразмшоҳ наздики масҷиди ҷомеъ ва зиндон наздики куҳандиз буд. Он замон дарвозаҳои шаҳр баъзе хароб шуда буданд ва баъзеро бино карданд.³

Шаҳр то соли 995 (заволи ҳукумати Афреғиён) чун маркази Хоразм боқӣ монда⁴ пас аз он ҷои худро ба Гурганҷ дод. Харобаҳои Кат, ки имрӯз бо номи «Шайх Аббоси Алӣ»⁵ маъруфанд, ки 44 га-ро дар бар гирифта, аз он маводди зиёди бостоншиносӣ дарёфт шудааст.

Дуюмин шаҳри Хоразм ва маркази қисмати чапи соҳили Ому Гурганҷ буд. Ин шаҳр дорои деворҳои мустаҳкам ва ҷаҳор дарвоза буда, ҷуғрофиёнависон аз қасрҳои ҳокими он Маъмун ва писари ӯ Алӣ ёдовар шудаанд. Дар ҷои Гурганҷи асримиёнагӣ ҳоло шаҳри Кёнеургенҷ (Гурганҷи куҳна)-и Туркманистон қарор дорад. Дар қатори ду шаҳри мазбур Хоразм шаҳрҳои дигаре дошт, ки бузургтаринашон инҳо буданд: Тоҳирия, Дарғон, Ҳазорасп ва Миздахқон.⁶

¹ Ҳамон. С. 183

² Ҳудуду-л-олам. С. 122.

³ Истаҳрӣ. С. 322–323.

⁴ История таджикского народа. Том. 2. С. 348.

⁵ Бартолд. Том 1. С. 200.

⁶ Истаҳрӣ. Ҳамон ҷо.

Чағониён дар замони Сомониён аз вилоятҳои хеле пурғановат ба ҳисоб мерафт, ки шаҳрҳои маъруфи он Чағониён (пойтахт), Дарзангӣ, Ҳамоварон, Навандак, Регдашт, Шумон ва Ахарун (Аҳорун) буданд.

Харобаҳои шаҳраки Бударч воқеъ дар 6-километрии ҷанубу шарқи Деҳнави имрӯзӣ макони ҷойгиршавии пойтахти Чағониёни асримиёнагӣ доништа мешавад.¹

Дар замони Сомониён шаҳри Чағониён боз ҳам васеътар шуда, бештар аз 6 км² масоҳат дошт.² Қасри ҳокими шаҳр дар замони Сомониён дар ҷои шаҳристони давраи Кушониён қарор дошт.³ Масҷиди ҷомеи шаҳр ва бозорҳои он дар ҳудуди шаҳристон ва миёни маҳалҳои сукунати ҳунармандон воқеъ буданд.⁴

Вилояти Чағониён ба қавли Муқаддасӣ сарзамини хеле васеъ ва пурғановат буд, аммо муаллифи «Ҳудуду-л-олам» онро ҳамчун вилояти дорои ҷамъияти кам тавсиф намуда, қайд мекунад, ки мардумаш фақир буданд.⁵ В. В. Бартолд чунин мешуморад, ки руқуди ин сарзамин ба давраи ошӯби ҳокими ин вилоят Абуалии Чағонӣ ба муқобили амири Сомонӣ Нӯҳ ибни Наср (943–954) дар солҳои 946–948 рост меояд.⁶ Аз ин ҷост,

¹ Пугаченкова Г. А. К исторической топографии Чаганиана. Научные труды Ташкентского гос. университета, вып. 200. С. 59.

² Ртвеладзе Э. В. Новые археологические данные к истории городища Бударч. История материальной культуры Узбекистана, вып. 18. С. 173.

³ Ртвеладзе Э. В. Исследования на городище Бударч и в его окрестностях. Археологические открытия 1981 г. С. 464.

⁴ Ртвеладзе Э. В., Сағдуллаев А. С. Памятники минувших веков. С. 107.

⁵ Ҳудуду-л-олам. С. 114.

⁶ Бартолд В. В. Соч. т. 8. С. 152–154.

ки муаллифи «Худуду-л-олам» ин вилоятро камаҳолӣ ва мардумашро фақир дарёфтааст.

Қариб ҳамаи шаҳру ноҳияҳои Чағониён дар сари роҳи корвонгузар, ки асосан қад-қади соҳилҳои Сурхондарё тӯл мекашид, воқеъ буданд. Масофа аз маркази Чағониён то шаҳри Тирмиз тавассути ин роҳ чаҳор манзил¹ ё ин ки 24 фарсах² буд.

Роҳи асосии корвонгузар дар замони Сомониён аз маркази Чағониён ба самти шимолу шарқ, дар тӯли қаторкӯҳҳои Ҳисор то Рошт мерафт ва пас аз он қад-қади дарёи Сурхоб аз кӯҳҳои Помир убур намуда, ба Чин мерасид. Нахустин шаҳр дар ин роҳ аз самти Чағониён дар сарчашмаҳо бо номи Наванд ё Навандак оварда шудааст. Он аз маркази Чағониён ба қавли Қудома ибни Ҷаъфар дар масофаи 3 фарсах ва ба андешаи Ибни Хурдодбех ба масофаи 6 фарсах воқеъ буд.

Шумон ва Ахарун. Ин ду ноҳия дар шарқи Чағониён ва ҷануби қаторкӯҳҳои Ҳисор воқеъ буданд. Ҳоло дар ин ҳудуд ноҳияҳои Турсунзода, Ҳисор ва Шаҳринави Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор доранд.

Дар замони Сомониён Шумон дар тобеияти Чағониён қарор гирифта, бо он як воҳиди маъмуриро ташкил медод. Ба қавли муаллифи «Худуду-л-олам» шаҳр дар нишебии кӯҳ воқеъ буда, атрофи он девори муҳкаме дошт. Арки Шумон дар баландии кӯҳ қарор дошт ва дохили

¹ Яъқубӣ. С. 292.

² Ибни Хурдодбех. С. 33.

он хеле фарох буд.¹ Истахрӣ Шумонро аз лиҳози масоҳат кучактар аз Тирмиз ва Вашгирд навиштааст,² аммо ба қавли Муқаддасӣ шаҳре зебо ва пурчамъият будааст.³ Ибни Ҳавқал аз работҳои Шумон ёдовар шуда, зикр намудааст, ки онҳо ба шаҳр даромади зиёд меоварданд.⁴

Ба андешаи Ғ. Ғоибов қалъаи Шумони тоисломӣ дар ҳудуди Ҳисор воқеъ буда, пас аз омадани арабҳо ин шаҳр мавҷудияти худро қатъ намуд. Шумони замони Сомониён бошад, дар ҷои шаҳраки Шишахона воқеъ дар соҳили чапи дарёи Варзоб дар ҳудуди шаҳри Душанбе қарор доштааст.⁵

Дар замони Сомониён Шумон ва Ахарун ба ҳайати Чағониён ҳамроҳ шуда, дар якҷоягӣ бо он як воҳиди маъмуриро ташкил медоданд. Макони Ахарун дақиқан маълум нест. В. В. Бартолд навиштааст, ки он дар шарқи Шумон воқеъ буд.⁶ Дяконов макони Ахарунро водии дарёи Қаратоғ гуфта, қайд намудааст, ки ҳуди шаҳри Ахарун дар ҷои имрӯзии шаҳраки Шаҳринав воқеъ буд.⁷ В. А. Зеймал шаҳри Ахарунро бо шаҳраки Узбеконтеппа воқеъ дар соҳили рости Ширкентдарё як макон донистааст.⁸

¹ Худуду-л-олам. С. 115.

² Истахрӣ. С. 228.

³ Муқаддасӣ. С. 284.

⁴ Ибни Ҳавқал. С. 455.

⁵ Гоибов Г. Ранние походы арабов в Среднюю Азию (644–704 гг.). - Душанбе: Дониш, 1989. С. 32.

⁶ Бартолд В. В. Соч. Т. 3. С. 320.

⁷ Дяконов. М. М. С. 285.

⁸ Зеймал В. А. С. 135.

Номи Ахарун дар асри X тамоман истифода намешавад ва ба ҷои он дар сарчашмаҳо Ҳамоварон зикр мегардад. Дар баъзе сарчашмаҳо ин ду ном якҷоя зикр шуда, дар онҳо Ахарун ҳамчун вилоят ва Ҳамоварон чун шаҳр ном гирифта шудаанд.¹ Дар осори Табарӣ, Балозурӣ ва Ибни Фақеҳ яке аз инҳо, яъне ӯ вилояти Ахарун ва ӯ шаҳри Ҳамоварон зикр шудаанд. Шаҳре бо номи Ахарун танҳо дар навиштаҳои Яъқубӣ мушоҳида мешавад.² Дар сарчашмаҳои асри X Ҳамоварон низ зикр намешавад ва аз ин бармеояд, ки дар ибтидои асрҳои миёна номи ин вилоят, ки дар водии дарёи Қаратоғ воқеъ буд, Ахарун ва маркази он шаҳри Ҳамоварон будааст. М. М. Дяконов чунин мешуморад, ки сабаби зикр нашудани номи Ахарун дар баъзе осори асри миёнагӣ дар он аст, ки он дар сари роҳи корвонгузар қарор надошт.³

Аз ғуфтаҳои боло ба хулосае омадан мумкин аст, ки вилояти Ҷағониён дар замони Сомониён макони серғановат буда, масоҳати васеъеро ишғол карда, он шомили шаҳру навоҳии зиёде будааст. Бо сабаби задухӯрдҳои ҳокимони маҳаллӣ он муддате дар ҳолати руқуд қарор ёфта будааст, ки аз он маводди маъхазҳои хаттӣ шаҳодат медиҳанд.

Вашгирд ва Рошт. Ҳудуди Вашгирди таърихӣ дар ноҳияи Файзобод ва ҳудуди Рошт дар ноҳияи Рашти Ҷумҳурии Тоҷикистон воқеъ аст. Таърих ва ҷуғрофиёи таърихӣи ин сарзамин бори нахуст

¹ Ибни Хурдодбех. С. 37; Қудума ибни Ҷаъфар. С. 243.

² Яъқубӣ. С. 289.

³ Дяконов. М. М. Работы Кафирниганского отряда. Труды Согдийско-Таджикской археологической экспедиции. Т. 1. с. 185.

аз ҷониби В. В. Бартолд¹ мавриди пажӯҳиш қарор гирифта буд.

Дар марзи Вашгирд бо Хутталон дарёи Вахш мегузашт, ки дар асрҳои миёна иртиботи ин ду вилоят ба воситаи тангнои дарё мавсум ба Пули Сангин (дар ҳудуди Нораки имрӯз) сурат мегирифт. Ба қавли Истахрӣ аз пули Сангӣ то Вашгирд ду рӯза роҳ буд.²

Яъқубӣ навиштааст, ки дар асри X шаҳри Вашгирд бузургтар аз Шумон ва тақрибан баробар бо Тирмиз буд.³ Шаҳр дар миёни кӯҳҳо ва дашт қарор дошта, ҳамеша дар он бод мевазид.⁴ Дар ин ҷо дар водии дарёи Ромрӯд чанд кони истихроҷи ҷомосп (лаъли қабуд, аметист) вуҷуд дошт.⁵

В. В. Бартолд макони Вашгирдро ҳудуди Файзобод⁶ ва А. М. Беленитский шаҳраки Қалъаи Сангин – воқеъ дар соҳили дарёи Элок доништаанд.⁷ Ин шаҳрак 80 га масоҳат^{128–139} дошта, қабатҳои поинтарини он мансуб ба давраи антиқӣ мебошанд.⁸ Арк ва шаҳристони он бо деворҳои мустаҳками мудофиавӣ ва хандақҳо итоҳа шуда буданд. Аз самти шарқи шаҳрак чандин теппа воқеъ гардидаанд, ки эҳтимол

¹ Бартолд В. В. Соч. т. 3, с. 445–447.

² Истахрӣ. С. 339, 341.

³ Яъқубӣ. С. 298.

⁴ Худуду-л-олам. С. 115.

⁵ Ҳамон. С. 181.

⁶ Бартолд В. В. Т. 1. С. 121.

⁷ Беленитский А. М. Отчет о работе Вахшского отряда в 1946 г. Труды Согдийско-Таджикской археологической экспедиции. Т. 1. М. - Л., 1950. С. 128-139.

⁸ Беленитский А. М., Бентович И. Б., Большаков О. Г. Средневековый город Средней Азии. – Л.: Наука ЛО 1973. -352. с.

боқимондаи «работ»-ҳои зикрнамудаи Самъонӣ ва «700 истехком»-и навиштаи Яъқубӣ бошанд.

Дар шарқи Вашгирд ва миёнаоби рӯди Вахш ноҳияи Рошт бо марказияти шаҳри ҳамном воқеъ буд. В. В. Бартолд навиштааст, ки шаҳри марказии вилояти Рошт дар ҷои шаҳраки Ғарм (Рашти кунунӣ) воқеъ буда,¹ қалъаи Рошт аз он дар масофаи якрӯза роҳ ба самти шарқ, дар марз бо туркони бодиянишин қарор дошт.

Дар наздикии резишгоҳи дарёҳои Ясмон ва Оби Кабуд ба дарёи Сурхоб, воқеъ дар 1,5-километрии деҳаи Ҳисораки ноҳияи Рашт қалъае маъруф ба Ҳисорак боқӣ мондааст. Ин қалъа дар асрҳои миёна ҳамчун постоҳои марзӣ барои рафти ҳамлаҳои душманон аз самти водии Олой ва болооби дарёи Сурхоб ба самти водии Рошт хидмат мекард. Ба андешаи Н. А. Кисляков ин қалъа ҳамонест, ки дар осори асримиёнагӣ аз он бо номи «қалъаи Рошт» ёд шуда ва масофаи он то Вашгирд 5-рӯза роҳ гуфта шудааст.²

Чунон ки қайд гардид, Ибни Хурдодбех масофаи миёни Вашгирд то маркази Роштро чаҳоррӯза роҳ гуфта, Ибни Ҳавқал ва Истаҳрӣ аз се манзилгоҳ дар ин қитъаи роҳ ёдовар шудаанд, ки Элоқ, Дарбанд ва Ҷовакон ё Ҳовакон ном доштанд.³

Дар асри X дар Рошт зарробхонае фаъолият мекард, ки дар он дирҳамҳои нуқрагии Сомониён

¹ Бартолд В. В. Соч. Т. 1. С. 120–121.

² Кисляков Н. А. Очерки по истории Каратегина. К истории Таджикистана. Сталинабад, 1954. С. 41–42.

³ Истаҳрӣ. С. 340; Ибни Ҳавқал. С. 519.

сикка зада мешуданд.¹ Ин далели мавҷудияти кони нукра дар ин минтақа аст. Ғайр аз ин, дар кӯҳҳои Лангаршоҳи ин ноҳия кони намак вучуд дошт.²

Қубодиён мулкест, ки буд дар миёни Хутталон (Вахш) ва Чағониён, ки аксари ҳудудашро заминҳои ҳамвору нимабиёбон ташкил медоданд. Маркази маъмурии Қубодиён ба ҳамин ном маъруф буда, аз шаҳри Тирмиз дар масофаи ду манзил воқеъ буд.³ Тибқи маълумоти сарчашмаҳо дар асри IX маркази Қубодиён аз рӯи андоза ҳамонанди Тирмиз буд,⁴ аммо дар замони Сомониён Тирмиз аз он бузургтар шуд.⁵ Аз ин ҷо маълум мешавад, ки маркази Қубодиён дар замони Сомониён яке аз шаҳрҳои муҳим ва рушдкардаи ҳавзаи рӯди Омӯ будааст.

Ба қавли М. М. Дяконов харобаҳои воқеъ дар 10-километрии шимоли Шаҳритуз ва 1,5 километрии ғарби дарёи Кофарниҳон маркази Қубодиёни асримиёнагӣ будаанд.⁶ Дар ҷануби ин харобаҳо ва 9 километр дуртар аз Шаҳритуз шаҳраки Қизилтеппа воқеъ аст. Ин шаҳрак шакли чоркунҷа дошта, давраи мавҷудияташ аз замони Кушониён то асри XIII доништа мешавад.

¹ Кочнев Б. Д. Заметки по средневековой нумизматике Средней Азии. Часть 5. Ташкент. 1983. С. 211.

² Сведения о странах по верховьям Аму-Дарьи. Составил И. Минаев. СПб., 1879. С. 53.

³ Истахрӣ. С. 298, 341.

⁴ Яъқубӣ. С. 291.

⁵ Истахрӣ. С. 298, 341.

⁶ Дяконов М. М. Археологические работы в нижнем течении реки Кафирнигана (Кобадиян). Труды Таджикской археологической экспедиции. Т. 2. С. 267–268.

Ба андешаи А. М. Манделштам маҳз ҳамин шаҳрак маркази Қубодиён дар замони Сомониён будааст.¹

Истаҳрӣ ҳангоми зикри Қубодиён танҳо аз як шаҳр бо номи Навдиз ё Йузар ёдовар шудааст.² Ибни Ҳавқал ҳамин шаҳрро Қуз навишта, қайд мекунад, ки он поинтар аз Қубодиён воқеъ буд.³

Ба андешаи Ғ. Ғоибов ин номҳо (Биз, Қуз, Йуз) ба як шаҳр тааллуқ дошта, манзур шаҳри Туз аст, ки дар ҳудуди Шаҳритузи кунунӣ воқеъ мебошад. Ба қавли ҳамин муҳаққиқ истилоҳи Тус ё шаҳри Туз аз номи шаҳри Тӯси Эрон гирифта шуда, ба лашкаркашиҳои шоҳони Сосонӣ ба ҳудуди Варорӯд иртибот дорад.⁴ Дар 7,7-километрии шимоли Шаҳритуз шаҳраки асримиёнагие воқеъ аст, ки Ғ. Ғоибов онро Навдизи асримиёнагӣ мешуморад, ки эҳтимол Тузи замони Сомониён бошад, зеро дар ҳуди Шаҳритуз қабатҳои марбут ба асрҳои IX–X ёфтнашудааст. Аз ҷануби Шаҳритуз дар асрҳои миёна роҳи корвонгузаре мегузашт, ки аз Қубодиён тавассути ағбае дар кӯҳҳои Боботог ба водии Сурхондарё мерафт. Масофа аз маркази Қубодиён то Тирмиз ба воситаи ин роҳ ду манзил ва то маркази Ҷағониён се манзилро ташкил меод.⁵

¹ Мандельштам А. М. Предварительный отчет о работах Кафирниганского отряда в 1958 году. Доклады АН Тадж.ССР, № 11. с. 68.

² Истаҳрӣ. С. 298.

³ Ибни Ҳавқал. С. 476.

⁴ Ғоибов Г. Ранние походы арабов в Среднюю Азию (644–704 гг.). С. 29–30.

⁵ Истаҳрӣ. С. 341; Дьяконов М. М. Археологические работы в нижнем течении реки Кафирнигана (Кобадиян). Труды Таджикской археологической экспедиции. Т. 2. С. 270.

Вахш дар замони Сомониён бахше аз мулки Хутталон буд. Шаҳри асосӣ ва марказии Вахш дар замони Сомониён Ҳаловард буд, ки дар масофаи ду манзил аз гузаргоҳи Орҳан қарор дошт.¹ Аз рӯи андоза Ҳаловард бузургтар аз Ҳулбук буд ва қалъа ҳам дошт.² Дар атрофи шаҳр боғҳо ва киштзорҳо бисёр буданд.³ Он дорои киштзорҳои фаровон ва рустоқҳои бисёр буд ва сокинонаш тирандозони мохир буданд.⁴

В. В. Бартолд андеша дорад, ки Ҳаловарди асримиенагӣ дар маҳалли Бохтари кунунӣ (собик Қӯрғонтеппа) воқеъ буд.⁵ Аммо ба қавли В. С. Соловёв Ҳаловарди тоисломӣ дар шаҳраки Кофирқалъа, воқеъ дар қисмати ғарбии шаҳраки Ҷалолуддини Балхӣ воқеъ буд, ки масоҳати он 12 га-ро ташкил меод.⁶ Шаҳр аз арк, шаҳристон ва раббат иборат буда, аз дарвозаи ғарбии шаҳр ба дарвозаи шарқии он кӯчаи асосӣ тӯл мекашид, ки шаҳрро ба ду қисми баробар ҷудо мекард. Дар маркази шаҳр майдони калоне воқеъ буда,⁷ дар кӯчаи асосии шаҳр маҳалли иқомати хунардмон қарор дошт. Шаҳристон монанди арк бо ду қабат девори поҳсагии мудоғиавӣ ихота шуда буд.⁸ Дар назди дарвозаи ғарбии шаҳристон аз дохил

¹ Истаҳрӣ. С. 359.

² Яъқубӣ. С. 291.

³ Муқаддасӣ. С. 291.

⁴ Ҳудуду-л-олам. С. 120.

⁵ Бартольд. В. В. Соч. Т.1. С. 119.

⁶ Соловьёв В. С. Работы на Кафыркале в Вахшской долине. Археологические работы в Таджикистане, вып. 18. Душанбе, 1984. С. 167-177.

⁷ Соловьёв В. С. Изучение раннесредневекового Хелаверда. Археологические открытия 1986 года. М., 1988. –519 с., С. 212.

⁸ Соловьёв В. С. Раскопки на городище Кафыркала в 1974 году. Археологические работы в Таджикистане, вып. 14. Душанбе. 1979. С. 145-155.

анборе мавҷуд буд, ки дар он маҳсулоти ҳамчун андоз аз амволи заминдорону тоҷирони ба шаҳр омада ситонидашуда, нигоҳдорӣ мешуд.¹

Тибқи маълумоти бостоншиносӣ шаҳри воқеъ дар маҳалли Кофирқалъа дар замони Кушониён бунёд шуда,² дар замони ҳуҷуми арабҳо хароб гардидааст.³ Пас аз истилои араб маркази Вахш ба 12-километрии шимолу ғарби Кофирқалъа ва соҳили рӯди Вахш интиқол ёфт. Ин шаҳр номи қаблии маркази Вахш, яъне Ҳаловардро дошта, дар соҳили чапи рӯди Вахш қарор дорад. Дар ҷои он ҳоло шаҳраки Золи Зар воқеъ буда, то шаҳри Бохтар 23 километр масофа дорад.⁴ Масоҳати умумии шаҳрак бо маҳалҳои атрофи он 100 га-ро ташкил медиҳад.⁵ Шаҳр бо деворҳои муҳофизатӣ (дар баъзе ҷойҳо бо ду қабат) ихота шуда, дорои чаҳор дарвоза бо манораҳои дидбонӣ буд.⁶ Тибқи андешаҳо шаҳраки Золи Зар ҳанӯз аз асрҳои 3–4 бунёд шуда, пас аз густариши ислом ба шаҳри бузурге табдил шудааст.⁷

¹ Соловьев В. С. Раскопки Кафыркалы в Колхозабаде. Археологические открытия 1978 года. М., 1979. С. 586.

² Древности Таджикистана. Каталог выставки. Душанбе: Дониш, 1985. С. 156.

³ Соловьев В. С. Работы на Кафыркале в Вахшской долине в 1980 г. Археологические работы в Таджикистане вып. 20. Душанбе, 1987. С. 178.

⁴ Беленицкий А. М. Отчет о работе Вахшского отряда в 1947 г. Труды Согдийско-Таджикской археологической экспедиции. Т. 1. С. 144; Литвинский В. А. Археологическое изучение Таджикистана советской наукой. Сталинабад: Изд-во АН Тадж. ССР, 1954. С. 38.

⁵ Литвинский В. А., Соловьев В. Средневековая культура Тохаристана (в свете раскопок в Вахшской долине). М.; Наука, 1985. С. 158.

⁶ Беленицкий А. М. Отчет о работе Вахшского отряда в 1947 г. Труды Согдийско-Таджикской археологической экспедиции. Т. 1. С. 144.

⁷ Древности Таджикистана. Каталог выставки. С. 284.

Давраи авчи шукуфоии шаҳр маҳз ба замони Сомониён тааллуқ дошта, то ибтидои асри XIII идома ёфтааст.¹ Қариб ҳамаи биноҳои шаҳр аз хишти пӯхта бунёд шуда, кӯчаҳо ва майдонҳои он бо шағал рӯпӯш шуда буданд.² Дар замони Сомониён дар Вахш зарробхона мавҷуд буд, ки сиккаҳои нукрагӣ дар он зарб мешуданд.³

Леваканд. Дар якманзилии Ҳаловард ва думанзилии Пули Сангин дуввумин шаҳри бузурги вилояти Вахш – Левакандё Левакандвоқеъ буд.⁴ Муаллифи «Ҳудуду-л-олам» навиштааст, ки дар ин ҷо гӯсфандони маҳаллии бо номи «Вахшӣ» парвариш мешуданд.⁵

В. В. Бартолд макони ҷойгиршавии Левакандро деҳаи Сангтӯда⁶ ва А. М. Беленитский шаҳраки Каунтеппа воқеъ дар 10-километрии ғарби Бохтар⁷ гуфтаанд. Ба андешаи Т. И. Зеймал Леваканди асримиёнагӣ дар ҷои шаҳри Бохтари кунунӣ воқеъ буда, бузургтарин шаҳри асримиёнагии водии Вахш дар самти шимол буд. Шаҳр дар канори наҳри Ҷӯйбор қарор дошта, ҳамчун истехкоми

¹ Соловьев В. С. Работы Колхозабадского отряда. Археологические открытия 1981 года. М., 1983. С. 491.

² Литвинский Б. А., Соловьев В. с. Средневековая культура Тохаристана (в свете раскопок в Вахшской долине). – М.; Наука, 1985. С. 148–151.

³ Давидович Е. А. Монетные находки на территории Таджикистана, зарегистрированные в 1970 г. Археологические работы в Таджикистане, вып. 10. – М., 1973. С. 262.

⁴ Муқаддасӣ. С. 49, 490; Истахрӣ. С. 339.

⁵ Ҳудуду-л-олам. С. 120.

⁶ Бартолд В. В. Соч. Т. 1. С. 119.

⁷ Беленицкий А. М. Отчет о работе Вахшского отряда в 1947 г. Труды Согдийско-Таджикской археологической экспедиции. Т. 1. С. 144; Литвинский В. А. Археологическое изучение Таджикистана советской наукой. Сталинабад: Изд-во АН Тадж. ССР, 1954. С. 38.

муҳимми стратегӣ аҳаммияти худро то ибтидои асри XX нигоҳ дошт.¹

А. М. Беленитский меғӯяд, шаҳри асримиёнагии Вахш, ки дар осори таърихӣ зикр шудааст, ҳамон Леваканд аст.² Э. Шаванн ҳам ин нуктаро таъйид мекунад.³ А. Мухторов чунин мешуморад, ки Вахши асримиёнагӣ дар ҷои шаҳраки Лағмон, воқеъ дар шоҳроҳи байни Бохтар – Панҷи Поён қарор доштааст.⁴ В. Н. Логофет наздикии резишгоҳи дарёи Вахшро ба дарёи Омӯ макони ҷойгиршавии шаҳри Вахши асримиёнагӣ донистааст. Ба қавли ӯ қалъаи Вахш, ки дар баландии соҳили дарё қарор дошт, ҳамчун дидбонгоҳ барои вуруд ба водӣ аз самти ҷануб хидмат мекард ва ҳамзамон пойгоҳ ва паноҳгоҳи нафароне буд, ки дар ин ҷо ба кофтукофи тилло ва дигар корҳо машғул буданд.⁵

Хатлон дар замони Сомониён мулки пурғановате буд, ки Ҳулбук, Мунк, Тамлиёт, Порғар, Андиҷороғ аз ҷумлаи шаҳрҳои бузурги он буданд. Шаҳрҳои Хутталон дар соҳилҳои рӯдҳо воқеъ буда, заминҳои ҳосилхез ва боғҳои фаровон доштанд. Пойтахти Хутталон дар замони Сомониён – Ҳулбук шаҳре пурҷамъият буда,

¹ Зеймаль Т. И. Древние и средневековые каналы Вахшской долины. Страны и народы Востока, вып. 10. Средняя и Центральная Азия. –М., 1971. С. 50.

² Беленицкий А. М. Отчет о работе Вахшского отряда в 1947 г. Труды Согдийско-Таджикской археологической экспедиции. Т. 1. С. 140.

³ Chavannes E. Documents sur les Tou-Kiue (Turks) occidentaux. Сборник трудов Орхонской экспедиции, вып. 6. С. 277.

⁴ Мухтаров А. По следам прошлого. Душанбе: Ирфон, 1982. С. 9.

⁵ Логофет Д. Н. На границах Средней Азии. Путевые очерки, в трех книгах. СПб., 1909. С. 57.

рустокҳои бисёр дошт.¹ Ҳулбук аз Мунк хурдтар буд.² Биноҳои ин шаҳр аз гил сохта шуда, масҷиди ҷомеи он дар маркази шаҳр қарор дошт.³ Аз назди Ҳулбук рӯде мегузашт, ки онро Барсон⁴ ё Барбон⁵ ва ё Наҳри Ҳулбук⁶ мегуфтанд ва оби нӯшокии сокинони шаҳр аз он буд.⁷

Ҳоло макони Ҳулбуки асримиёнагӣ дар ҳудуди ноҳияи Восеи вилояти Хатлон буда, он 70 га масоҳат дошта, аз арк, шаҳристон ва рабаз иборат буд, ки арк дар навбати худ ба ду қисмат – дохили ва берунӣ тақсим мешуд.⁸

Дар замони Сомониён дар Хутталон зарробхонае фаъолият мекард, ки дар он сиккаҳои нуқрагӣ – дирҳамхоро зарб мезаданд.⁹ Ба андешаи Е. А. Давидович зарробхонаи мазкур дар Ҳулбук воқеъ буд.¹⁰ Ҳангоми ҳафрииёти бостоншиносӣ аз қисмати поёнии арк шумораи зиёди сиккаҳои марбут ба асрҳои X–XI ёфт шуданд, ки дар зарробхонаи ҳамин ҷо зарб шудаанд.¹¹

¹ Ҳудуду-л-олам. С. 119.

² Истаҳрӣ. С. 279, 297.

³ Муқаддасӣ. С. 291.

⁴ Истаҳрӣ. С. 339.

⁵ Ибни Ҳавқал. С. 518.

⁶ Ибни Хурдодбех. С. 296.

⁷ Муқаддасӣ. С. 291.

⁸ Гулямова Э. Раскопки в Хульбуке в 1961 г. Археологические работы в Таджикистане, вып. 9. Душанбе. 1964. С. 103-113.

⁹ Убайдуллоҳ Уқайлӣ. Дору-л-зарбҳои Эрон дар давраи исломӣ. С. 167; Walker J. A Catalogue of the Arab-Sassanian coins. London: The British Museum, 1941–244 p.

¹⁰ Давидович Е. А. Монетные находки на территории Таджикистана в 1953 году, Доклады АН Тадж. ССР. № 11. Сталинабад, 1954. С. 69–79.

¹¹ Гулямова Э. О работах Хульбукского и Московского отрядов в 1979 г. Археологические работы в Таджикистане, вып. 19. Душанбе, 1986. С. 264–277.

Тибқи бозёфтҳои бостоншиносӣ дар ҳудуди шаҳри Ҳулбук илова ба наҳрҳо қариб дар ҳар хона лӯлаҳои обгузар вучуд доштанд.¹ Дар асрҳои миёна дар ин шаҳр ҳунарҳои филиззкорӣ, кулолгарӣ, шишагарӣ, хиштпазӣ ва ғайра рушд карда буданд.² Дар осори Истаҳрӣ қайд шудааст, ки биноҳои Ҳулбук аз гил сохта шудаанд,³ вале ҳафтиёт нишон дод, ки ҳамаи биноҳо Ҳулбук аз хишти пухта сохта шуда, фарши онҳо бо хиштҳои муқарнас пӯшонида шудаанд.⁴ Қабати маданияи шаҳраки Хишттеппа мансуб ба асрҳои X-XII мебошад ва ин аз он шаҳодат медиҳад, ки Ҳулбуки ибтидои асрҳои миёна дар макони дигаре воқеъ гардидааст.

Бузургтарин шаҳри Хутталон дар замони Сомониён Мунк буд.⁵ Ин шаҳр дар масофаи дурӯза роҳ аз Ҳулбук дар марз бо Карон воқеъ буда, нуқтаи марзии мусулмонҳо дар шарқ буд.⁶ Ба қавли Ибни Ҳавқал Мунк шаҳри бузург набуд, аммо рустоқи фарох дошт.⁷ Он шаҳри бисёр зебо ва сарсабз буд, ки сокинонаш ғаюр ва ҷанғозмуда буданд.⁸

¹ Гулямова Э. Хульбук – столица Хутталя. Душанбе: Ирфон, 1969. С. 52.

² Давидович Е. А. Монетные находки на территории Таджикистана, зарегистрированные в 1970 г. Археологические работы в Таджикистане, вып. 10. М., 1973. С. 249–281. С. 59.

³ Истаҳрӣ. С. 279.

⁴ Литвинский Б. А., Давидович Е. А. Предварительный отчет о работах Хуттальского отряда на территории Кулябской области в 1953 году. Доклады АН Тадж. ССР, № 11. Сталинабад, 1954 С. 40.

⁵ Муқаддасӣ. С. 291.

⁶ Яъқубӣ. С. 290.

⁷ Ибни Ҳавқал. С. 476.

⁸ Худуду-л-олам. С. 120.

В. В. Бартолд макони Мунки асримиёнагиرو Балҷувони кунунӣ гуфтааст.¹ Аммо А. М. Беленитский бо таъя ба натиҷаҳои таҳқиқоти бостоншиносии баъдтар макони Мунки асримиёнагириякилометрии Ховалинг ва ҳудуди деҳаҳои Шаҳри Мунг ва Гулзор (собик Хонақоҳ) доништааст.² Ба андешаи Б. А. Литвинский зиндагӣ дар ин шаҳр аз замони Кушониён оғоз шуда, то давраи истилои муғул идома кардааст.³ Тӯли водии он 10–12 километр ва паҳнояш 6–7 километр буда, замини ҳосилхез дорад, ки барои рушду нумуи шаҳр мутобиқ буд.⁴ Дар водии дарёи Оби Мазор ду теппаест, ки ба андешаи М. Муллоқандов дарвозаҳои ҷанубии Шаҳри Мунг будаанд.⁵ Дар соҳили рӯди Оби Мазор воқеъ дар наздикии деҳаи Гулзор ғӯристони Мунки асримиёнагӣ қарор дорад, ки ҷасадҳо дар он рӯ ба шимол дафн шудаанд.⁶ Дар соҳили чапи рӯди Оби Мазор дар маҳалли Сумбулхор нишонаҳои маҳсулоти кулолӣ ва маҳалли сукунати ҳунармандони асрҳои X–XII ёфт шудаанд.

¹ Бартолд В. В. Соч. Т. 1. С. 119.

² Беленицкий А. М. Отчет о работе Вахшского отряда в 1946 г. Труды Согдийско-Таджикской археологической экспедиции, т. 1. – М. - Л., 1950. С. 128–129.

³ Литвинский В. А. Археологические работы Института истории АН Таджикской ССР. Археологические открытия 1966 года. –М., 1967. С. 39.

⁴ Гулямова Э. Раскопки у селения Саят (Пархарский район). Археологические работы в Таджикистане, вып 10 –М 1973. С. 217.

⁵ Муллоқандов М. Археологические работы в долине реки Обимазар в 1980 г. Археологические работы в Таджикистане, вып. 20. Душанбе, 1987. С. 219–226.

⁶ Муллоқандов М. Археологические работы в долине реки Обимазар в 1981 г. Археологические работы в Таджикистане, вып. 21. Душанбе, 1988. С. 404–413.

Муҳаққиқи тоҷик Ғ. Ғоибов макони ҷойгиршавии шаҳрҳои дигари Хатлон – Тамлиёт, Порғар, Андичороғ ва дигар шаҳрҳои ин сарзаминро дақиқан муайян кардааст,¹ аз ин рӯ мо аз баҳс дар ин масъала худдорӣ ва бо тасвири харитаи минтақа кифоят мекунем. (Ниг.: харитаи 14).

Аз таҳлили маълумоти маъхазҳои хаттӣ ва таҳқиқи асарҳои илмӣ чунин хулоса мешавад, ки дар замони Сомониён шаҳру навоҳии Мовароуннаҳр аслан дар ҳолати рушду нумӯъ буда, қариб дар ҳамаи онҳо шахристону куҳандиз ва рабӯтҳо вуҷуд доштаанд, ки яке аз нишонаҳои муҳимми шаҳрдорӣ буданд. Дар шаҳрҳои Мовароуннаҳр вазъи сиёсӣ нисбат ба давраҳои пешин нисбатан ором буд, ки ин ба инкишоф ва рушди кишоварзӣ, ҳунармандиву касибӣ, тиҷорат ва илму фарҳанг мусоидат намуд. Дар ин давра дар ҳудуди Мовароуннаҳр дар соҳаи илму фарҳанг як қатор олимону адибони маъруф асарҳои ҷовидона эҷод намуда, машҳури олам гаштаанд.

Хуросон дар замони Сомониён ба чаҳор қисм: Нишопур, Марв, Ҳирот ва Балх тақсим мешуд. (Ниг.: харитаи 15). Нишопур пойтахти кулли Хуросон, иқоматгоҳи сипаҳсолор ва ҳамзамон қароргоҳи дуҷуми амирони Сомонӣ буд. Дар замони Сомониён Нишопур ҳамчун пойтахти Хуросон шаҳри бузургу ободе буд, ки як фарсах дар як фарсах масоҳат дошта, дорои, куҳандиз, рабаз ва масҷиди бузурге буд. Доруламораи

¹ Ғоибов Ғ. Таърихи Хатлон. С. 170–200.

шаҳр наздики масҷид буд ва зиндон дар наздикии доруламора, тақрибан дар фосилаи 0,25 фарсах қарор дошт.

Кухандиз ду дарвоза ва шаҳр чаҳор дарвоза бо номҳои: “Дарвозаи Пул”, “Дарвозаи кӯчаи Маъқил”, “Дарвозаи Кухандиз”, “Дарвозаи Пули Тагин” дошт.

Дар беруни шаҳр ва кухандиз ва атрофи онҳо рабаз воқеъ буд, ки бозорҳои шаҳр дар он қарор доштанд. Рабаз низ чандин дарвоза дошт, аз он ҷумла дарвозаи Қубоб (Гунбадон) дар самти ғарб, дарвозаи Ҷанг дар шарқ, дарвозаи Аҳвасобод дар самти ҷануб ва ғайра. Бозорҳои маъруфи шаҳр яке бозори Марбааи бузург ва дигар бозори Марбааи кӯчак буданд. Бозори марбааи бузург дар атрофи Масҷиди ҷомеи шаҳр ва бозори Марбааи кӯчак дар ҳаволии доруламора воқеъ буданд. Дар дохилии бозорҳо саройҳои буданд, ки савдогарон вобаста ба соҳаи худ дар онҳо мезистанд. Обҳои Нишопур дар зери замин мерафтанд, дар он ҷо корезҳо вучуд доштанд. Шаҳр ва рустоҳои он аз рӯди бузург обёрӣ мешаванд. Дар он ҷо абрешим ва карбосҳои борик истехсол мекунанд, ки ба ҷойҳои дигар мебаранд.¹ Ле Стренҷ менависад: «Каффошон, баззоҳо, харозифурушҳо ва пешаварони дигар ҳар як саройи махсус ба худ доштанд ва ҳар як аз хонаҳои шаҳр ба василаи қаноте, ки аз он хона убури мекард, аз наҳри водии Сағовар об бармедошт. Ин наҳр аз қарияи Бастанкон, ки муҷовири Нишобур аст, ба самти

¹ Истахрӣ. С. 204-205.

Нишобур ҷорӣ мегардид ва касоне ба ҳифзи наҳр ва назму тартиби об гумошта буданд».¹

Нишопур дар миёни роҳи корвонгузаре воқеъ буд, ки Форсу Кирмон ва Раю Гургону Хоразмро ба ҳам мепайваست ва барои рушди иқтисоди шаҳр аҳамияти бузург дошт.²

Шаҳрҳои дигари хурдтар аз Нишопур низ дар ин қисмати Хуросон вучуд доштанд, ки Тӯс, Байҳақ, Сарахс, Нисо, Абевард муҳимтарини онҳо буданд.

Дар сарчашмаҳо ва осори илмӣ аз вилоятҳои чун Қумис ва Қуҳистон ҳамчун мулки ҷудогона (аз лиҳози ҷуғрофиёӣ) ёд мешаванд. Ба андешаи мо дар замони Сомониён вилоёти номбурда тобеи Нишопур буданд, зеро дар ягон сарчашма истилоҳи «амири Қумис» ё «фармонравои Қуҳистон»-ро дучор нашудем. Баръакси ин ҳол, зимни овардани рӯйдодҳои сиёсӣ дар сарчашмаҳо мушоҳада мешавад, ки ҳокимони Гургону Табаристон ба шаҳрҳои Қумис (Домғону Симнон) ва ҳокимони Кирмону Сиистон ба шаҳрҳои Қуҳистон ҳамла мекардаанд. Яъне Қумис ва Қуҳистон ба андешаи мо ноҳияҳои марзии рубъи Нишопури Хуросон дар марзҳои шимолӣ ва ҷанубиаш будаанд.

Ҳоло Нишопур маркази яке аз вилоятҳои ҷумҳурии исломии Эрон аст. Муайян кардани макони Нишопури замони Сомониён таҳқиқоти бостоншиносиро талаб мекунад.

¹ Ле Стренҷ. С. 410.

² История таджикского народа. Том. 2. С. 355.

Аз шахрҳои дигари ин вилоят макони шаҳри Нисо, Абевард ва Сарахси замони Сомониён дар наздикиҳои шаҳри Ашқободи Туркманистон пайдо карда шудаанд.

Марв. Соли 885 Сомониён ҳукумати Марвро соҳиб шуданд ва он то замони заволи давлати онҳо дар ихтиёрашон буд. Ҳоло ҳудуди Марви замони Сомониён дар ҷумҳурии Туркманистон шомил аст. Ахбори сарчашмаҳо собит мекунад, ки номҳои ҷуғрофии Марв то туркнишин шудани ин сарзамин пас аз Сомониён ҳама тоҷикӣ будаанд ва ҳатто баъзе аз ин номҳо то кунун боқӣ мондаанд.

Дар нимаи дуюми асри X, ки Муқаддасӣ аз шаҳри Марв دیدан кардааст, аз се ду ҳиссаи маҳаллоти атрофи он вайрон буда, куҳандизи он низ ободие надоштааст. Тибқи ахбори “Ҳудудул-олам” Марв шаҳри қадим аст ва “андар қадим нишастии мири Хуросон он ҷо буд ва акнун Бухоро нишинад. Ҷои бонемат ва хуррам аст. Дар он ҷо куҳандиз аст, ки онро Таҳмурас сохтааст. Андар вай кӯшкҳои бисёр аст ва он ҷои хусравон будааст. Андар ҳамаи Хуросон шаҳре нест аз ниҳоди бозори вай нақӯ. Хирочашон бар об аст ва аз вай пунбаи нек, уштурғоз, фулота, сирка, обкома, ҷомаҳои қазин ва мулҳам хезад”.¹

Истаҳрӣ менависад, ки “Марвро “Шоҳчаҳон” хонанд ва он шаҳри қадим аст. Куҳандиз ва шаҳристон дорад. Замини он шӯранок аст. Се масҷиди одина дорад. Якеро дар шаҳристон дар аввали ислом бино намудаанд. Чун мусулмонӣ

¹ Ҳудудул-олам. С. 62.

қувват гирифт, дигареро бар дари шаҳр бино карданд, ки онро имрӯз “Масҷиди одинаи кӯҳан” хонанд. Соҳиби ҳадисон он ҷо намоз хонанд ва онро “Масҷиди банӣ Моҳон” гӯянд. Ва аз он пас Масҷиди одинаи Мочон бино ниҳоданд. Гӯянд, ки масҷид, сарои аморат ва бозори Мочон ҳама Абумуслим бино намудааст. Кухандиз ба бузургӣ чанд шаҳристон бошад, лекин хароб аст. Кухандиз оби корез дорад.”¹

Ба қавли Ёқут дар замони ӯ Марв ду масҷиди ҷомеи бузург доштааст воқеъ дар дохили девор, ки яке аз онҳо ба ҳанафиҳо ва дигар ба шофеиҳо мутааллиқ будааст. Ёқут се сол дар Марв иқомат карда, ба эҷоди асари худ – «Муъҷаму-л-булдон» пардохтааст, зеро қабл аз фитнаи муғул Марв дорои китобхонаҳои бисёр буд.² Дар ин хусус ҳуди Ёқут ёдовар шуда, навиштааст, ки агар ҳамлаи муғулҳо намебуд, ӯ то поёни умр дар Марв зиндагӣ мекард. Ёқут аз ду китобхонаи Марв ёдовар шудааст, ки яке китобхонаи “Азизия” бо дувоздаҳ ҳазор ҷилд китоб ва дигаре китобхонаи “Қамолия” буданд. Яке аз китобхонаҳои бузург ва қадимиро дар Марв Сомониён таъсис дода буданд.³

Харобаҳои шаҳри Марв дар 30-километрии шарқи шаҳри Марии Туркменистон воқеъ буда, ҳуди шаҳр 4 км² ва дар якҷоягӣ бо рустоҳои атроф 40 км²-ро дар бар мегирад. Аз лиҳози топографӣ шаҳр аз чанд қисм иборат буд. Арки қадимии

¹ Истаҳрӣ. С. 205-206.

² Ле Стренҷ. С. 427.

³ Ле Стренҷ. С. 429.

шаҳр (Эрк-қалъа) ҳанӯз дар замони Сомониён вайрон шуда, шаҳристони он (Габрқалъа) шаҳри дохили доништа мешуд, ки чаҳор дарвоза дошт.¹ Дар асрҳои VIII–IX қисмати асосии рушдкардаи шаҳр самти ғарбии он буд, ки ба рабази дорои девори мудофеъ табдил ёфт. Дар замони шукӯҳи Сомониён шаҳр боз ҳам дар самти ғарб васеътар шуда, бо девори махсус ихота карда шуд. (Ниг.: харитаи 16).

Шаҳрҳои дигаре, ки тобеи Марв ба шумор мерафтанд, Қушмайдон, Ҳурмузфараҳ, Бориқдиз (Каронайн), Фарҳод-гирд, Савонгирд, Наҷор, Омуд, Замм ва ғайра буданд. (Ниг.: харитаи 17).

Ҳирот. Ҳирот навоҳии Исфизор, Бодғис, Бомиён, Ганҷрустоқ ва Ғурро дар бар мегирифт. Ҳукумати Сомониён дар ин вилоят ҳанӯз аз солҳои 20-уми асри X шурӯъ шуда буд. Бино ба навиштаҳои Ибни Ҳавқал ва Муқаддасӣ Ҳирот дар асри X шаҳри бузурге буд, ки қалъа ва чаҳор дарвоза дошт: “дарвозаи Сарой” дар шимол, сари роҳи Балх, “дарвозаи Зиёд” дар самти ғарб рӯ ба Нишопур, “дарвозаи Фирӯзобод” дар ҷануб, сари роҳи Сиистон, “дарвозаи Хушк” дар самти шарқ рӯ ба кӯҳистони Ғур.²

Ибни Ҳавқал меғӯяд, “дарвозаи Сарой” оҳанӣ ва се дарвозаи дигар ҷӯбӣ буданд.³ Қалъаи Ҳирот ҳам чаҳор дарвоза дошт, ки ҳар яке аз онҳо рӯ ба рӯи дарвозаҳои шаҳр буд ва бо ҳамон ном хонда мешуд. Масоҳати шаҳр ним фарсах дар ним

¹ История таджикского народа. Том. 2. С. 353.

² Ибни Ҳавқал. С. 318; Муқаддасӣ. С. 329, 330.

³ Ибни Ҳавқал. С. 318.

фарсах буд. Доруламора дар маҳалле бо номи Хуросонобод дар якмили хориҷи шаҳр сари роҳи Фушанҷ қарор дошт. Наздики ҳар як дарвозаи шаҳр бозор буд ва масҷиди ҷомеъ дар мобайни бозорҳо қарор доштанд, ки дар зебӣ ва афзунӣ шумораи намозгузoron дар тамоми Хуросону Сиистон назир надоштанд. Пушти девори ғарбии шаҳр зиндон воқеъ буд.

Истаҳрӣ дар бораи Ҳирот менависад, ки он девори азим дорад. Кухандиз ва Масҷиди одина дар шаҳр аст. Шаҳристон ҷаҳор дарвоза дорад: “дарвозаи Балх”, “дарвозаи Зиёдӣ”, “дарвозаи Пирӯзобод” ва “дарвозаи Дари Хушк”. Ҳамаи ин дарвозаҳо аз ҷӯб аст, ба ҷуз аз “дарвозаи Балх”, ки оҳанин аст. Дар миёни шаҳр ва рабаз обҳои равон аст. Ҳисори он ҷаҳор дар дорад. Гирдогирди ҳисор девор ва паҳнои девор се гом аст. Масҷиди одина дар миёни шаҳр аст. Дар ҳамаи Хуросону Мовароуннаҳр ҳеч ҷое масҷиди ободонтар ва анбӯхтар аз масҷиди Ҳирот нест. Ҳирот боркадаи Порс ва Хуросон аст. Бар ду фарсанги шаҳр дар роҳи Балх кӯҳ аст, ба ҷуз аз гиёҳу ҳезум чизе надорад. Бар сари кӯҳ канисаи тарсоён аст. Миёни шаҳр ва ин кӯҳ ҳеч обу боғу бўстон нест, магар рӯди шаҳр, ки пул надорад. Ободтарин дарвоза “дари Пирӯзобод” аст ва оби эшон аз наздики работи Кирвон бархезад. Чун аз ғур берун ояд ва наздики Ҳирот расад, рӯдҳои дигар аз он ҷудо шаванд.¹

Ободӣ ва равнақи Ҳирот то замоне, ки муғулҳо бар он даст ёфтанд, боқӣ буд. Ёқут, ки ҷаҳор

¹ Истаҳрӣ. С. 209-210.

сол қабл аз ҳамлаи муғул аз Ҳирот дидан карда буд, менависад: «Дар Хуросон шаҳре бузургтару муҳимтар ва некӯтару боравнақтар ва пур-чамъияттар аз Ҳирот надидаам. Боғҳои бисёр ва оби фаровон дорад».¹ Қазвинӣ ҳам гуфтаи Ёқутро таъйид мекунад ва мегӯяд дар Ҳирот осиебҳои бодиро дидааст, ки қаблан дар ҳеч кучо надида буд.² Ҳамдуллоҳи Муставфӣ дар хусуси ободихои Ҳирот мегӯяд: «Даври боруяш нӯҳ ҳазор гом аст ва ҳавое дар ғояти некӯиву дурустӣ дорад ва пайваста дар тобистон шамол вазад. Ва ҳаҷдаҳ пора деҳ аст муттасили он шаҳр ва обаш аз наҳрчаи Ҳарирӯд аст ва аз меваҳои ангури “Фаҳрӣ” ва харбуза некӯст. Ва мардуми он ҷо силоҳварзу ҷангӣ ва айёрпеша бошанд ва суннимазҳабанд. Ва дар он ҷо қалъае муҳкам аст онро Шамирон хонанд. Ва бар дуфарсангии Ҳирот бар кӯҳ оташхонае будааст, онро Аршак гуфтаанд. Дар ҳини ҳукумати моликони Ғур дувоздаҳ ҳазор дӯкон ободон будааст ва шаш ҳазор ҳаммому корвонсаро ва тохуна ва сесаду панҷоҳу нӯҳ мадраса ва хонақоҳу оташхона ва ҷаҳорсаду чихилу ҷаҳор ҳазор хонаи мардумнишин будааст».³

Вилояти Исфизор дар ҷануби Ҳирот, сари роҳи Заранҷ қарор дошт. Дар асри X ин вилоят ба ғайр аз маркази он – шаҳри Исфизор ҷаҳор шаҳри дигар дошт, ки инҳо буданд: Адраскар, Каврон, Кушак, Кавошон. Исфизорбо номи Сабзвор низ маъруф буд ва онро барои фарқ кардан аз

¹ Ёқут. Ҷ. 4. С. 958

² Қазвинӣ. Ҷ. 2. С. 322.

³ Муставфӣ. С. 187.

Сабзвори Нишопур Сабзвори Ҳирот меғуфтанд. Тӯли ин вилоят аз шимол ба ҷануб ба се рӯз ва арзи он ба якрӯза роҳ баробар буд. Истаҳрӣ аз дараи машҳуре бо номи Кошон ёдовар шуда, қайд намудааст, ки деҳқадаҳои маъмур дошт. Сарчашмаи рӯди ин вилоят дар ҳаволии Исфизор буд, ки дар самти ғарби Ҷувайн ба дарёчаи Зара мерехт. Тамоми шаҳрҳои вилояти Исфизор боғу киштзорҳои бисёр доштанд.¹

Дар осори ҷуғрофии асримиёнагӣ Исфизор бо исмҳои Хоштон ва Ҷоштон омадааст ва эҳтимол Хавошон низ шакли дигари ҳамин ном ва бо Исфизор яке бошад. Шаҳри Адраскар ё Ардаскар ҳоло ҳам дар самти шарқи Исфизор боқист ва бо номи Адраскан ҳонда мешавад. Ёқут Исфизорро аз ҳудуди Сиистон шумурда, Ҳамдуллоҳ Муствафӣ меғӯяд шаҳре васат аст... ва аҳли он ҷо суннии шофёӣ ҳастанд ва дар дин мутаассиб. Мутаассифона, маҳалли шаҳрҳои дигари ин вилоят ва маҳсулоти онҳо дар осори ҷуғрофии асримиёнагӣ зикр нашудаанд.² Бо сабаби обҳои фаровон ва мавқеи душворраси кӯхистонӣ доштани Исфизор аз охириҳои асри 8 то миёнаҳои асри 9 ба паноҳгоҳи хавориҷ табдил шуда, исёнҳои чандқаратаи хавориҷи ин ноҳия ба дасти умарои Тоҳирӣ ва Саффорӣ пахш карда шуд. Ба андешаи олимони макони шаҳри асримиёнагии Исфизор харобаҳои Қалъаи Духтар ва Қалъаи Рустаи Зол аст, ки дар ҳудуди ноҳияи Шинданд воқеъ мебошанд.

¹ Ле Стренҷ. С. 438.

² Ҳамон ҷо. С. 439.

Ҳамин тариқ, вилояти Исфизор ва ҳамчунин Сиистон, ки дар ҷануби он мавқеъ дошт, дар замони Сомониён аз лиҳози маъмури тобеъ ба волии Ҳирот буданд.

Дар асри X Ғарҷистон вилояти ғанӣ буд ва дар шаҳрҳои мухталифи он даҳ масҷиди ҷомеъ вучуд дошт. Истаҳрӣ дар бораи Ғарҷистон менависад, ки он ду шаҳр дошт: яке Нишин ва дигаре Сурмин. Дар шаҳри Нишин биринҷи бисёр ва дар Сурмин мавизи зиёд аст.¹ Тибқи таҳқиқи Ле Стренҷ шаҳрҳои бузурги Ғарҷистон Обшин ва Шузмин ном доштанд, ки маҳалли дақиқи ҷойгиршавии онҳо маълум нест. Номҳои шаҳрҳои Ғарҷистон, ки онҳоро Истаҳрӣ номбар кардааст ва дар таҳқиқоти Ле Стренҷ бо каме тағйирот омадаанд, ҳар ду ҳамон шаҳрҳои Ғарҷистонанд, танҳо аз рӯи табдили ҳарфҳо бо ҳам фарқ мекунанд.

Ғур. Вилояти бузурги кӯҳистонӣ дар самти ҷанубу ғарби Ғарҷистон маъруф буд ба Ғур ва ё Ғуристон. Тибқи маълумоти Истаҳрӣ Ғур кӯҳистон аст ва гирдогирди он ҳама вилояти мусулмон аст, аммо на ҳамаи онҳо исломро напазируфта буданд, вале андаке мусулмон дар миёни ғуриён ҳастанд. Кӯҳҳои устувор ва пурнеъмат дорад. Забони Ғур чун забони Хуросон аст. Сарҳадди Ғур то Хуросон аст ва як ҳад бо навоҳии Сиистон. Дар кӯҳҳои Ғур аз аввал то охир маъданҳои нуқра аст.² Дар “Худуд-ул-олам” омадааст, ки “Ғур ноҳиятест, андар миёни кӯҳҳо ва шикастагиҳо. Андар қадим ин ноҳияти Ғур ҳама кофирон буданд, акнун бештар

¹ Истаҳрӣ. С. 209.

² Ҳамон ҷо. С. 220.

мусулмонанд. Эшонро шаҳракҳо ва деҳҳои бисёр аст. Аз ин ноҳият барда, зар, ҷавшан ва силоҳҳои некӯ афтад.”¹

Ин вилоят минтақаи ҷануби рӯди Ҳиротро дар бар гирифта, дар самти шимол аз работи Кирвон оғоз шуд, дар Шарқ то Бомииёну Ғазна, дар Ҷануб то Заминдовару Фарох, дар Ғарб то Ғарҷистону Ҳирот тӯл мекашид. Шаҳрҳои асосии Ғур – Фирӯзкӯҳ, Бомииён, Шаҳрак, Тулак, Оҳангарон, Қарабоғ, Кирмон, Шаҳри Заҳҳок, Шаҳри Шоҳи Қадим ва Ғул-ғула буданд. Ҷуғрофиёнависони асримиёнагӣ қайд наму-даанд, ки рӯдҳои бузург, монанди Ҳарирӯд, Ҳирманд, Хош ва Фараҳ аз кӯҳҳои ин сарзамин сарчашма мегиранд ва рӯди Марғоб аз ҳудуди Ғарҷистон бармехезад. Ғур қалъаҳои муҳофизатии зиёде дошт, ки Фирӯзкӯҳ, Мандеш, Баркушк, Тӯлак, Хайсар, Тамрон, Сайфрӯд, Волиштон аз ҷумлаи онҳо буданд.² Макони аксари қалъаҳои номбурда дар болооби Ҳариррӯд муайян шуда, муҳаққиқон қалъаҳои Оҳангарон, Мандеш ва Фирӯзкӯҳро, ки харобаҳояшон ҳоло ҳам боқиянд, аз марокизи муҳимми маъмурии Ғур дар замони Сомониён доништаанд.³

Бомииён. Тибқи ахбори “Ҳудуду-л-олам” Бомииён шаҳрест миёни Гузгонон ва ҳудуди Хуросон. “Подшоҳи ўро “Шер” хонанд. Рӯди

¹ Ҳудуду-л-олам. С. 66.

² Амиршоев Н. Қ. Инъикоси таърихи Ғур ва Ғурииён дар сарчашмаҳои хаттии форсӣ // Ахбороти Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон. №3 (11), 1988. С. 3–9.

³ Азиз Аҳмади Панҷшерӣ. Ҷуғрофиёи торихии Ғур. Кобул, 1360. С. 43–47.

бузург бар каронаи он ҳамегузарад. Андар вай ду бути сангин аст: якеро “сурхбут” хонанд ва якеро “хингбут”.¹ Ёқут аз мучассамаҳои бузурги Буддо ёдовар шуда, менависад: «он ҷо бутхонаест бисёр баланд ва бар сутунҳое устувор. Ва дар он шакли ҳамаи парандагоне, ки Худованд офаридааст, нақш гардида. Ва бар сатҳи кӯҳ ду бути бузург аз пойин то қалъаи кӯҳ канда шудааст, ки якеро “сурхбуд” ва дигареро “хунукбуд” меноманд ва онҳоро дар тамоми ҷаҳон ҳамтӯе нест».² Истахрӣ андозаи шаҳри Бомииро ба нисфи Балх баробар дониста, менависад: «бар фарози теппае ҷой дорад, вале бору надорад. Вилояти он дар ниҳояти хуррамист ва наҳри бузурге онро обёрӣ мекунад».³

Вайронаҳои шаҳраки Ғулғула ва Шаҳри Заҳҳок, ки ҳоло дар наздикии шаҳри Бомиини ҷумҳурии Афғонистон воқеанд, марказҳои маъмурии Бомииён дар замони Сомониён буданд.

Дар асри X шаҳрҳои дигаре низ монанди Басғурфанд, Сакеванд ва Лахроб дар вилояти Бомииён вучуд доштанд, ки маҳалли онҳо маълум нест.

Балх яке аз ҷаҳор маркази маъмурии Хуросон ба шумор рафта дар асри IX 13 дарвозаю 3 девор ва дар аҳди Сомониён ҳафт дарвоза доштааст.⁴ Тибқи ахбори “Худуду-л-олам” “Балх шаҳри бузург ва хуррам буда, боркардаи Ҳиндустон аст”.⁵

¹ Ҳамон китоб. С. 65.

² Ёқут. Ҷ. 1. С. 481.

³ Истахрӣ. С. 277.

⁴ Ле Стренч. С. 446.

⁵ Худуду-л-олам. С. 65.

Пас аз шикаст додани Амр ибни Лайси Саффорӣ аз ҷониби Исмоили Сомонӣ дар соли 900 Хуросон ба тобеияти Сомониён даромад. Яъқубӣ, ки дар замони Сомониён аз Балх дидан кардааст, ҳудуди онро чунин ба қалам медиҳад: «Балх 74 минбар дорад... дар шарқ то марзи Таббат, дар ҷануб то Бомииён ва дар шимол то Ҳулбук, Ҳаловард, Вахш ва Суғд густарда аст».¹ Ё ҳатто шаҳрҳои Парвон ва Панҷшерро низ аз лиҳози маъмурии тобеи Балх донистааст. Ҳудуди зикрнамудаи Яъқубӣ барои вилояти Балх дар ду ҷониби рӯди Чайхун воқеъ гардидаанд. Балх мӯддате пойтахти қисмати хуросонии давлати Сомониён буда, бо расидан ба авҷи шукуфои дар замони Насри II ибни Аҳмад (914–943) бо номҳои «Умму-л-билод»² ва «Қуббату-л-ислом»³ маъруф гардид.

Шаҳри асримиёнагии Балх қадимтарин ва бузургтарин натавҷо дар Мовароуннаҳр Хуросон, балки дар тамоми Машриқзамин ба ҳисоб мерафт. Масҷиди ҷомеи Балх яке аз зеботарин ва бузургтарин масҷиди ҷаҳони ислом буд.⁴ Он дар маркази шаҳр дар паҳлуи бозорҳо воқеъ гардида буд. Бинои он тақрибан як фарсах тӯл дошта⁵, бино бар навиштаи Муқаддасӣ дар асри 10 мисоли он дар тамоми Шарқ аз лиҳози зебоӣ ва бузургӣ мавҷуд набуд.⁶

¹ Яъқубӣ. ал-Булдон. С. 55–56.

² Ле Стренҷ. С. 465.

³ Деҳхудо. Ҷ. 11. С. 236.

⁴ Байҳақӣ. С. 383.

⁵ Истаҳрӣ. С. 292.

⁶ Муқаддасӣ. С. 302.

Балх ҳудуди хеле васеъ дошта, дар умум ба ғайр аз шаҳри Балх ва ноҳияҳои атрофи он ба вилоятҳои Ҷузҷон ва Тахористон ҷудо мешуд.

Гузгонон, Ҷузҷон ё Ҷузҷонон ноҳияе буд дар ғарби Балх сари роҳи Марворӯд, ки дар асрҳои миёна ободтарин ва пурҷамъияттарин ноҳияи Балх маҳсуб мешуд. Ин ноҳия чандин шаҳр дошт, аммо се шаҳри он, ки бо номҳои қадимии худ ҳанӯз мешаванд, боқӣ мондаанд. Ҷуғрофияи нависон маҳалли шаҳрҳои дигарро зикр кардаанд ва ба бо истинод ба осори онҳо метавон харабаҳо ва ё маҳалли шаҳрҳои ҳоло мавҷуд набударо муайян кард. Маҳсулоти асосие, ки аз Ҷузҷон ба навоҳии ҳамҷавор содирот мешуд, пӯстҳои даббоғишуда буд. Ҷуғрофияи таърихии Гузгонон дар шакли умумӣ аз ҷониби В. В. Бартолд¹ омӯхта шуда, ёдгориҳои таърихӣ ва меъмории он аз ҷониби Г. А. Пугаченкова² таҳқиқ шудаанд.

Дар замони ҳукумати Сомониён дар Гузгон сулолаи маҳаллии Фарифуниён ҳукмронӣ мекарданд, ки худро аз оли Афридун – шоҳаншоҳи асотирии Эрони Қадим медонистанд.³

Вилояти Гузгон дар асри IX дорои 4 шаҳр – Анбор, Сон, Кандарам ва Шибурқон буд.⁴ Шаҳрҳои Форёб, Андхуд, Яхудия ва Толиқон, ки дар замони Сомониён ба ҳайати Гузгон ворид мешуданд, вилоятҳои алоҳидаи ҳамҷавори Гузгон

¹ Бартолд В. В. Соч. Т. 7. С. 56–59.

² Пугаченкова Г. А., Мухтаров А. М. Два неизвестных архитектурных памятника в округе Балха. Народы Азии и Африки, 1977, №6. С.137-145.

³ Худуду-л-олам. С. 105.

⁴ Яъқубӣ. С. 287.

ба ҳисоб мерафтанд.¹ Дар асри X вилояти Гузгонон хеле рушд карда, аз лиҳози масоҳат васеъ буд. Он дар ғарб бо Ғарчистон ва Марв, дар шарқ бо Балх, Тахористон ва Бомииён, дар ҷануб бо Ғур ва Буст ҳаммарз буда, дар шимол то рӯди Омӯ тӯл мекашид.² Ба андешаи Муқаддасӣ ҳокими Гузгонон аз сулолаи Фариғуниён чунон муқтадир буд, ки ба Сомониён танҳо ҳадя мефиристод ва хироч намедод.³ Муаллифи «Ҳудуду-л-олам» қайд мекунад, ки шоҳи Гузгонон аз лиҳози шуҳрат, хирадмандӣ ва маърифату ақл аз дигар ҳокимони замони худ бартарӣ дошт. Дар мулки ӯ адолат, субот ва оромӣ барқарор буд. Баъзе аз шаҳрҳои дар самти ҷануби кӯҳҳои Ҳиндукуш қарордошта низ дар тобеияти шоҳи Гузгонон буданд.⁴

Шаҳри Ҷурзивон дар самти Маймана (Яхудия) миёни кӯҳистон воқеъ буд ва амири Ҷузҷон дар вақти тобистон дар он ҷо иқомат мекард. Ҷурзивон номи арабии ин шаҳр буда, эронииён онро Гурзивон мегӯянд. Ҳамчунин бо номҳои Курзибон, Курзиён⁵, Курзибон ё Ҷурзибон⁶ ва Курзимон⁷ ҳам навишта шудааст. Дар сиккаҳои замони Сомониён, ки дар Гурзивон зарб шудаанд, номи ин вилоят Ҷурзиқон⁸ омадааст. Маркази ин вилоят шаҳри Гурзивон миёни Толиқон ва

¹ Ибни Фақеҳ. С. 98; Ибни Хурдодбех. С. 33.

² Ҳудуду-л-олам. С. 105.

³ Муқаддасӣ. С. 337.

⁴ Ҳамон ҷо.

⁵ Муқаддасӣ. С. 348.

⁶ Ёқут. Ҷ. 4. С. 258.

⁷ Яъқубӣ. С. 287.

⁸ Walker J. A Catalogue of the Arab-Sassanian coins. – London: The British Museum, 1941. P. 97.

Марврӯд дар марзи Ғур воқеъ буда, иқлимаш боду ҳавои фораи дошт. Дар асри X дар ин ҷо қароргоҳи тобистонии ҳокимони маҳаллӣ аз сулолаи Фариғунӣ буд.¹ Ёқут менависад, ки мардуми ин шаҳр ҳама сарватманд ҳастанд. Аз ин шаҳр осоре дар нақшаҳо нест, аммо эҳтимол меравад харобаҳои маъруф ба Қалъаи Воли, макони он бошанд. Ин харобаҳо дар болои Марғоб воқеанд. Ёқутӣ Ҳамави мегӯяд, аз лиҳози ҷойгиршавӣ ва кӯҳистонӣ будан Гурзивон ба шаҳри Макка шабоҳат дошт.²

Шаҳрҳои Маймана, Шибурқон, Форёб аз ҷумлаи марказҳои бузурги вилояти Ҷузҷон буданд, ки макони баъзеи онҳоро бостоншиносон муайян кардаанд.

Тахористон. Ин вилояти паҳновар дар шарқи Балх воқеъ буда, қад-қад соҳили ҷанубии рӯди Ҷайхун (Омӯ) то ҳудуди Бадахшон тӯл кашида, аз самти ҷануб тавассути қаторкӯҳҳои шимолӣ Бомӣёну Панҷшер маҳдуд мешавад. Дар асрҳои миёна Тахористон ба ду маънӣ фаҳмида мешуд: якум, ҳудуди ҷануби рӯди Ҷайхун миёни Балх ва Бадахшон,³ дуюм, тамоми ҳудуди Бохтари Қадим. Аммо В. В. Бартолд мегӯяд, ки ҳудуди Тахористон аз вилоятҳои болооби ду соҳили рӯди Омӯ ва шохобҳои он иборат аст.⁴ Ле Стренҷ мегӯяд: «Тахористон шомилӣ ду қисмат аст: яке Тахористони Боло дар шарқи Балх, дар имтидоди

¹ Ибни Ҳавқал. С. 107.

² Ёқутӣ Ҳамави. С. 443.

³ Истахрӣ. С. 275.

⁴ Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Часть 1. Тексты. СПб., 1898. С. 15–21.

рӯди Ҷайхун; дигаре Тахористони Пойин дар ҷанубу шарқи он дар марзи Бадахшон».¹

Дар адабиёти илмӣ замони муосир Тахористон ба шимолӣ ва ҷанубӣ ҷудо карда шудааст, ки қисмати шимолии он дар шимол ва қисми ҷанубии он дар ҷануби рӯди Омӯ воқеъ гардидаанд. Тибқи навиштаи Ибни Фақеҳ исми Тахористони Боло дар асри IX ба шаҳри Толиқон ва вилояти он итлоқ мегардид.² Яъқубӣ Шиқинон (Шуғнон) ва Бадахшонро низ ҳудуди Тахористони Боло шумурдааст.³ Тахористони Боло дар ҷануби рӯди Омӯ воқеъ буд, ки се дарё: аз-Зарғам, Хатлоб ва Ватроб ба он мерехтанд. Дар асри X бештари ҳудуди Тахористон кӯҳсор буд, аммо даштҳое низ мавҷуд буданд, ки дар онҳо мардумони кӯчӣ ба ҷорводорӣ машғул мешуданд.⁴

Толиқон маркази маъмурии Тахористон буд, ки дар семанзилии Марврӯд аз самти Балх ва ҳамчунин семанзилии Форёб воқеъ буд.⁵ Дар сиккаҳои Сомонӣ номи ин шаҳр Толиқон ва ҳам Тойиқон омадааст.⁶

Дар замони Сомониён Толиқон яке аз шаҳрҳои бузурги Тахористон ва аз лиҳози масоҳат ба сеяки Балх баробар буд. Он дар ҳамворӣ воқеъ буда, дорои рӯди калон боғҳо ва тоқҳои бисёр буд. Муқаддасӣ аз ду рӯд бо номҳои Хатлоб ва Тороб

¹ Ле Стренҷ. С. 253.

² Ибни Фақеҳ. С. 321.

³ Яъқубӣ. С. 292.

⁴ Ҳудуду-л-олам. С. 108.

⁵ Истаҳрӣ. С. 286.

⁶ Walker J. A Catalogue of the Arab-Sassanian coins. – London: The British Museum, 1941– 244 p. p. 169.

ёдовар шудааст, ки аз Толиқон мегузаштанд ва ба дарёи Омӯ мерехтанд. Шаҳр хеле зебо ва пурғановат буд ва бозори ободе дошт.¹ Самъонӣ Толиқонро қасаба, яъне шаҳри марказии Тахористон номида, аз ду рӯд ва Масчиди ҷомеи он ёдовар шудааст. Қалъаи Толиқон дар асрҳои миёна исми Мансуркӯҳ ё Нусраткӯхро² дошта, чунон устувор буд, ки аз лиҳози баландӣ ва бузургӣ назир надошт.

Ба андешаи академик В. В. Бартолд шаҳри асримиёнагии Толиқондарназдикии қалъаи Тахти Хотун ва дар макони қалъаи Каурмах воқеъ дар қисмати ҷанубии водии Қалъаи Валӣ дар болооби рӯди Марғоб қарор доштааст.³ Боқимондаи шаҳри асримиёнагии Толиқон харобаҳои воқеъ дар наздикии Чачокту мебошанд.⁴

Ноҳияҳои дигари нисбатан бузурги тобеи Тахористон – Хулм, Самангон, Андароб, Бағлон ва Бадахшон буданд, ки шаҳрҳои марказии ва шаҳракҳои онҳоро ҷуғрофиёнависон муфассал тавсиф намудаанд ва бостоншиносон зимни ҳафриёти худ макони баъзеи онҳоро пайдо кардаанд.

Рубъи Балхи Хуросон дар замони Сомониён мавқеи хеле муҳими стратегӣ дошт. Зеро роҳи асосии корвонгузар, ки Шарқи Наздику Эронро бо Ҳинду Чин мепайваست, аз ин ҳудуд мегузашт.

Омӯзиш ва таҳқиқи сарчашмаҳои марбут ба ҷуғрофиёи таърихии Мовароуннаҳру Хуросон

¹ Муқаддасӣ. С. 303.

² Рашидаддин Фазлуллоҳ. Ҷомеъу-т-таворих. Ҷ. 1, қ. 2, С. 219.

³ Бартолд В. В. Соч. Том 7, С. 62; Т. 3, С. 255.

⁴ Ле Стренч. С. 423.

дар аҳди Сомониён ба чунин хулоса метавон расид, ки маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ дар хусуси шахру навоҳии ин сарзамин асоси воқеӣ дошта, бо ҳақиқати таърихӣ мутобиқат доранд. Маълумоти ҷуғрофиёнависони асримиёнагӣ марзҳои маъмурии ноҳияҳо ва вилоятҳои ҷудогона ва хусусан сарҳадҳои давлатии давлати Сомониёнро манзур мекунанд. Тармаркузи қудрат дар марокизи идории вилоёту навоҳӣ далели мутамарказ будани давлат ва нерӯмандии ҳукумати Сомониён дар чунин қаламрави паҳновар аст. Доир ба омӯзиши ин сарзамини таърихӣ, махсусан манотиқи Бадахшон, таҳқиқоти бостоншиносӣ маводди зиёд дода метавонад, вале мутаассифона, то ҳол чунин таҳқиқот ба таври кофӣ анҷом наёфтааст. Амалӣ гаштани чунин иқдом метавонад имкон диҳад, ки ба масоили зиёд ва паҳлӯҳои норавшани ба ҷуғрофиёи таърихӣ мутааллиқи ин кишварҳо равшанӣ андохта шавад.

§ 2.2. КОҲИШИ ҶУҒРОФИЁИ ҚАЛАМРАВИ СОМОНИЁН

Дар ин зербоб ба тадриҷ аз зери ҳокимияти Сомониён берун шудани вилоятҳои муайянро баррасӣ мекунем, ки дар ниҳоят ба парокандагии тамоми давлат оварда расонид. Омилҳои аз даст додани тасаллути Сомониён бар баъзе вилоятҳо бо тақя ба ахбори манбаъҳои муътабари таърихӣ зикр мешавад, ки дар доираҳои илмӣ машҳуранд.

Манобеи мазкур иборат аз осори таърихнависони асримиёнагӣ мебошанд, ки ба арабӣ ё форсӣ таълиф шуда, муаллифони баъзеи онҳо дар дарбори Сомониён ё волиёни онҳо дар вилоятҳои тобеъ фаъолият доштаанд. Масъалаи коҳиши қаламрави давлати Сомониён бо дарназардошти омилҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ-иқтисодӣ тибқи тартиби замони баррасӣ шудааст.

Аз баррасии ахбори маъхазҳои таърихӣ чуғрофиёӣ ва осори илмӣ дар замина навишташуда ба назар мерасад, ки давлати Сомониён дар давраи амир Исмоил ибни Аҳмади Сомонӣ аз лиҳози фарогирии ҳудуд ва ҳамқудрати сиёсӣ тавонмандии иқтисодӣ ба авҷи камолоти худ расида, бо марказияти Бухоро давлате бунёд шуд, ки сарзаминҳои тоҷикнишинро қуллан муттаҳид намуд. Он аз нахустин давлатҳо (пас аз Тоҳириён ва Саффориён) бо ҷунон қаламрави паҳновар дар ҳудуди Ориёно буд, ки баъд аз забткориҳои арабҳо таъсис шуд. Далели ҷолиби таърихӣ он аст, ки инак бори дуюм (бори аввал пас аз ҳамлаи юнониҳо ташкили давлати Ашкониён) давлати бузурги Ориёно дар қисмати шарқии он – Хуросони Бузург эҳё шуд.

Дар замони ҳукумати писари Исмоили Сомонӣ – Аҳмад (907–914), писари Аҳмад Насри дуввум (914–943) новобаста ба баъзе саркашиҳои ҳокимони маҳаллӣ ҳудуди давлати Сомониён то аввали солҳои 60-уми асри X ба таври назаррас тағйир наёфт. Сомониён бо идораи муназзам тавонистанд ҳудуди густардаи худро дар имтидоди ним аср нигоҳ доранд. Ин даврае буд,

ки дар ин сарзамини бузург халқи тоҷик ташаккул ёфт, забону адабиёти ягона бо номи форсии дарӣ машҳури олам шуд.

Чуноне ки зикр шуд, бо фишори рӯхониюни мутаассиб ва сарлашкарони ба онҳо наздик Наср ибни Аҳмад аз тахт канор рафт. Ин ки даъватгарони қарматӣ дар ҳамин айём иддае аз наздикони амир Наср ва худӣ ӯро ба ойини худ ҷалб карда бошанд ва Наср ҳам ба дархости онҳо хунбаҳои як тан аз раисонашонро, ки дар зиндони Бухоро мурда буд, ба халифаи фотимӣ пардохта бошад, таҳқиқоти бунёдиро талаб мекунад. Ба назар мерасад, ки изҳори тамоюли Наср ба даъватгарони қарматӣ мумкин аст як тадбири сиёсии Наср ибни Аҳмад барои ҷилавгирӣ аз тавсеаи қудрат ва нуфузи фақеҳони суннимазҳаб буда бошад, ки дар муқобили ислоҳоти ӯ ба муҳолифат истода буданд. Ба ҳар ҳол ривоят бадон гуна, ки Насрро ба гароишҳои зидди сунӣ муттаҳам мекунанд, аз қавли муаррихони ин аҳд бо сароҳат баён нашудааст. Он чи дар зимн дар ривоятҳои дигар ҳаёт иборат аз дустастигҳои, ки ба назар мерасад дар охири аҳди Наср фақеҳонро дар муқобили ӯ қарор дода буд. Чизе ки воқеият дорад, пирӯзии тарафи муҳолифи ӯст, ки саранҷом таҳдид ва таҳрики онҳо Насрро водор кард ба нафъи писараш аз ҳукумат канора гирад ва рӯзҳои охири умрро дар гӯшанишинӣ гузаронад.

Нӯҳ ибни Наср баъд аз ба тахти Сомониён нишастан кори худро аз сарқӯбсозии қарматиён оғоз карда, сарварони онро қатл ва молу

мулкашонро мусодира намуд. Дар баробари ошуфтагии авзои дохилӣ, зуҳури Бувайҳиён ҳамчун довталабони ҳукумат дар манотиқи ғарбии давлати Сомониён мушкилотро бештар мекард.

Соли 944 Абуалии Чағонӣ бо корнамоиҳояш тавонист амири давлати Бувайҳиён – Рукнуддавларо шикаст дода, тобеияти вилоятҳои ғарбиро ба амири Сомонӣ таъмин кунад. Вале сабукдӯш кардани Абуалии Чағонӣ аз мансаби худ ва ба ҷои ӯ гумоштани Иброҳими Симҷӯр вазъи Хуросонро тамоман ошуфта кард. Барканории Абуалӣ аз сипаҳсолории Хуросон ва исёни ӯро муҳаққиқон нахустин ҳалал дар ҳукуматдории Сомониён донистаанд, ки баъдҳо сабаби парешонии мулки онҳо гашт.¹ Бештари сипоҳиёни фиристодаи амир Нӯҳ ба муқобили Абуалии Чағонӣ ба тарафи Абуалӣ гузашта, намояндаи дигари хонадони Сомониён – Иброҳим ибни Аҳмадро амири давлат эътироф карданд. Абуалӣ соли 946 бо лашкари худ аввал ба Марв ва сипас ба Бухоро омада, Иброҳимро ба тахти аморат нишонд. Вале Иброҳим ибни Аҳмад Нӯҳро амири давлат ва худро сипаҳсолори ӯ эълон кард, ки боиси ранҷиш ва рафтани Абуалӣ аз Бухоро ба Чағониён шуд. Амир Нӯҳ ибни Наср ба Бухоро бозгашта, барои сарқӯб кардани Абуалии Чағонӣ лашкар фиристод. Дар ду муҳориба, ки солҳои 947–48 миёни сипоҳи амир Нӯҳ ва лашкари

¹ Ночӣ. Фарҳанг. С. 112

Абуалӣ рух дод, Абуалии Чағонӣ шикаст хӯрда, ба Тахористон рафт ва он чоро тасарруф кард.¹

Соли 948 вақте, хабари дар Чағониён ғорат шудани молу мулки Абуалии Чағонӣ тавассути лашкариёни амири Сомонӣ ба ӯ расид, бо ёрии ҳокимони Хуттал, Рошт ва Элок сипоҳ фароҳам карда, лашкари Нӯҳро дар Чағониён муҳосира кард. Дар натиҷа миёни амир Нӯҳ ва Абуалӣ сулҳ шуда, мансаби сипаҳсолори Хуросон аз соли 951 ба ихтиёри Абуалии Чағонӣ гузашт, аммо ӯ дигар ба Нишопур нарафт ва дар Чағониён монд.

Ибни Асир зимни зикри хабари дубора таъйин шудани Абуалии Чағонӣ ба мансаби сипаҳсолори Хуросон, қайд кардааст, ки Абуалӣ аз он таърих (951) дар Чағониён ба сар бурд.² Вале дар ҷои дигар ба Нишопур ва Рай рафтани ӯро бо фармони амир Нӯҳ хабар медиҳад.³ Ин хабарро манобеи дигар низ таъйид мекунанд.⁴ Ба назари мо дар Чағониён мондани Абуалӣ машқуқ ба назар мерасад, зеро тамоми манобеи муътамади таърихӣ ҳузури ӯро дар лашкаркашиҳояш ба муқобили Бувайҳиён зикр кардаанд.

Солҳои 946–951 Мансур ибни Қаротакӣ сипаҳсолори Хуросон буд, ки тӯли ин муддат бо лашкари Рукнуддавлӣ Бувайҳӣ кашмакаш карда, то Исфаҳон пеш рафт. Бо вафоти Мансур дар соли 951 Абуалии Чағонӣ ба ҷои ӯ таъйин шуд.

Соли 953 вақте сипоҳи Рукнуддавла ба Рай ва Гургонҳамла кард, бо фармони амир Нӯҳ Абуалии

¹ Ҳамон ҷо. С. 115.

² Ибни Асир. Ҷ. 8. С. 493.

³ Ҳамон ҷо. С. 504–505.

⁴ Гардезӣ. С. 448–449.

Чағонӣ ва Вушмгир ибни Зиёр ба муқобили Рукнуддавла рафта, ўро дар Рай муҳосира карданд. Дар натиҷаи музокироти тарафайн Рукнуддавла вазифадор шуд, ки дар ивази ҳукмронӣ дар Рай солона ба амир Нӯҳ 200 ҳазор дирҳам пардозад.¹

Аммо Вушмгир ибни Зиёр аз натиҷаи сулҳ норозӣ шуда, ба амир Нӯҳ нома навишт, ки Абуалӣ бо сабаби муҳаббат бо Рукнуддавла сулҳ кардааст. Амир Нӯҳ Абуалиро соли 954 барканор карда, ба ҷои ӯ Абусаъид ибни Молики Фарғониро таъйин кард, аммо Фарғонӣ ба Хуросон наомада, амир Нӯҳ вафот кард.

Чунон ки ба назар мерасад, дар давраи амир Нӯҳ нахустин нишонаҳои заволи давлати Сомониён аз худ дарак медиҳанд.² Ҳарчанд бо кӯшиши сарлашкарон Сомониён дар марзҳои ғарбӣ мавқеи ҳудро нигоҳ доштанд, вале барканории Абуалии Чағонӣ муддате Хуросонро бо ҷанде аз вилоятҳои шарқии давлат, мисли Чағониён, Шумон, Хутталон ва Элок аз ҳукумати марказии Бухоро берун овард. Ҳатто дар ҳамаи соли вафоти амир Нӯҳ халифаи Бағдод маншури ҳукумати Хуросонро бо дастури Муъизуддавлаи Бувайҳӣ ба Абуалии Чағонӣ дода, бад-ин восита қисматҳои шарқии давлати Сомониёнро то соли 955 аз тобеияти Бухоро берун овард.³

Пас аз ҷафти Нӯҳ ибни Наср писараш Абдулмалики I (954–961) амири давлати Сомониён шуд. Абусаъиди Фарғонӣ, ки қабл аз вафоти амир

¹ Ҳамон ҷо. 156–158.

² Гафуров Б. Ғ. Тоҷикон. С. 459.

³ Гардезӣ. С. 158.

Нӯҳ ба мансаби сипаҳсолори Хуросон таъйин гардид, ба Нишопур рафта, сипоҳи муттаҳиди Абуалии Чағонӣ ва Рукнуддавлаи Бувайҳиро шикаст дод. Миёни Рукнуддавла ва Фарғонӣ бори дигар созиш ба миён омад, ки дар ивази ҳукумати вилоятҳои Ҷибол ва Табаристон солона аз ҷониби Рукнуддавла ба амири Сомонӣ 200 ҳазор динар пардохта шавад.

Соли 955 Рукнуддавлаи Бувайҳӣ ба Исфаҳон лашкар кашида, онро фатҳ кард ва ин шаҳр ба тамоми аз тобеияти Сомониён берун рафт.¹ Дар ҳамин сол Абуалии Чағонӣ дар Рай фавтид ва ба Чағониён дафн шуд. Бо ин рӯйдод хоҷаи Сомониён аз марзҳои ғарбиашон то ҷое осуда гашт.

Соли 956 дар пайи норозигии сипоҳ Абусаъиди Фарғонӣ ба Бухоро даъват шуда, ба дасти Алптегин кушта шуд. Дар ин давра Алптегин – яке аз саркардагони турк умури мамлакатро куллан дар ихтиёри худ гирифта, ҳатто сарлашкарону вазиронро таъйину барканор мекард. Ошӯфтагии авзои дохилии мамлакат ба ҳадде расид, ки тӯли солҳои 954–959 ҷаҳор маротиба мансаби вазорат аз даст ба даст гузашт.² Соли 960 Алптегин ба мансаби сипаҳсолори Хуросон ва Абуалии Балъамӣ вазир таъйин шуданд. Ин ду тан аҳд карда буданд, ки бе машварати ҳамдигар кор накунанд ва бад-ин восита тамоми корҳои кишвардорӣ ва

¹ Ҳамон ҷо. С. 159–161.

² Гафуров. Б. Ғ. Тоҷикон. С. 460.

сипоҳдории давлати Сомониёнро дар ихтиёр гирифтанд.¹

Абдулмалик ибни Нӯҳ соли 961 ҳангоми ҷавгонзанӣ аз асп афтида, вафот кард. Дар пайи ин ҳодиса лашкариён исён бардоштанд “ва ҳар касе тамаъи мулк карду фитнаҳо бархост”.²

Маҳорати давлатдорӣ надоштани Абдулмалик ибни Нӯҳ давлати Сомониёнро дар вазъи ногувор қарор дод. Чунонки ба мушоҳада расид, сарлашкароне, ки барои ниғаҳдошти нуфузи Сомониён дар марзҳои ғарбии давлат кӯшишҳо карданд, ба ҷои подоши нек қурбони дасисаҳо шуда, ба қатл расиданд. Зимомии идораи давлат дар муддати аморати Абдулмалик дар ихтиёри Алптегин ва Абуалии Балъамӣ қарор гирифта, бидуни ризояти онҳо амир коре карда наметавонист.

Бо даргузашти Абдулмалик писари хурдсоли ӯ – Насри III бо сарпарастии Алптегин амири Сомониён таъйин шуд. Вале лашкариёни дигар аз ин норозӣ шуда, бародари амири собиқ – Мансур ибни Нӯҳро (961–976) ба тахт нишонданд. Ин кор сабаби ҷанги Алптегин бо сипоҳи амир Мансур гардид. Пас аз ҷанд ҷанг миёни тарафайн дар соли 962 оқибат сулҳ шуд, аммо Алптегин Ғазнаро тасарруф карда, дар он ҷо ҳукумат кард. Соли 961 сипаҳсолории Хуросон ба Иброҳими Симҷӯр супорида шуд ва ӯ тавонист муддати панҷ сол авзои он вилоятро муътадил нигоҳ дорад.³

¹ Гардезӣ. С. 159–161.

² Наршахӣ. С. 175.

³ Гардезӣ. С. 356.

Аз соли 965 Сомониён дар Сиистон даргири ҷангҳои мунтазам ва муҳосираҳои пурҳарчи бенатиҷа шуданд, ки рӯҳияи ҷангии лашкарро шикаст ва низоми молию ҳарбии давлатро заъиф кард. Солҳои 967–968 бо ташвиқи волии Кирмон – Муҳаммад ибни Илёс амир Мансур Иброҳими Симҷӯр, Вушмгир ибни Зиёр ва Ҳасани Фирӯзонро барои забти қаламрави давлати Бувайҳиён сӯи Рай фиристод. Аммо марги нобаҳангоми Вушмгир татбиқи нақшаи мазкурро барҳам дод.

Бо кӯшиши сипаҳсолори Хуросон – Иброҳими Симҷӯр ва вазири амир Мансур – Абучаъфари Утбӣ сулҳ карда шуд. Ин созиши таърихӣ ду сулолаи маҳаллӣ буд, ки бори нахуст бе назардошти раъӣи хулафои Бағдод сурат мегирифт. Бар асоси созишнома мебоист Азудуддавла ва Рукнуддавлаи Бувайҳӣ дар ивази ҳукумат бар Райи Ҷибол ба амир Мансур ибни Нӯҳи Сомонӣ хироч пардозанд.¹ Ин созиш то поёни давлати Сомониён барқарор буд. Аз ин вақт то вафоти Мансур ибни Нӯҳ (977) дар давлати Сомониён оромии нисбӣ пойдор шуд.

Замони Мансур ибни Нӯҳ ҷуғрофиёи сиёсии давлати Сомониён каме коҳиш ёфт. Дар Ғазна Алптегин ҳукуматро ба даст гирифта, то соли 963 он ҷоро бо вилоятҳои ҳамҷавор мустақилона идора мекард. Пас аз фавти ӯ яке аз наздиконаш бо номи Сабуктегин ҷои ӯро гирифта, расман худро тобеи амири Сомонӣ донист. Вилоятҳои Гургон, Табаристон, Рай ва Ҷибол ба ивази пардохти хироч тобеи Бувайҳиён шуда, Исфакон қомилан аз султаи Сомониён баромад. (Ниг.: харитаҳои 18,

¹ Наршахӣ. С. 177; Ибни Асир. Ҷ. 8. С. 577–578, 585–586.

19). Корҳои идории ҳар вилоятро сипаҳсолорон дар ихтиёр гирифта буданд ва бо розӣ кардани онҳо амир Мансур тавонист қаламрави дар ихтиёри Сомониён мондари негоҳ дорад.

Соли 977 Мансур вафот кард ва ба ҷои ӯ писари сздаҳсолааш Нӯҳи II ибни Мансур (977–997) ба тахт нишаст. Худсарии сипаҳсолорон дар аҳди Нӯҳи II ба авҷи худ расид. Бо сабаби хурдсол будани амир зимомии кори давлат ба Фоиқи Хосса ва Ҳоҷиби Бузург – Абулаббоси Тош ва сипаҳсолории Хуросон ба Иброҳими Симҷӯр супурда шуд. Кори муттафиқи ин нафарон муддате эътидоли нисбӣ ба вучуд овард. Вале барканории Иброҳими Симҷӯр аз Хуросон ва ба ҷои ӯ таъйин шудани Абулаббоси Тош дар соли 981 боз сабаби ошуфтагии ин сарзамин гардид. Симҷӯр барои муқобилият кӯшиш накарда, бо ёрони худ ба Сиистон ва пас аз он ба Қуҳистон рафта, он ҷо иқомат ихтиёр кард. Муҳаққиқон барканории Иброҳими Симҷӯрро ҳалали дигар дар низомии давлатдории Сомониён гуфтаанд.¹

Соли 981 Фаҳруддавлаи Бувайҳӣ, ки ҳукумати Ҳамадонро то тасаллути бародараш Азудуддавла бар он ҷо дар ихтиёр дошт, ба Гургон назди Қобус ибни Вушмгир паноҳанда шуд. Чун Қобус таслими Фаҳруддавларо ба Азудуддавла рад кард, миёни Қобус ва сипоҳи Бувайҳиён бо сарвари Муайидуддавла ҷанг рух дод, ки бо шикасти Қобус анҷомид. Дар натиҷа қаламрави тахти тасаллути Сомониён – Гургон ва Табаристон ба дасти Бувайҳиён гузашт. Сипоҳи амири Сомонӣ

¹ Ночӣ. Фарҳанг. С. 129.

бо сарвари Тош ду моҳ Гургонро муҳосира карданд, вале натиҷаи дилхоҳ надод.

Марги Азудуддавла дар соли 982 ва Муайидуддавла дар соли 983 барои Сомониён имкон фароҳам овард, ки ҳудуди собиқӣ давлати худро дар ғарб бозпас гиранд. Барои ин кор Абулҳусайн Утбии вазир сипоҳе фароҳам кард, вале қатли нобаҳангоми ӯ (982) ва дасисаи Симҷӯру Фоиқ дар Хуросон ин нақшаро барҳам зада, фитнаи бузургро падида овард.

Соли 982 замони дар Бухоро будани Тош, Абуалии Симҷӯр (писари Иброҳим) бо Фоиқ Хуросонро тасарруф карда, амволи коргузори Тошро мусодира карданд. Соли 983 Тош бо сипоҳи худ ба муқобалаи Абуалӣ ва Фоиқ омад, аммо миёни онҳо созише шуд, ки Нишопур бо фармондеҳии лашкар аз Тош, Балх аз Фоиқ, Ҳирот аз Абуалии Симҷӯр ва Қуҳистон, Бодғис, Ганҷрустоқ аз Иброҳими Симҷӯр бошад.¹

Аммо аз маркази давлат фармони бар навоҳии Абеварду Нисо таъйин шудани Тош ва ба ҷои ӯ гумоштани Иброҳими Симҷӯр содир шуд, ки боиси ҳашми Тош ва ҷанги ӯ бо Симҷӯр гардид.²

Дар муҳорибаи соли 983 Тош бо ёрии сипоҳи Фаҳруддавлаи Бувайҳӣ, ки пас аз вафоти бародаронаш бар Гургону Табаристон тасаллут ёфта буд, лашкари муттафиқи Иброҳими Симҷӯр ва Фоиқро шикаст дод ва онҳо аз Нишопур фирор карданд. Корнамоиҳои Тош ва кӯшишҳои

¹ Ибни Асир. Ҷ. 9. С. 24.

² Ночӣ. С. 133.

наздик шудани ӯ ба амир Нӯҳ посухи мусбат нагирифтанд.

Соли 987 Иброҳими Симҷӯр лашкари парокандаи худро фароҳам карда, ҳамроҳ бо Фоиқ ва писари худ Абуалӣ ба ҷанги Тош фиристод. Тош пас аз шикаст дар муқобили сипоҳи Иброҳим назди Фахруддавла ба Гургон рафт ва то вафоташ (988) Гургону Деҳистон ва Астарободу Обискунро дар ихтиёр дошт.¹

Бо вучуди аз миён рафтани Тош давлати Сомониён натавонист иқтидори худро барқарор кунад. Зеро чунон ки ба назар расид, бештари вилоятҳо дар ихтиёри саркардагони маҳаллӣ ва сипоҳиён қарор гирифтанд, ки ба хазинаи давлат молиёт наменпардохтанд. Дар баробари ин, хурдсолӣ ва камтаҷрибагии сиёсии амири Сомонӣ ӯро ба бозичаи дасти сарлашқарон табдил дода буд. Ҳар кадом аз сарони сипоҳ барои худ мансабе металабиду маъзул шудани рақибашро мехост. Амир ҳам ҳар дафъа амру фармонҳои худро бе таҳлилу оянданигарӣ иваз мекард ва барои саркардагони кӯшо подоши хуб намендод. Натиҷа чунин шуд, ки ҳар кадом барои манфиати худ давлатро ба майдони мубориза табдил доданд ва дигар амру фармони амир қурбе надошт.

Пас аз вафоти Иброҳими Симҷӯр соли 988 миёни писари ӯ ва Фоиқ бар сари мансаби сипаҳсолорӣ низоъ сар зад. Дар натиҷаи шикаст хӯрдани Фоиқ мансаби сипаҳсолори Хуросон ва Ҳироту (вилояти Фоиқ) Қуҳистон ба Абуалии Симҷӯр супурда шуд. Тибқи баъзе маълумотҳо

¹ Утбӣ. Ҷ. 1. С. 130–140.

Абуалӣ пас аз соҳиб шудан бар Хуросон ба номи худ сикка зад.¹ Агар ба ин қавл тақия шавад, метавон гуфт, ки аз соли 991 бештари ҳудуди Хуросон аз итоати давлати Сомониён баромад.

Ғоик, ки меҳост ба Бухоро равад, аз ҷониби сипоҳи амир Нӯҳ ба ақиб ронда шуд ва пас аз он ба Балх рафтун он ҷо иқомат гирифт. Ғоик аз Балх номаҳо ба ҳокими туркон – Буғроҳон навишта, ошӯфтагии авзоъро хабар дода, ўро барои забти қаламрави Сомониён ташвиқ кард.

Аз сӯи дигар Абуалии Симҷӯр, ки Хуросонро дар ихтиёр дошт, ба ҳулосае омад, ки агар Буғроҳон Мовароуннаҳрро тасарруф кунад, Хуросон чун мулки мустақил комилан аз ӯ мешавад. Аз ин рӯ, ӯ ҳам монанди Ғоик ба таври махфӣ ба Буғроҳон нома навишта, ўро ба тасарруфи Мовароуннаҳр тарғиб кард. Монанд ба ин, дигар ҳокимони вилоятҳои Мовароуннаҳр омадани Буғроҳонро меҳостанд.

Соли 992 Буғроҳон аз Туркистон ба Мовароуннаҳр лашкар кашида, то наздикиҳои Бухоро омад. Чун сипоҳи фиристодаи амир Нӯҳ ба муқобили Буғроҳон шикаст хӯрд ва сардори он – Онаҷ асир шуд, амир Ғоикро ба Бухоро хонд. Ғоик пас аз иззату иқром тавассути амир ба муқобили Буғроҳон фиристода шуд, аммо хиёнат карда, бо Буғроҳон пайваст. Дар натиҷа, лашкари қарахониён ба Бухоро ворид шуда, шаҳрро ғорат карданд.

Буғроҳон қасд дошт шаҳрҳои дигари давлати Сомониёнро тасарруф кунад ва барои ин Ғоикро

¹ Ночӣ. Фарҳанг. С. 136.

ба Балх фиристод.¹ Амир Нӯҳ ибни Мансур бо ёрони худ аз Ҷайхунубур карда, ба Омулшатт рафт ва аз он ҷо ба Абуалии Симҷӯр номаҳо навишта хостори ёрӣ шуд. Вале Абуалӣ, ки аллакай заволи воқеии давлати Сомониёнро мушоҳада мекард, бо ваъдаҳои хушк вақтро кашол меод ва меҳост мероси Сомониёро бо Буғрохон тақсим намояд.

Марги Буғрохон дар ҳамаи соли 992 ва бозгашти сипоҳи ӯ ба Туркистон ба умри давлати Сомониён чанд соли дигар афзуд. Дар пайи ин ҳодиса амир Нӯҳ ба Бухоро бозгашт ва дар фикри саркӯбии Абуалӣ ва Фоиқ бо ҳокими Ғазна – Сабуктегин иттифоқ кард.

Дар муқобили ин кори Нӯҳ Абуалии Симҷӯр ва Фоиқ бо Фахруддаулаи Бувайҳӣ паймони дифои муштарак бастанд.² Дар муқорибаи бузурге, ки соли 994 дар наздикии Ҳирот миёни ду тараф рух дод, сипоҳи амир Нӯҳ ғалаба ба даст овард. Абуалӣ ва Фоиқ ба Гургон паноҳанда шуда, пас аз як сол, замоне ки Маҳмуди Сабуктегин сипаҳсолори Хуросон буд, ба ин ҷо ҳуҷум карда, Маҳмудро то Ҳирот ақиб ронданд. Сабуктегин барои бозпас додани Хуросон ба писари худ Маҳмуд сипоҳ фароҳам карда, соли 995 дар наздикии Абевард Абуалӣ ва Фоиқро шикаст дод. Абуалӣ ва Фоиқ пас аз ин шикаст ба амир Нӯҳ нома навишта, узрҳои карданд, ки аз Абуалӣ ба шартӣ рафтаниш ба Ҷурҷония пазируфта шуд, аммо номаи Фоиқ бечавоб монд. Чун Абуалӣ роҳии Ҷурҷония шуд, Фоиқ низ бо ҳашм аз Ҷайхунубур намуда,

¹ Утбӣ. Ҷ. 1. С. 160–169.

² Ҳамаи ҷо. С. 183.

бо хони турк пайваст.¹ Соли 996 бо миёнаравии ҳокими Хоразм Маъмун ибни Муҳаммад амир Нӯҳ Абуалии Симҷӯрро бахшид, вале баъдтар бо понздаҳ нафар сипаҳсолоронаш боздошт ва бо дархости Сабуктегин ба Ғазна фиристода шуд, ки пас аз як сол дар зиндон фавтид.²

Соли 997 амир Нӯҳ ба Сабуктегин нома навишт, ки ҳокими туркон Илокхон қасди ҳамла ба хоки Мовароуннаҳр дорад. Сабуктегин фавран аз Ҷайхун убури карда, миёни Кешу Насаф урду зад ва бо дастури ӯ писараш Маҳмуд ва волиёни Ҷузҷон, Хуттал, Ҷағониён ва дигар навоҳии Хуросон ба ӯ пайвастанд. Илокхон аз чунин лашкари фаровони Сабуктегин огоҳ шуда, ба ӯ пешниҳоди сулҳ кард. Беғайратии амири Сомонӣ ва ҳузур надоштани ӯ дар сафи лашкар рӯҳияи Сабуктегинро барои сарқӯб кардани Илокхон шикаст ва ӯ пешниҳоди сулҳи Илокхонро пазируфт.³

Тибқи созиши Сабуктегин ва Илокхон тамоми вилоятҳои ҳавзаи Сайхун ба тобеияти Қарахониён даромада, Самарқанд бо сарпарастии онҳо ба ихтиёри Фоиқ гузашт. Бо ин, нахустпойтахт ва ба қавле баромадгоҳи хонадони Сомониён барои ҳамешагӣ аз ихтиёри онҳо берун рафт.

Давраи ҳукумати Нӯҳи II ибни Мансур (977–997) давлати Сомониён охирин солҳои мавҷудияти худро паси сар мекард. Бар асари кашмакашиҳои дохилӣ ва мансабталошии саркардагони ҳарбӣ низоми давлатӣ ба ҳадде

¹ Утбӣ. Ҷ. 1. С. 201–219.

² Байҳақӣ Абулфазл. С. 62.

³ Ночӣ. С. 152.

заъиф шуда буд, ки ҳатто дар баробари ҳучуми қабилаҳои бодиянишин истодагарӣ карда наметавонист. Пойтахти мамлакат – Бухоро, ки аз бузургтарин шаҳрҳои ҷаҳони он рӯз буд, ба як шаҳри ошӯбзада ва ғоратшуда табдил ёфт. Мардум ба муроҷиатҳои амири Сомонӣ барои мубориза бо лашкари қарахониён таваҷҷуҳ накарданд. Чунон, ки академик В. В. Бартолд дар ин бора навиштааст: «Илокхон эълон кард, ки ба ҳайси дӯст ва ҳомии Сомониён ба Бухоро меравад; аҳоли нисбат ба ҳамлаи ӯ комилан бетафовутӣ нишон дод; фармондеҳони артиши Бухоро – Бектузун ва Янолтегин ихтиёран ба пешвози ғосибон ба урдугоҳи онҳо омада, дастгир шуданд. Рӯзи душанбе, 23 октябри соли 999 Илок бе ягон муқовимат воридаи Бухоро шуда, хазинаи давлати Сомониёнро тасарруф кард. Абдумалик ва дигар намояндагони сулола ба Узганд фиристода шуданд, худ Илок ҳам дар Бухоро ва Самарқанд волиёнашро таъйин карда, ба Узганд рафт. Ҳамин тариқ, аз бетафовутии умумӣ сулолаи машҳур суқут кард. Ба назар мерасад, касе он вақт то кадом андоза ҷиддӣ будани чунин рӯйдоди таърихӣ – барои ҳамешагӣ аз байн рафтани унсури бумии ориёӣ дар ҳокимиятро наметавонист дарк кунад».¹

Бо вучуди он, ки давлати Сомониён тамоман заъиф шуда, дар садади пошхӯрӣ қарор дошт, то вафоти Сабуктегин (997) имкони барқарор кардани он мавҷуд буд. Вале марги амир Нӯҳи II ва Сабкутегину Маъмун ибни Муҳаммад, ки ҳамаашон дар як ҷабҳа ба муқобили туркони

¹ Бартолд В. В. Т. 1, С. 329.

қарахонӣ қарор дошта, барқарор шудани ҳукумати Сомониёнро меҳостанд, суқути давлати Сомониёнро ногузир кард.

Пас аз вафоти Нӯҳи II писараш Мансури II (997–999) ба тахт нишаст. Дар давраи дусолаи ҳукумати ӯ аз давлати Сомониён ҷуз ном боқӣ намонда буд. Чун хабари марги Нӯҳи II ба Илокхон расид, сӣ ҳазор сипоҳро бо фармондеҳии Фоиқ ба Бухоро фиристонд. Амир Мансур инро шунида, аз Бухоро ба Омул фирор кард. Чун Фоиқ ба Бухоро расид, ба Мансур нома навишта, изҳори тоат намуд ва ӯро итминон дод, ки ба Бухоро бозгардад. Пас аз бозгашт амир Мансур бо фишори туркон ва бе таҳлили вазъ Бектузунро ба ҷои Маҳмуди Сабуктегин сипаҳсолори Хуросон таъин кард. Маҳмуд, ки барои гирифтани Ғазна аз бародараш Исмоил ба он ҷо рафта буд, ба Балх бозгашта, аз амир Мансур мансаби сипаҳсолории Хуросонро хост ва ҳимояти худро аз давлати Сомониён ва дифоъи он таъкид дошт.¹ Вале Мансур ба ӯ ҳукумати Балх, Тирмиз, Буст, Ҳирот ва навоҳии атрофро супурд. Ин амр Маҳмудро қонеъ накард ва ӯ ба Нишопур рафта, онро соли 999 аз Бектузун гирифт. Вақте Маҳмуд хабари ба ёрии Бектузун омадани амир Мансурро шунид, аз мубориза даст кашида, ба Марвруд рафт. Фоиқ ва Бектузун амир Мансурро барои майл доштан ба Маҳмуди Сабуктегин (Ғазнавӣ) муттаҳам карда, ба чашмонаш мил кашида, ӯро аз тахт сарнагун карда, бародари хурдсолараш Абдулмалик ибни Нӯҳро ба тахт нишонданд. Маҳмуди Ғазнавӣ

¹ Ночӣ. Фарҳанг. С. 157.

бо шиори гирифтани қасоси амир Мансур ба Нишопур лашкар кашида, он чоро гирифт ва Бектузуну Фоиқ ночор рӯ ба фирор оварданд.

Маҳмуди Сабуктегин пас аз ин ғалаба кулли Хуросонро дар ихтиёр гирифта, Балхро пойтахти худ кард. Тамоми ҳокимони вилоятҳои Хуросон сарвари Маҳмудро пазируфтанд ва аз ин лаҳза Хуросон амалан ва расман аз қаламрави Сомониён берун рафта, танҳо Мовароуннаҳр дар ихтиёри онҳо боқӣ монд.¹

Соли 999 вақте амир Абдулмалик меҳост сипоҳ фароҳам карда, Хуросонро аз Маҳмуди Ғазнавӣ бозпас гирад, ҳокими Қарахониён Насри Илокхон бо баҳонаи дифоъ аз давлати Сомониён ба Бухоро омад. Бо расидан ба наздикии Бухоро, Насри Илокхон ба Абдулмалик паёми дӯстӣ фиристонд ва сарварони сипоҳи Сомониёро, ки ба пешвози ӯ баромада буданд, боздошт кард.² Пас аз як рӯз Наср вориди Бухоро шуда, амир Абдулмаликро бо тамоми наздиконаш дастгир карда, ба зиндони Ёзганд фиристонд.

Талоши истифодаи охирин восита барои нигаҳдошти ҳукумат – мавъизаҳои хатибони масоҷид ҳам натиҷа надод. Зеро фақеҳони маъруф, ки нисбат ба хатибони расмӣ мавқеи бузургтар доштанд, ба аҳоли гуфтанд, ки ҷанги Сомониёну Қарахониён бар сари моли дунё аст ва набояд барои ин мусулмон ҷони худро зери теғ

¹ Утбӣ. Ҷ. 1. С. 290–318.

² История таджикского народа. Том. 2. С. 442.

барад.¹ Ҳамин тариқ, давлати Сомониён рӯй ба завол ниҳод.

Қарахониён пас аз забти Мовароуннаҳр маҷбур шуданд бо охирин намояндаи сулолаи Сомониён Абуиброҳим Исмоил, ки баъдан “Мунтасир” лақаб гирифт, мубориза бурда, тасаллути комили худро бар сарзамини забткардаашон таъмин намоянд. Мунтасир, ки бо ҳамаи намояндагони хонадони Сомониён дар Ёзганд зиндонӣ шуда буд, соли 1000 бо ёрии канизи худ аз он ҷо фирор карда, ба Бухоро омад. Чун муддати кофтукови Мунтасир дар Хоразм ба поён расид, ӯ ба он ҷо баргашт ва сипоҳи парокандаи Сомониро фароҳам оварда, бо сардории Арслон Болу ба Бухоро фиристод. Арслон Болу дар як шабехун ёрону гумоштагони Илокхонро шикаст дода, чанде аз сарварони сипоҳ, аз ҷумла, Ҷаъфартегинро асир гирифта, ба Гурганҷ (Ҷурҷония) фиристод. Ҳамчунин, Арслон Болу фирориёнро то Самарқанд таъқиб карда, дар наздикии Пули Кухак онҳоро якҷоя бо мудофеони Самарқанд саркӯб кард. Мунтасир дар пайи ин рӯйдодҳо ба Бухоро бозгашт ва мардум омадани ӯро ҳамчун нишони барқароршавии ҳукумати Сомониён донистанд.²

Вақте Насри Илокхон хабари тасаллути Мунтасирро бар Бухоро ва Самарқанд шунид, сипоҳи асосии худро ба Бухоро фиристод. Мунтасир дар як иқдоми низомӣ қувваҳои худро бо убур аз Ҷайхун ба Омулшатт, Абевард ва сипас ба Нишопур ақиб кашид. Дар ин ҷо Мунтасир

¹ Гафуров Б. Ғ. Тоҷикон. С. 463.

² Ночӣ. Фарҳанг. С. 164.

бо Абулқосими Симчӯр муттафиқ шуда, Насрибни Сабуктегин – бародари Маҳмудро шикаст дода, соли 1001 Нишопурро гирифт. Аммо пас аз омадани Маҳмуд Мунтасир ба Гургон назди Қобуси Вушмгир рафт. Қобус ба Мунтасир пешниҳод кард, ки ба Рай равад ва ҳукумати он ҷоро соҳиб шавад, вале Арслон Болу ва Абулқосими Симчӯр Мунтасирро нисбат ба пешниҳоди Қобус бадгумон карданд.

Мунтасир бори дуюм ба Нишопур лашкар кашид, аммо ин дафъа аз Насри Сабуктегин шикаст хӯрд ва чанде аз сарони лашкараш асир шуданд. Вақте Мунтасир хост ба Гургон равад, Қобус ӯро қабул накард ва ӯ ночор ба Сарахс омад. Насри Сабуктегин соли 1002 ба Сарахс лашкар кашида, Мунтасирро шикаст дод.¹

Пас аз ин Мунтасир бо ёрии туркони оғуз, ки худро дӯстони Сомониён эълон медоштанд ва некиҳои ононро ёдовар мешуданд, сипоҳ фароҳам кард. Соли 1003 Мунтасир лашкари Насри Илокхонро дар наздикии Самарқанд шикаст дода, 18 нафар саркардагони низомии ӯро асир гирифт. Вақте Мунтасир хост оғузҳо асиронро ба вай диҳанд, ҷавоби рад гирифта, аз бими созиши онҳо бо Қарахониён ва надоштани такягоҳи боэътимод онҳоро тарк кард.²

Тираномии соли 1003 Мунтасир бо 700 нафар сипоҳи пиёда ва савора аз Ҷайхун убур карда, аз Маҳмуди Ғазнавӣ барои бозпас гирифтани Бухоро ёрӣ хост. Маҳмуд Абевард ва Нисоро

¹ Ибни Асир. Ҷ. 9. С. 157.

² История таджикского народа. Том. 2. С. 443.

ба Мунтасир дод, ки боиси норозигии ҳокими Хоразм шуд. Соли 1004 Мунтасир дар ҷанг бо лашкари Хоразмшоҳ шикаст хӯрда, ночор ба Мовароуннаҳр бозгашт.

Дар муборизаҳои баъдӣ ба муқобили Қарахониён Мунтасир то ҷое муваффақ шуд. Ӯ дар наздикии Дабусия лашкари гумоштаи Илокхонро шикаст дода, дар ҷанг ноҳияи Мовароуннаҳр ҳаракатҳоеро ба вуҷуд овард, ки барқароршавии ҳукумати оли Сомонро меҳостанд. Сарвари ғозии Самарқанд – Ҳорис бо лақаби Ибни Аламдор бо 3 ҳазор лашкар ба Мунтасир пайваста, дар баробари ин, шайхони Самарқанд 300 ғуломи туркро ба ёрии ӯ фиристонданд. Оғузҳо низ қувваҳои худро бо Мунтасир пайвастанд ва лашкари тавонманде дар муқобили Қарахониён фароҳам шуд. Соли 1004 дар муҳорибаи Бурнамад (наздикии Самарқанд) Мунтасир лашкари Насри Илокхонро шикаст дод ва Наср ночор ба Фарғона фирор карда, дар пайи фароҳам кардани лашкар шуд. Вале ин муваффақият дер напояд. Дар муҳорибаи баъдӣ, ки дар саҳрои миёни Дизак ва Хавос рух дод, оғузҳо бо сабаби ғанимати бисёр гирифтанишон аз муҳорибаи қаблӣ дар ин набард ширкат накарданд. Ҳамзамон, яке аз саркардагони лашкари Мунтасир – Ҳасан ибни Тоқ бо 4 ҳазор сипоҳ ба тарафи Қарахониён гузашт, ки ин рӯйдодҳо сабаби шикасти Мунтасир ва фирори ӯ ба Хуросон шуд.¹

Пас аз шикастиҳои пай дар пай низ Мунтасир аз фикри барқароркунии ҳукумати Сомониён

¹ Ғафуров Б. Ғ. Тоҷикон. С. 523–524.

даст накашид. Ў бо сипоҳи ҳамроҳаш дар пайи таъқиби Қобус ибни Вушмгир аз як шаҳр ба шаҳри дигари Хуросон мерафт, аммо такягоҳе наёфт. Ниҳоят, зимистони солҳои 1004–1005 бори чаҳорум ба Мовароуннаҳр рафт. Сипоҳи ӯ, ки аз нокомӣ ва шикасту кӯшишҳои бенатича хаста шуда буд, ӯро танҳо гузошта, макони буду бошашро ба Қарахониён хабар доданд. Ин дафъа низ гумоштагони Насри Илокхон натавонистанд Мунтасирро боздошт кунанд. Мунтасир соли 1005, вақте, ки дар хаймаи яке аз арабҳои Марв барои шабгузаронӣ истода буд, ба дасти чанде аз бадавиён кушта шуд.¹

Ба қавли Утбӣ, чун султон Маҳмуд хабари кушта шудани Мунтасирро ба дасти аъроби Марв шунид, сардори онҳоро ба қатл расонда, манзилгоҳи Ибни Бухаййиҷ (чое, ки Мунтасир кушта шуд) ва дигар аъроби бадавиро ғорат кард.²

Мунтасир охирин ва ягона намояндаи сулолаи Сомониён буд, ки барои барқарор шудани давлати онҳо мунтазам ва то охирин лаҳзаи ҳаёташ мубориза бурд. Вале чун Сомониён аз заминаҳои сиёсӣ ва иқтисодии ҳукумат ва пуштибонии табақаи асосии мардум маҳрум шуда буданд, корнамоиҳои шахсии Мунтасир натиҷа надод.³

Пас аз марги Мунтасир умеди барқароршавии давлати Сомониён комилан аз байн рафта, Хуросон дар ихтиёри Ғазнавиён ва Мовароуннаҳр зери итоати Қарахониён қарор гирифтанд.

¹ Ночӣ. Фарҳанг. С. 168; Ғафуров Б. Ғ. Тоҷикон. С. 524; История таджикского народа. Том 2. С. 444.

² Утбӣ. Ҷ. 1. С. 325–347.

³ Ғафуров Б. Ғ. Тоҷикон. С. 524.

Хулоса, сабабҳои асосии коҳиши қаламрави Сомониён ва билохира аз даст рафтани сарзамини зери фармони ин давлат аз қонуниятҳои умумии тараққиёти ҷомеаи он замон берун омадаанд. Дар натиҷаи тақсими қардану инъом додани қаламрави давлат қисми заминдорони бузург падида омад, ки меҳостанд ҳокими мустақили сарзаминҳои худ бошанд, аз тобеияти ҳукумати марказӣ озод гарданд ва барои ба ин мақсади худ расидан онҳо бо душманони хонадони Сомонӣ ҳампаймон мешуданд. Дар натиҷаи ин кӯшишҳои марказгурезии ашроф ва заминдорон, ки дар нимаи дуҷуми садаи даҳум пурзӯр гардида буд, давлат ба амлоки хос ё худ вилоятҳои ҷудогона тақсими шуд. Илова бар ин, ҷангҳои дохилӣ кишварро ба ғорату харобӣ овард. Андозҳо ва хирочҳои ниҳоят вазнин бӯҳрони сиёсиро дар давлати Сомониён дар даҳсолаи охири мавҷудияти он шиддат бахшид. Даромади хазина назар ба харҷи он бештар гардида, камбудии хазина ҷунон зиёд шуда буд, ки ҳатто ҳокими Сомониён дар Хуросон ба таври муназзам ба давлатҳои ҳамсояи худ оли Бӯя ва Зиёриҳо, ки дар шимолу ғарби Эрон ҷойгир буданд, барои пӯшонидани харҷи ниғаҳ доштани сипоҳи шоҳӣ, ҳуҷумҳо мекарданд.

Яке аз сабабҳои асосии коҳиши сарзамин ва суқути давлати Сомониён ин дар сипоҳи Сомониён зиёд шудани теъдоди ғуломони турк буд, ки дар охириҳои ҳукумати Сомониён асоси сипоҳро ташкил меоданд. Баъд аз ҳар ғалаба Сомониён мақоми онҳоро баланд мебардоштанд ва то вазифаи Ҳоҷиби бузург онҳо пешравӣ карданд. Ба хусус дар замони ҳукумати Абдулмалик (954–961) нақши сипаҳсолори сипоҳи туркон дар дарбори

Сомониён хеле бузург шуд ва тамоми идораи давлат ба дасти онҳо гузашт. Дар ин замон дар арсаи сиёсати давлати Сомониён ба сифати Ҳочиби бузург фармондеҳи сипоҳи туркон – Алптегин пайдо мешавад. Нуфузи Алптегин то ҳадде дар дарбор зиёд шуда буд, ки ҳатто баъзан вақтҳо амири Сомониён наметавонист бе иҷозати вай касеро ба вазифае таъйин ва ё аз вазифа озод намояд. Алптегин баъд аз таъйин шудан ба вазифаи ҳокими Хуросон, баъд аз иваз шудани ҳокими Сомонӣ дар Бухоро дучори бемехрӣ гардида, ба Ғазна омада, дар соли 962 ҳокимияти мустақили худро ташкил дод.

Сабаби дигари барҳам хӯрдани давлати Сомониён аз он иборат буд, ки амирони охирини Сомонӣ бо ин ки зулмо ба халқ раво доштанд, аз ёрӣ ва дастгирии мардум маҳрум гардиданд. Дар чунин шароите, ки ҳокимони маҳаллӣ ва заминдорони бузург бо ҳамдигар душманӣ меварзиданд ва ҳамзамон бо ҳокимияти марказӣ даъво дошта, аз итоати онҳо сарпечӣ менамуданд, Сомониён натавонистанд ҳеч чизеро дар баробари ҳуҷумҳои ғоратгаронаи нирӯҳои беруна гузоранд. Ва дигар, низоъҳои мазҳабӣ рӯз то рӯз ягонагии аҳли мамлакатро костава аз ҳам пароканда мекард. Ҳамин тавр, набудани дастгирӣ аз дохили кишвар боис шуд то дар ибтидои садаи XI сарзамини як замон густурдаи Сомониён байни қабिलाҳои турки Қарахониён ва Ғазнавиён тақсим шавад.

Дар охири зербоби мазкур лозим донистем гуфтаҳои яке аз бузургтарин шарқшиносони ҷаҳон – Август Мюллер (1848–1892)-ро дар бораи барҳам хӯрдани давлати Сомониён ва пайомадҳои ин рӯйдод айнан зикр кунем:

«Таърих тамасхури талхе бештар аз ин нишон намедихад, вақте хонадони хирадманду кӯшо ва хидматгор дар роҳи расидан ба ормонҳоро дучори суқут мекунад, то ҷои онҳоро ғайри интизор як хуштолеъи тасодуфие бигирад, ки бо зӯри силоҳ мулки онҳоро ғасб кунад ва бо ҳирси тамом ҳамзамон сарвати маънавии онҳоро низ тасарруф намояд. Ин хуштолеъи тасодуфӣ, ки аз дасти Сомониён якҷо бо давлати онҳо беҳтарин гавҳари он, бузургтарин шоири Шарқ – Фирдавсиро гирифт, писари ғуломи турк Сабуктегин – султон Маҳмуди Ғазнавӣ буд, ки вориси он ҳама давлат ва сарвати маънавӣ гашт.¹

¹ Август Мюллер. История ислама: от мусульманской Персии до падения мусульманской Испании. Пер. с нем. Том 2, с. 66.

ХУЛОСА

Омӯзиши ҷуғрофиёи таърихӣ давлати Сомониён дар таърихнигорӣ навини тоҷик, билхусус замони истиқлолият, аз арзиши муҳимми илмӣ бархурдор аст. Алҳол муҳиммият ва зарурати бештари омӯзиши ин масъала пеш аз ҳама дар он ифода меёбад, ки ҷанбаҳои мухталифи ҷуғрофиёи таърихӣ давлати Сомониён, чӣ дар сатҳи дохили вилоёту навоҳӣ ва чӣ дар сатҳи ҳудуди умумӣ он дар сомонишиносии ватанӣ ва хориҷӣ ба ҳадди кофӣ омӯхта ва комилан мушаххас нашудаанд. Марзҳои тӯлонӣ, ки ин давлат дошт, то андозае номушаххас буда, баъзе аз хатҳои марзии онҳо қариб ки тахминӣ тасвир мешаванд. Дар баробари ин, дар ихтиёри Сомониён қарор доштани баъзе аз сарзаминҳои Эрони Марказӣ ва Ғарбӣ ҳам қобили баҳс боқӣ мемонад. Ҳамчунин, густурдагии ҷуғрофиёи давлати Сомониён дар замони шукуфоии он, инчунин коҳиши ин марзҳои ҷуғрофиёӣ дар давраи ба мушкилоти сиёсӣ ва иқтисодӣ гирифта шудани онҳо ба таври возеҳ муайян нашудаанд. Бино бар ин, баррасии густурдагӣ ва коҳиши ҷуғрофиёи давлати Сомониён дар давраҳои мухталиф, инчунин масъалаи макони дақиқи ҷойгиршавии шаҳрҳои давлати Сомониён ва ҳудуди навоҳии тобеи онҳо аз масоили муҳим ва ҷалбатабар барои муаррихон ва муҳаққиқони ин давраи таърихӣ ҳақиқат тоҷик ба шумор меравад.

Дар аксар мавридҳо ба ҳангоми тасвири ҳақиқат давлати Сомониён ба ҳамаҷониба ҷиддӣ

роҳ дода шудааст. Аз ҳамин лиҳоз, дар ин сатрҳо кӯшишҳо рафт, то бо истифода аз маълумоти сарчашмаҳои хаттӣ, маводди бостоншиносӣ ва осори таҳқиқотии илмӣ камбудии мавҷуда дар масоили ҷуғрофиёи таърихии давлати Сомониён то ҳадди имкон бартараф карда шаванд.

Таҳқиқи масоили ҷуғрофиёӣ-таърихии давлати Сомониён имкони бештар фароҳам овард, то махсусиятҳои инкишофи ин давлат боз ҳам сарехтар мушаххас карда шаванд.

Аз натиҷаҳои таҳқиқи ҷуғрофиёи таърихии давлати Сомониён ба воситаи таҳлилу баррасии маълумоти сарчашмаҳо, маводди бостоншиносӣ ва осори таҳқиқотии илмӣ метавон чунин натиҷаҳоро хулоса кард:

1. Омӯзиши масоили марбут ба ҷуғрофиёи таърихии давлати Сомониён барои дарки амиқи равандҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ-иқтисодии дар минтақа рухдода, ки дар сарнавишти ояндаи ин давлат нақши муҳим доштанд, хеле зарур мебошад.

2. Идораи бевоситаи давлат ва фармонравоии мутлақ дар давлати Сомониён танҳо ба амир тааллуқ дошта, дар умум тамоми вазоифи давлат тавассути ду ниҳод: даргоҳ ва девонҳо амалӣ мешуданд. Даргоҳ асосан ба ҳайси дастгоҳи иҷроияи амир фаъолият мекард. Девонҳо бошанд мисли вазоратҳои имрӯзӣ ҳар кадом барои иҷрои вазифаҳои мушаххас таъсис шуда буданд.

3. Дар тамоми давраи ҳокимияти Сомониён дар Мовароуннаҳру Хуросон ҳудуди ҷуғрофиёии ҳокимият ва давлати онҳоро метавон ба се марҳала

чудо кард: 1) давраи ба вилоятҳои Мовароуннахру Хуросон ҳоким таъин шудани намояндагони хонадони Сомонӣ, яъне солҳои 819–892; 2) замони таъсиси давлати Сомониён ва густариши ҷуғрофиёи он: 892–943; 3) замони нобасомониҳо, коҳиши ҷуғрофиёи давлати Сомониён ва аз дасти хонадони Сомонӣ берун рафтани Мовароуннахру Хуросон: солҳои 60-асри X – 1005.

4. Дар давраи аввал Сомониён асосан Мовароуннахр (Ниг.: харитаи 20) ва вилояти Ҳироти Хуросонро дар ихтиёр доштанд. Дар давраи дуввум ин давлат Мовароуннахру Хуросон ва қисматҳои марказии Эронро то ба ғарби он – Ҳамадон фаро гирифта, дар шимол то марзҳои ҷанубии қабоили турк пеш рафт. Дар давраи сеюм қисмате аз Хуросон ба шумули шаҳри Ғазна ба ихтиёри Алптегин гузашта, баъдан вилоятҳои соҳили ҷануби баҳри Хазар ва пас аз он Хуросон, Билохира, Мовароуннахр аз зери ҳокимияти Сомониён берун рафтанд.

5. Ҳудуди давлати Сомониён асосан дар замони ҳукмронии Исмоили Сомонӣ, Аҳмад ибни Исмоил ва Наср ибни Аҳмад густариш ёфта, дар ғарб то марзҳои Ҳамадон, дар ҷануб то Сиистону Синд ва дар шимолу шарқ то Хоразму сарҳаддоти шимолии Чочу Исфичобро фаро мегирифт.

6. Ҳудуди давлати Сомониён дар замони густариши он тақрибан 3 млн км²-ро дар бар гирифта, аз вилоятҳо, шаҳрҳо ва рустоҳо иборат буд. Аксари вилоятҳо аз ҷониби волӣ идора мешуданд, ки бевосита бо фармони амир таъин ё сабукдӯш мегардиданд.

7. Мавҷудияти давлати Сомониён дар чунин ҳудуди васеъ ва сиёсати фарҳангии онҳо боиси ташаккули комили халқи тоҷик ва иттиҳоди сиёсӣ фарҳангии он гардид.

8. Сомониён аввалин шуда бо забони форсии дарӣ навиштану таълиф карданро дар қаламрави худ ба таври васеъ ва дар доираи расмӣ ҷорӣ дошта, дар ин самт донишмандонро дастгирӣ ва сарпарастӣ карданд. Ин раванд сабаби афзудани ҷойгоҳи забони форсии дарӣ шуда, онро дар баробари забони арабӣ ба забони дуҷуми ҷаҳони ислом табдил дод.

9. Сиёсати дурусти Сомониён ва арҷгузориҳои онҳо ба арзишҳои миллии худ имкон дод, ки мардумони қаламрави ин давлати бузург баръакс дигар ақвоми ғайриараби сокини Хилофат аз арабшавӣ эмин бимонанд.

10. Новобаста ба он ки амирони Сомонӣ ба халифаи Бағдод ҳамчун нишони тобеият ҳадяҳо мефиристоданд, чунин тобеият бештар хусусияти рамзӣ дошта, дар асл онҳо қомилан мустақил буданд.

11. Халифаҳои Аббосӣ то ҷое, ки эҳтиёҷ доштанд, барои пахши ошӯбҳо аз амирони Сомонӣ ёрӣ меостанд. Маҳз бар ивази чунин хидматҳояшон хулафо сарзаминҳои бештареро дар ихтиёри амирони Сомонӣ қарор доданд.

12. Шаҳри Самарқанд ҳамчун маркази асли ва нахустпойтаҳти Сомониён аз ҷойгоҳи махсус бархурдор буд. Аммо аз замони ҳукумати амир Исмоили Сомонӣ (892) ин мақомро Бухоро соҳиб

гардида, пас аз сукути Сомониён ҳам ин ҷойгоҳи худро ҳифз намуд.

13. Шаҳру вилоятҳои давлати Сомониён аз лиҳози рушди иқтисодӣ дар зинаҳои баробар қарор надоштанд. Бештар аз ҳама Бухоро, Балх, Марв, Ҳирот, Рай, Самарқанд ва Нишопур обод ва аз лиҳози иқтисодӣ рушдкарда буда, имконоту сатҳи зиндагии мардуми ин ҷойҳо хубтар аз дигар манотиқи кишвар буд.

14. Дар аксари сарзаминҳои дур аз марказ Сомониён ашрофи маҳаллии соҳибмақомро ба ҳайси воли таъйин карда, аз онҳо хироч мегирифтанд ва бад-ин восита тобеияти сарзаминҳоро ба худ нигоҳ медоштанд.

15. Сомониён аз замони Исмоил ибни Аҳмад (892–907) ҳифзи марзҳои шимолӣ ва шарқии мусулмононро бар дӯш дошта, асосан бо туркон даргир буданд. Муддате бар сари баъзе аз вилоятҳои марказӣ ва ғарбии Эрон низ Сомониён бо оли Бӯя баҳсу ихтилоф доштанд, ки бо сулҳ анҷомида буд.

16. Сомониён худ расман пайрави равияи ҳанафии мазҳаби аҳли суннат буданд. Ошӯбҳои хислати мазҳабидоштае, ки дар ҷуғрофиёи гуногуни тобеаи Сомониён зидди Хилофат сар мезаданд, аз ҷониби амирони Сомонӣ сарқӯб мешуданд.

17. Дар тамоми давраи мавҷудияти давлати Сомониён таҳдид ба марзҳои он асосан аз самти шимол аз ҷониби қабоили бодиянишини турк сурат мегирифт.

18. Муслмоншавии ғуломони турк дар давлати Сомониён онҳоро то вазифаҳои муҳим, мисли Ҳоҷибӣ бузург боло бурда, ҳатто фармондеҳии кулли лашкари Сомониёнро дар ихтиёрашон қарор дод.

19. Аз замони ба мансабҳои баланди фармондеҳӣ расидани туркон дар давлати Сомониён ва минбаъд саркашии онҳо аз итоат ба амирони Сомонӣ заминаи таназзули давлат ба вучуд омада буд. Исёни Алптегин дар соли 961 як такони дигар дар ҳамин раванд шуда, мақоми амирони Сомониёро боз ҳам заифтар кард.

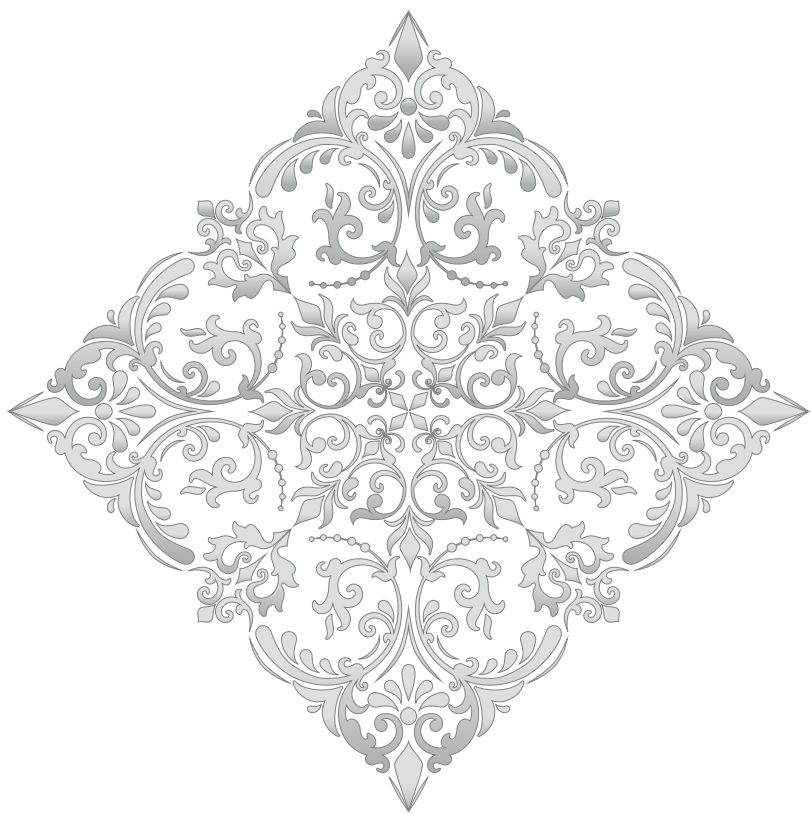
20. Пас аз исёни Алптегин марказгурезии вилоятҳои давлати Сомониён авҷ гирифта, бо заиф гардидани қудрати амирони Сомонӣ, аз ҷуғрофиёи давлати онҳо коҳиш ба амал омад. Дар баробари ин, дастёбии туркон ба мансабҳои баланди ҳарбӣ роҳро барои таназзули тадриҷии ин давлат ҳамвор намуд. Кор то ҷое расид, ки дар охириҳои асри X аз амирони Сомонӣ ҷуз ном чизе аз қудрат боқӣ намонд ва саранҷом ин давлат бо сабаби қудратталабии намоёндагони ин хонадон ва кашмакашиҳои дарборӣ аз миён рафт.

21. Нуфузи қарматиён дар дарбори амир Насри II ибни Аҳмад (914–943) боиси норозигии аксари дарбориёну сипоҳиён шуда, дудастигиҳоеро дар дарбор ба вучуд овард, ки сабаби барканории амир ва соҳиби тахт шудани писари ӯ Нӯҳ ибни Наср (943–954) гардид. Ибтидои ба заъф рӯ овардани давлати Сомониён ва парокандагии марзҳо маҳз аз ҳамин давра шуруъ шуда буд.

22. Аз солҳои 90-уми асри Х шурӯъ карда, умури мамлакат дар ихтиёри сарлашқарон қарор гирифта, амирон ба бозичаи дасти онҳо табдил шуданд. Бо ҳучуми Насри Қарахонӣ (аз марзҳои шарқӣ) ба Бухоро давлати Сомониён суқут кард ва 23 октябри соли 999 Қарахониён пойтахти Сомониён – Бухороро ишғол карда, баъдан сарзамини ин давлат миёни Қарахониёну Ғазнавиён тақсим шуд.

23. Кӯшишҳои охирин намояндаи сулола Исмоили Мунтасир миёни солҳои 999–1005 барои барқарор кардани ҳукумати хонадони обӣ Сомониён бенатича анҷомида, билохира сабаби кушта шудани ӯ, барои ҳамешагӣ қатъ гардидани давлатдорӣ ва комилан аз миён рафтани мавҷудияти ҷуғрофиёи давлати Сомониён шуданд.

АДАБИЁТ

ЛИТЕРАТУРА

LITERATURE

I. Сарчашмаҳо / Источники / Sources

1. Ахмад ибни Аби Якуб ибн Вазих аль-Якуби. Аль-Булдан. Перевод доктора Мухаммад Иброхима Аяти. Перевод с фарси на кириллицу Некруза Сафарзода. Главная научная редакция Таджикской национальной энциклопедии, Душанбе, 2022. –220 с. ISBN 978-99986-0-013-6.
2. Байхаки, Абульфазл Мухаммад ибни Хусайн. История Байхаки (на перс. яз.) Перевод и прим. Али Акбара Фаяз. Тегеран, 1373 с.х.
3. Балазури, Ахмад ибни Яхья ибни Джабир. Футух аль-булдан. Первод с арабского на русский, прим. и оглавления к.и.н., Гоибова Г. –Душанбе: «Дониш», 1987. –118 с.
4. Балазури. Футух аль-булдан (на перс. яз.). Тегеран: Издательство науки и культуры. 1371 с.х. –322 с.
5. Беруни, Абу Райхан. Избранные произведения в 6 томах – Ташкент: Фан, 1957–1975.
6. Гардизи, Абу Са’ид Абд аль-Хайй ибн Заххак. Зайн аль-ахбар (на перс. яз.). Подготовил к печати Рахим Ризазаде Малик. – Тегеран: Общество культурного наследия, 1384 с.х. –708 с. ISBN 964-7874-98-7.
7. Якут аль Хамави аль Багдади. Перевод «Муджам аль-булдан»-а (на перс. яз.). Персидская онлайн-библиотека Tarikhislam.com@gmail.com. Том 1 –1064 с; Том 2 –990 с.
8. Ибн аль-Асир. «Аль-камиль фи т-тари́х» (на перс. яз.). В 13 томах. Перевод Хамид Риза Ажир. Тегеран: «Асатир», 1382 с.х..

9. Ибн Хаукаль. Сурат аль-арз. (Путевой дневник Ибн Хаукаля. Иран в «Сурат аль-арз»-е; на перс. яз.). Перевод и прим. доктора Джафара Шиар. Тегеран, 1366 с.х.
10. Ibn al-Fakih al-Hamadani. Compendium Libri Kitab al-Buldan. Ed. M. J. de Goeje. Bibliotheca geographorum arabicorum. 5. Lugduni-Batavorum, 1967. -365 p.
11. Ибн Хальдун, Абу Зайд Абд ар-Рахман ибни Мухаммад. Аль-Ибар. История Ибн Хальдуна (на перс. яз.). Том 3. Перевод Мухаммад Аяти. Тегеран, 1383 с.х.
12. Ибн Хордадбех, Убайдуллах ибни Абдуллах. Масалик ва мамалик (на тадж. яз.). Перевод с арабского на фарси – Саид Хакранд. Перевод с фарси на кириллицу – Некруз Сафарзода. Главная научная редакция Таджикской национальной энциклопедии, Душанбе, 2022. –232 с. ISBN 978-99986-0-012-9.
13. Истахри, Абу Исхак Ибрахим. Масалик ва мамалик (на перс. яз.). Перевод Мухаммада ибни Асада ибни Абдуллаха Тустари. Подг. к изд. Эрадж Афшар. Тегеран, 1373 с.х. –580 с.
14. Казвини, Хамдуллах Муставфи. Нузхат уль-кулуб (на перс. яз.). Тегеран, 1364 с.х., –386 с.
15. Kodama ibn Djafar. Accedunt excerptae Kitab al-Kharadj. Ed. M. J. de Goeje. Bibliotheca geographorum arabicorum. Pars 6. – Lugduni-Batavorum, 1967. -P. 184–534.
16. Логофет Д. Н. На границах Средней Азии. Путевые очерки, в трех книгах. СПб., 1909.
17. Джейхани, Абулькасым ибни Ахмад. Ашкал аль-алам (на перс. яз.). Перевод Али ибни Абдуссалома Катиб. Подг. к изд. Фируз Мансури. Тегеран, 1368 с.х.
18. Джувейни, Алауддин Атамалик ибн Мухаммад. Тарих-и джахангушай («История мирозавоевателя») (на перс. яз.). Прим. Мухаммада ибн Абдульваххаба Казвини. Т. 1. Тегеран, 1387 с.х., –1098 с.
19. Масъуди, Али ибни Хусайн. Мурудж аз-захаб («Золотые луга») (на перс. яз.). Перевод Абулькасыма Паянда. Т.1. –785 с., Т.2. –923 с., – Тегеран, 1382 с.х.

20. Мирхонд, Мухаммад ибни Хавандшах ибни Махмуд. Раузатас-сафафисиратал-анбиява-л-мулуква-л-хулафа («Сад чистоты относительно жизни пророков, царей и халифов») (персидская рукопись). Фонд рукописей №31 Центра письменного наследия Национальной академии наук Таджикистан, Год сочинения 1075 х. –619 л.
21. Мукаддаси, Мухаммад ибн Ахмад. Ахсан ат-такасим фи марифат ал-акалим («Лучшее разделение для познания климатов») (на перс. яз.). Перевод Али-Наки Мунзави. Тегеран, 1385 с.х. –810 с. ISBN 978-96470-00-475
22. Мухаммад ибни Хасан ибн Исфандияр. Таърихи Табаристон (История Табаристана) (на перс. яз.). Под ред. Аббас Икбала Аштияни. Тегеран: «Асатир», 1396. –528 с. ISBN 978-96433-13-425
23. Наршахи, Абубакр Мухаммад ибн Джафар. Таърихи Бухоро (Истори Бухары) (на тадж. яз.). Подг. к. изд. Г. Гоибов и Н. Амиршохи. Душанбе: «Пайванд», 2012. – 736 с.
24. Худуд аль-алам мина-л-Машрик ила-л-Магриб (на тадж. яз.). Душанбе, 2015. –415 с.
25. Табари, Мухаммад ибни Джарир. Тарих ар-русул ва-ль-мулук («История пророков и царей») (на тадж. яз.). Перевод с арабского на перс. Абулькасыма Паянда. Под общей ред. и прим. Н. Амиршохи. Сборник из 8 книг. Кн. 6 (712 с), 7 (726 с), и 8 (824 с). Главная научная редакция Таджикской национальной энциклопедии. Душанбе. 2014.
26. Утби, Абу Наср. Таърихи Ямини (на перс. яз.). Перевод Насиха ибн Саада Джурфадикани. Тегеран, 1334 с.х. –300 с.

II. Адабиёти илмӣ / Научная литература / Scientific literature

27. Абдуллаев А., Бубнова М. А., Муллокандов М., Якубов Ю. Работы Южно-Таджикистанской экспедиции. Археологические открытия 1986 года. – М., 1988. С. 510–512.
28. Абдуллоев С. Чуғрофияи таърихӣи давлати Сомониён («Историческая география государства Саманидов» (на тадж. яз.). Худжанд, 2000. –372 с.
29. Август Мюллер. История ислама: от мусульманской Персии до падения мусульманской Испании. Пер. с нем. Том 2, – М.: ООО «Издательство Астрель», 2004. – 894 с.
30. Амиршохи Нурмухаммад. Давлатдории тоҷикон дар асрҳои IX–XIV («Таджикские государства в IX–XIV вв.») (на тадж. яз.). Душанбе, 1998. –1008 с.
31. Ахмедов Б. А. История Балха (XVI -первая половина XVIII в). Ташкент: Фан, 1982. –296 с.
32. Ахраров И. Новые археологические материалы с городища Ахсикет XIV–XVI веков: Общественные науки в Узбекистане, вып. № 8-9. Ташкент, 1969.
33. Баевский С. И. Географические названия в ранних персидских толковых словарях (XI–XV вв.). Страны и народы Востока, вып. 22. География, этнография, история. Средняя и Центральная Азия. Книга 2. – М., 1980 С. 83–89.
34. Бартольд В. В. Арабское завоевание и Туркестан при Саманидах // Соч. Т.2. М.: ИВЛ, 1963. С. 118-127.
35. Бартольд В.В. Географический очерк Мавераннахра // Сочинения. Т. 1. Москва 1963. –С. 114-237.
36. Бартольд В. В. Историко-географический обзор Ирана // Соч. Т. 7. М.: Наука, 1971. –С. 30-228.
37. Бартольд В. В. Историко-географический обзор Ирана. Спб., 1903.
38. Бартольд. В. В. К истории орошения Туркестана // Соч. Том 3. Москва: Наука, 1965. –С. 97-236.

39. Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Соч. Т. 1. М., ИВЛ, 1963. –С. 45-584.
40. Беленицкий А. М. Отчёт о работе Вахшского отряда в 1946 г. С.128-139.
41. Беленицкий А. М. Историко-географический очерк Хутталя с древнейших времен до X в.н.э. Труды СТАЭ. Т.1, МИА СССР, № 15. М.–Л., 1950. С.109-127.
42. Беленицкий А. М. Отчет о работе Вахшского отряда в 1946 г. Труды Согдийско-Таджикской археологической экспедиции. Т. 1. М. – Л., 1950. С. 128-139.
43. Беленицкий А. М., Бентович И. Б., Большаков О. Г. Средневековый город Средней Азии. – Л.: Наука ЛО 1973. -352. с.
44. Гафуров Б. Таърихи мухтасари халки тоҷик (Под ред. А. Мирзоева) (Краткая история таджикского народа) (на тадж. яз.) Сталинобод, 1947; -384 с.
45. Гафуров Б. Тоҷикон. Таърихи кадимтарин, кадим ва асрҳои миёна (Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история) (на тадж. яз.). Душанбе, 1998.– 704+416 с.
46. Гафуров Б. Г. О причинах возвышения и падения Саманидов // Советское востоковедение, 1958, №1. С.51-55.
47. Гафуров Б. Г. Прохоров Н. Н. Таджикский народ в борьбе за свободу и независимость своей Родины. Сталинабад, 1944 -212 с.
48. Гафуров Б. Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. М.: Наука, 1972. -664 с.
49. Гоибов Г. Ранние походы арабов в Среднюю Азию (644–704 гг.). -Душанбе: Дониш, 1989. -144 с.
50. Гоибов Г. Таърихи Хатлон аз оғоз то имруз. Душанбе, 2006.-906 с.
51. Гулямова Э. Отчет о работах Пархарского отряда в 1972 г. Археологические работы в Таджикистане, вып. 12. Душанбе. 1976.
52. Гулямова Э. Раскопки на городище Сайёд в 1980 г. Археологические работы в Таджикистане, вып. 20. Душанбе, 1987.

53. Гулямова Э. Средневековые города Хутталя в IX–XI вв. Бактрия-Тохаристан на древнем и средневековом Востоке. Тезисы докладов конференции. – М., 1983. С. 30–31.
54. Гулямова Э. Хульбук - столица Хутталя. Душанбе: Ирфон, 1969.
55. Давидович Е. А. Клады древних и средневековых монет Таджикистана. – М.: Наука, 1979. – 462 с.
56. Давидович Е. А. Монетные находки на территории Таджикистана, зарегистрированные в 1970 г. Археологические работы в Таджикистане, вып. 10. М., 1973. С. 249–281.
57. Давидович Е. А. Нумизматические материалы для истории развития феодальных отношений в Средней Азии при Саманидах // Труды АН Тадж. ССР. -Т. XXVII. Сборник статей, посвященных истории и культуре периода формирования таджикского народа и его государственности (IX–X вв.). Сталинабад, 1954. С. 69–117.
58. Донишномаи Сомониён (Энциклопедия Саманидов) (на тадж. яз.). Дар ду ҷилд. Хуҷанд: Нури маърифат, 2008. –545 с.; 2009. –528 с.
59. Дорн Б. А. Каспий. О походах древних русских в Табаристан с дополнительными известиями о других набегах на побережья Каспийского моря. – В кн.: Приложение № 1 к XXVI т. Записок Императорской Академии наук. СПб., 1875.
60. Дьяконов М. М. Работы Кафирниганского отряда. Труды Согдийско-Таджикской археологической экспедиции. Т. 1. М.-Л., 1950. С. 147–186.
61. Забелина Н. Н. О некоторых археологических памятниках Пархарского района. Доклады АН ТаджССР. Сталинабад, 1952, № 3. С. 21–25.
62. Зарринкӯб А. Рӯзгорон. Таърихи Эрон аз оғоз то сукути Паҳлавӣ («История Ирана до падения власти Пахлеvidов») (на перс. яз.). Чопи панҷум, Техрон: «Маҳорат», 1383 ҳ.ш. –1014 с.

63. Зарубин П. И. К истории Шугнана. Доклады АН СССР, 1926 г. – Л., 1926. С. 19–22.
64. Зеймаль Т. И, Древние и средневековые каналы Вахшской долины. Страны и народы Востока, вып. 10. Средняя и Центральная Азия. –М.,1971. С. 38-54.
65. Зелинский А. Н. Древние крепости на Памире. Страны и пароды Востока, вып. 3. – М., 1964. С. 120–141.
66. Исоматов М., Муллоҷон С. Ҷуғрофияи таърихии Самарқанд (аҳди Сомониён) («Историческая география Самарканда» (эпоха Саманидов) (на тадж. яз.). Рӯдакӣ. № 5. 2007. С. 91–100.
67. История таджикского народа. Т. II. Эпоха формирования таджикского народа. Под редакцией академика Н. Негматова. Душанбе, 1999. –790 с.
68. Камалиддинов Ш. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX – начала XIII вв. Ташкент, 1996.
69. Камол Х. Ҳокимони Хуросон дар аҳди охирин шоҳони Сосонӣ ва замони хулафои рошидин («Правители Хорасана при последних Сасанидских царей» (на тадж. яз.) // Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон. №3/3. Душанбе, 2017. С. 3–7.
70. Қариб Б. Фарҳанги суғдӣ (Согдийский словарь; согдийско-персидско-английский). Техрон, 1995.
71. Кастальский Б. Н. Историко-географический обзор Сурхандарьинской и Шерабадской долин. Вестник ирригации. 1930, № 2.
72. Кисляков Н. А. Очерки по истории Каратегина. К истории Таджикистана. Сталинабад. 1954.
73. Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибни Фадлана об его путешествии на Волгу в 921–922 гг. –Харьков, 1956. – 350 с.
74. Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. Том 4. Арабская географическая литература. М., 1957 – 928 с.
75. Ле Стренч Гай. Ҷуғрофияи таърихии сарзаминҳои Хилофати Шарқӣ. (Историческая география восточных областей Аббасидского Халифата) (на перс. яз.) Тарҷумаи М. Ирфон. Техрон, 1390 х.ш. –609 с.

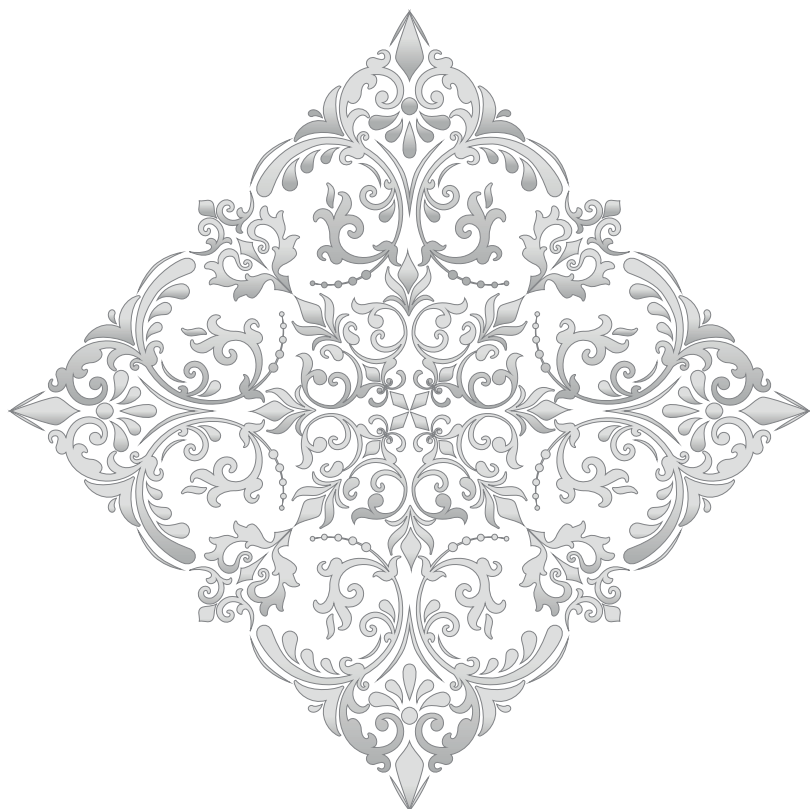
76. Литвинский Б. А., Давидович Е. А. Предварительный отчет о работах Хуттальского отряда на территории Вахшской долины в 1953 г. Доклады АН ТаджССР, № 11. Сталинабад, 1954. С. 53–60.
77. Литвинский Б. А., Соловьев В. с. Средневековая культура Тохаристана (в свете раскопок в Вахшской долине). – М.; Наука, 1985. С. 148–151.
78. Лунина С. Б. Города Южного Согда в VIII–XII вв. – Ташкент: Фан, 1984. –127 с.
79. Чуғрофиёи таърихии Эрони Бостон («Историческая география Древнего Ирана») (на перс. яз.). Техрон. Дунёи Китоб, 1393. –900 с.
80. Мандельштам А. М. Материалы к историко-географическому обзору Памира и Припамирских областей (с древнейших времен до X в. н.э.). – Сталинабад: Изд-во АН ТаджССР, 1957. –180 с.
81. Мандельштам А. М. Предварительный отчет о работах Кафирниганского отряда в 1958 году. Доклады АН ТаджССР, № 11. –С. 61–68.
82. Мандельштам А.М.Сложение таджикской народности в Среднеазиатском междуречье. Автореф. канд. дис. М.–Л., 1951.
83. Маркварт Ч. Эроншахр бар мабнои «Чуғрофиё»-и Мусои Хуренӣ («Ираншахр в “Географии” Моисея Хорени») (на перс. яз.). Тарчумаи доктор Марям Мираҳмадӣ. Техрон, 1373. –297 с.
84. Массон В. М. Старая Ниса – резиденция парфянских царей / АН СССР. ИА; ООПИК Туркм. Л: Наука, 1985 – 12 с: ил.
85. Массон. М. Е. Ахангеран. Археолого-топографический очерк. Ташкент, 1953.
86. Муллокандов М. Археологические работы в долине реки Обимазар в 1981 г. Археологические работы в Таджикистане, вып. 21. Душанбе, 1988. С. 404-413.
87. Муллоҷонов С. Дувоздаҳ девони Сомониён («Двенадцать диванов Саманидов») (на тадж. яз.) // Адаб. 2017. №9 (153). С. 24-27.

88. Мухтаров А. По следам прошлого. Душанбе: Ирфон, 1982. –88 с.
89. Мухторов А. Сомониён: замон ва макон («Саманиды: время и пространство» (на тадж. яз.). Душанбе: «Сурушан», 1999. –293 с.
90. Негматов Н. Историко-географический очерк Уструшаны с древнейших времен по X в. н. э. – «Тр. ТАЭ», т. 2. МИА СССР, № 37. М – Л., 1953. С. 236–252.
91. Негматов Н. Н. Государство Саманидов. Душанбе: Дониш. 1977. –280 с.
92. Негматов Н. Н. и Хмельницкий С. Г. Средневековый Шахристан (Материальная культура Уструшаны, вып. 1.). Душанбе, 1966. -197 с., XXV табл.
93. Негматов Н. Н. Уструшана в древности и раннем средневековье. Сталинабад, 1957.
94. Ночӣ Муҳаммадризо. Фарҳанг ва тамаддуни исломӣ дар қаламрави Сомониён («История и культура ислама на территории Саманидов» (на тадж. яз). Душанбе, 2011. –1295 с.
95. Номаи Оли Сомон («Письмо о династии Саманидов» (на перс. яз.). Зери назари А. Шеърдуст ва Қ. Сулаймонӣ. (Маҷмуи мақолаҳо), Техрон, 1378 ҳ.ш.
96. Ҳиравӣ Чавод. Эрон дар замони Сомониён («Иран при Саманидах» (на перс. яз.). Шероз 1371 ҳ.ш.
97. Очерк географии и истории верховьев Аму-Дарьи Генри Юля. Перевод с английского О. А. Федченко с дополнениями и примечаниями А. П. Федченко Н. В. Ханькова и Г. Юля. СПб., 1873. –82 с.
98. Пахалина Т. Я. О происхождении топонимов Ишкашим. Язгулям и Вахан. Иранское языкознание. – М., 1976. С. 178–181.
99. Пугаченкова Г. А. К исторической топографии Чаганиана. Научные труды Ташкентского гос. университета, вып. 200. – Ташкент, 1963. –С. 49–64.
100. Семёнов А. А. К вопросу о происхождении Саманидов // Труды АН Тадж. ССР. Т. XXVII. Сборник статей, посвященных истории и культуре

- периода формирования таджикского народа и его государственности (IX-X вв.). Сталинабад, 1954. С. 3-114.
101. Семёнов А. А. Эпоха Рудаки // Рӯдакӣ ва замони ӯ. Сталинабад, 1958. С. 5-19.
 102. Смирнова О. И. Вопросы топографии и топонимики верхнего Зарафшана. Труды Согдийско-Таджикской археологической экспедиции. Т. 1. М. – Л., 1950.
 103. Смирнова О. И. Карта верховьев Зеравшана первой четверти VIII в. Страны и народы Востока, вып. 2. М., 1961. С. 220-230.
 104. Сомониён ва эҳёи тамаддуни форсии тоҷикӣ («Саманиды и возрождение персидско-таджикской цивилизации» (на тадж. яз.). Душанбе, 1998. –598 с.
 105. Сомониён дар оинаи таърих («Саманиды в зеркале истории» (на тадж. яз.). Дар ду чилд. Хучанд, 1998. Ҷ. 1. –552 с.; Ҷ. 2. –667 с.
 106. Средневековый город Средней Азии. М.-Л.: Наука. 1973. –393 с.
 107. Тойнби А. Дж. Постижение истории: Пер. с англ. / Сост. Огурцов А. П.; Вступ. ст. Уколовой В. И.; Закл. ст. Рашковского Е. Б. –М.: «Прогресс», 1991. –736 с.
 108. Фрай Р. Асри заррини фарҳанги Эрон («Золотой век истории Ирана» (на перс. яз.). Мутарҷим Масъуд Раҷабниё. Техрон: «Суруш», 1363. –317 с.
 109. Шамси С. Путешествия Ибн Фадлана на реку Итили. М., 1992. 94 С.
 110. Эдельман Д. И. Географические названия Памира. Страны и народы Востока, вып. 16. М., 1975. С. 114–124.
 111. Юркевич Э. А. Археологические работы в зоне затопления Нурекской ГЭС в 1961 г. Археологические работы в Таджикистане, вып. 9. – Душанбе, 1964. С. 114-124.
 112. Якубов Ю. О работах Нурекского отряда в 1972 году на пещерных средневековых памятниках. Археологические работы в Таджикистане, вып. 12. – Душанбе, 1976. С. 171-182.

113. Якубовский А. Ю. Об одном раннесаманидском фельсе (из ранней истории Саманидского дома). КСИИМК, вып. 12. М.–Л., 1946. С.103-112.
114. III. Литература других языков
115. Bernard P. La mines de Lapis Lazuli du Badakhshan. Etudes de geographie historique sur la plaine d'Ai-Khanum (Afghanistan). – Paris. 1978. – P. 49–51.
116. Bibliotheca geographorum arabicorum. Ed. M.-J. de Goeje. T. 1–8. Lugduni Batavorum, 1870–1894.
117. Cartel R., Fussman G. Le tresor monetaire de Qunduz. Memoires de la delegation archeologique francaise en Afghanistan. Vol. 20. - Paris, 1965. - 93 p.
118. Francfort H. P. Zulm – Andijarag. Metropole de la plaine a l'epoque islamique pre-mongole. Etudes de geographie historique sur la plaine d'Ali-Khanum (Afghanistan). – Paris, 1978, – P. 27–31.
119. Frye. R. N. The golden age of Persia: the Arabs in the East. Weidenfeld and Nicolson, 1975.
120. George Sarton. Introduction to the history of science. v.1, from Homer to Omar Khayyam. Carnegie institution of Washington, 1927.–858 pp.].
121. Julien S. Memoires sur les contrees accidentales. Traduites du Sanskrit en chinois en l'an 068 par Hiouen Thsang. V. 2.
122. Julien S. Memoires sur les contrees accidentales. Traduites du Sanskrit en chinois en l'an 068 par Hiouen Thsang. — Paris, 1857-1858.
123. Schlumberger D. Surkh Kotal and the Ancient History of Afghanistan. – London: The Afghan Information Bureau. – 24 p.
124. The Encyclopaedia of Islam. New edition. Prepared by a number of leading orientalisists. Leiden: E. J. Brill, 1960-1986. 6 vols.
125. Walker J. A Catalogue of the Arab-Sassanian coins. - London: The British Museum, 1941. -244 p.

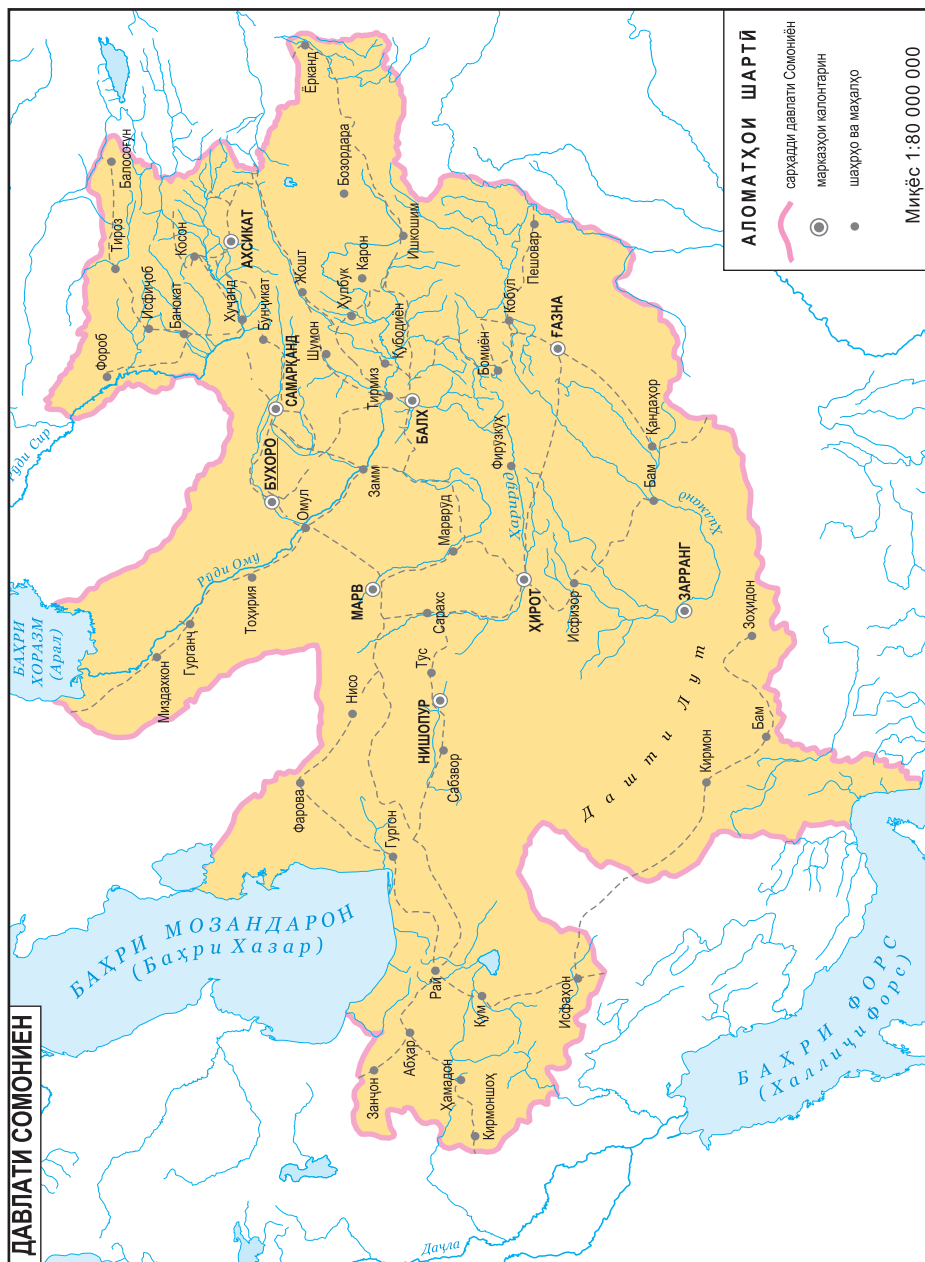
Номгӯи шаҳру вилоятҳо дар харитаи давлати Сомониён The list of cities and regions in the map of the Samanid Empire			
Тоҷикӣ	Русский	English	فارسی
Табрез	Тебриз	Tabriz	تبریز
Мароға	Мараге	Maragha	مراغه
Ардабил	Ардебиль	Ardebil	اردبیل
Занҷон	Зенджан	Zanjan	زاجان
Абҳар	Абхар	Abhar	ابهر
Ҳамадон	Хамадан	Hamadan	همدان
Кирмоншоҳ	Керманшах	Kirmanshah	کرمناشه
Бағдод	Багдад	Baghdad	بغداد
Басра	Басра	Basra	بصره
Аҳвот	Ахвот	Ahwaz	اهواز
Рай	Рей	Ray	ری
Исфакон	Исфакан	Isfahan	اسفهان
Қум	Кум	Qum	قوم
Майбӯд	Маибод	Maibud	میبود
Язд	Йезд	Yazd	یزد
Истахр	Истахр	Istakhr	اصطخر
Шерот	Шираз	Shiraz	شیراز
Гургон	Горган	Gorgan	گرگان
Сабзвор	Сабзвар	Sabzwar	سبزوار
Фарова	Фарава	Farawa	فراوه
Нисо	Ниса	Nisa	نسا
Тӯс	Тус	Tus	توس
Нишопур	Нишапур	Nishapur	نیشابور
Миздахон	Миздахкан	Mizdahkan	مزدھقان
Гурганҷ	Гургендж	Gorganj	گرگنج
Тоҳирия	Тахирия	Tahiria	طاهریه
Омол	Амоль	Amol	آمل
Замм	Зам	Zamm	زم
Марв	Мерв	Marv	مرو
Сарахс	Серахс	Sarakhs	سرخس
Марврӯд	Мерврӯд	Marvrud	مرورود
Ҳирот	Герат	Herat	هرات
Исфизор	Исфизар	Isfizar	اسفزار
Заранг	Зерендж	Zarang	زرنج
Кирмон	Керман	Kirman	کرمان
Зоҳидон	Захедан	Zahedan	زاهدان
Бухоро	Бухара	Bukhara	بخارا
Самарқанд	Самарканд	Samarqand	سمرقند
Шумон	Шуман	Shoman	شومان
Тирмиз	Термез	Tirmiz	ترمز
Қубодиён	Кобадиян	Qubadiyan	قبادیان
Балх	Балх	Balkh	بلخ
Бомийн	Бамиян	Bamian	بامیان

Фирӯзкӯҳ	Фирозкох	Firozkoх	فیروزکوه
Кобул	Кабул	Kabul	کابل
Пешовар	Пишавар	Peshawar	پېشاور
Ғазна	Газни	Ghazna	غزنه
Қандаҳор	Кандагар	Qandahar	قندهار
Лоҳур	Лахор	Lahor	لاهور
Ишқошим	Ишқашим	Ishkashim	اشکاشم
Карон	Каран	Karon	کران
Хулбук	Хульбук	Hulbuk	هلبک
Вахш	Вахш	Vakhsh	وخش
Жошт	Рашт	Zhasht	راشت
Бозордара	Базардара	Bazardara	بازاردره
Ёрканд	Яркенд	Yarkand	يارکند
Кошғар	Кашгар	Kashghar	کاشغر
Панчекат	Пенджикент	Panjakat	پنجکت
Бунчекат	Бунджикат	Bunjekat	بنجکت
Хучанд	Худжанд	Khujand	خجند
Ахсикат	Ахсикет	Akhsikat	اخسکت
Косон	Касан	Kasan	کاسان
Банокат	Бенакет	Banakat	بناکت
Исфиҷоб	Исфиджаб	Isfijab	اسفجابه
Тироз	Тараз	Tiraz	تراز
Фароб	Фараб	Farab	فاراب
Балосоғун	Баласағун	Balasaghun	بلاساغن

Номи баҳру дарёҳо ва биёбонҳо
Names of seas, rivers and deserts

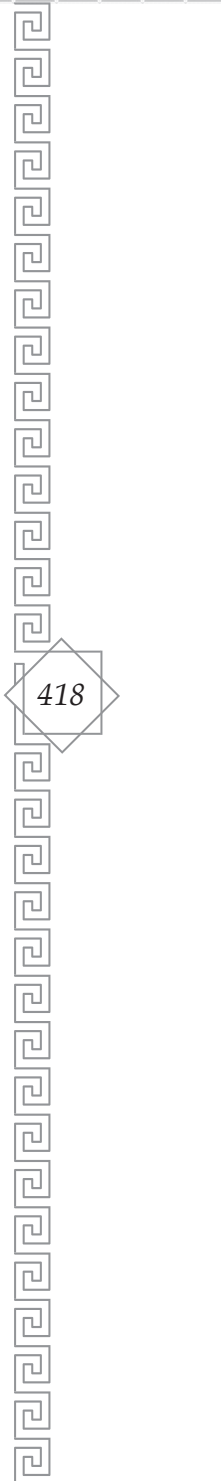
Баҳри Форс	Персидское море (залив)	Persian sea (gulf)	خليج فارس
Баҳри Мозандарон	Каспийское море	Kaspian sea	دریای مازاندран/خزر
Баҳри Хоразм	Аральское море	Aral sea	دریای ظوارан / آرال
Рӯди Омӯ	Амударья (Окс)	Amu river	رود آمو / جيھون
Рӯди Сир	Сырдарья (Яксарт)	Sir river	رود سر / سيھون
Ҳарирӯд	Харируд	Harirud	هری رود
Ҳилманд	Хильменд	Hilmand	هلمند
Синд	Синд	Sind	سند
Биёбони Регистон	Пустыня Регистан	Registan desert	بیابان ریگستان
Биёбони Қизилқум	Пустыня Кызылқум	Qizilqum desert	بیابان قزلقم
Биёбони «Дашти Лут»	Деште-Лут	the desert between Fars and Khorasan	دشت لوت
Биёбони «Дашти Кавир»	Деште-Кевир	Kavir Desert	دشت کویر

Замимаҳо / Приложения / Appendices / ذمایم

Харитаи 1. Ҳудуди давлати Сомониён дар аҳди Исмоил ибни Аҳмад.

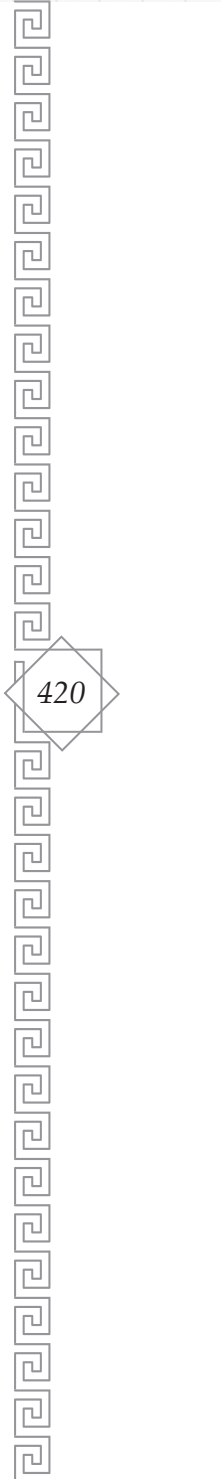
Map 1. Territory of the Samanid Empire during the reign of Ismail ibn Ahmad (892–907)

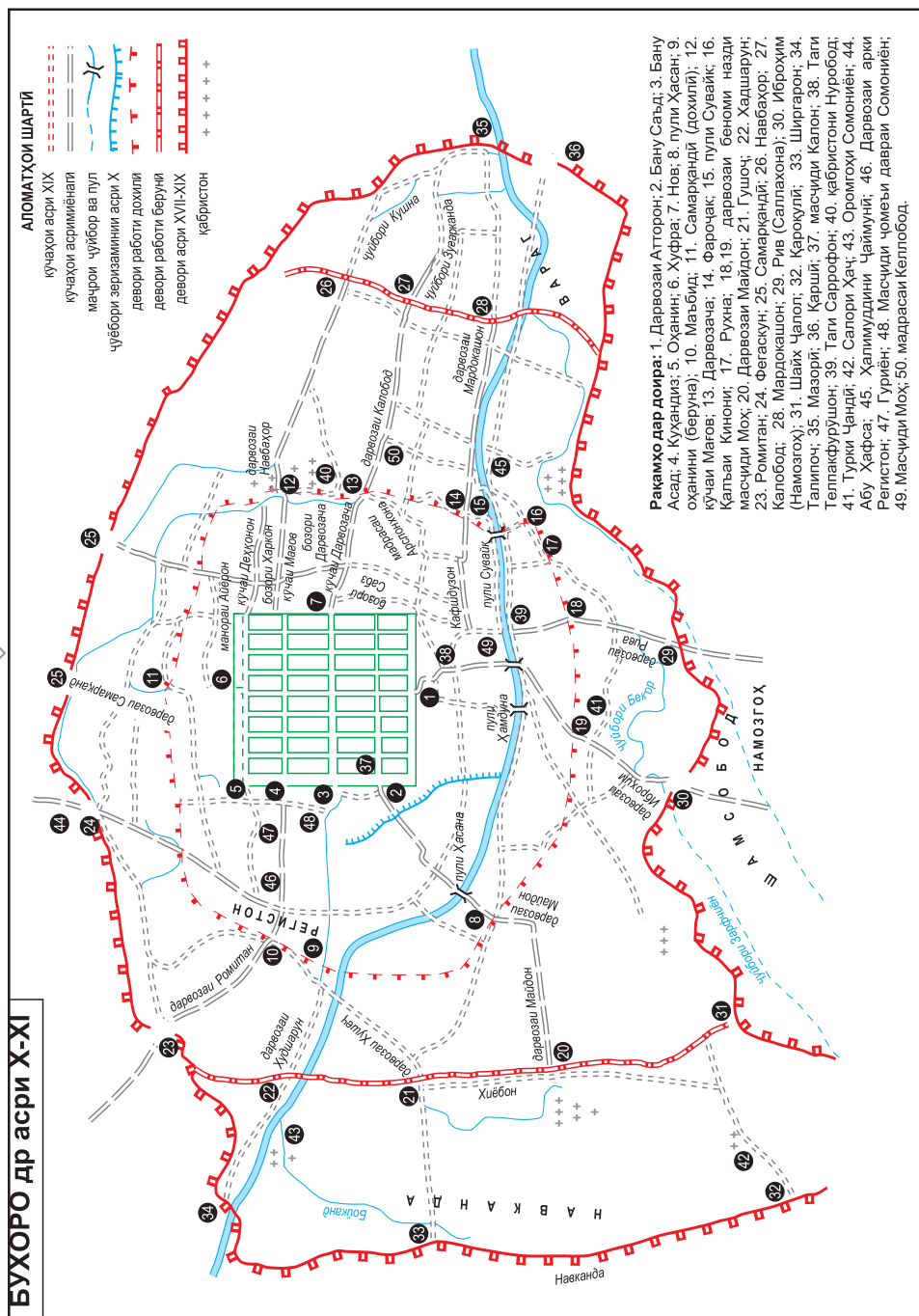

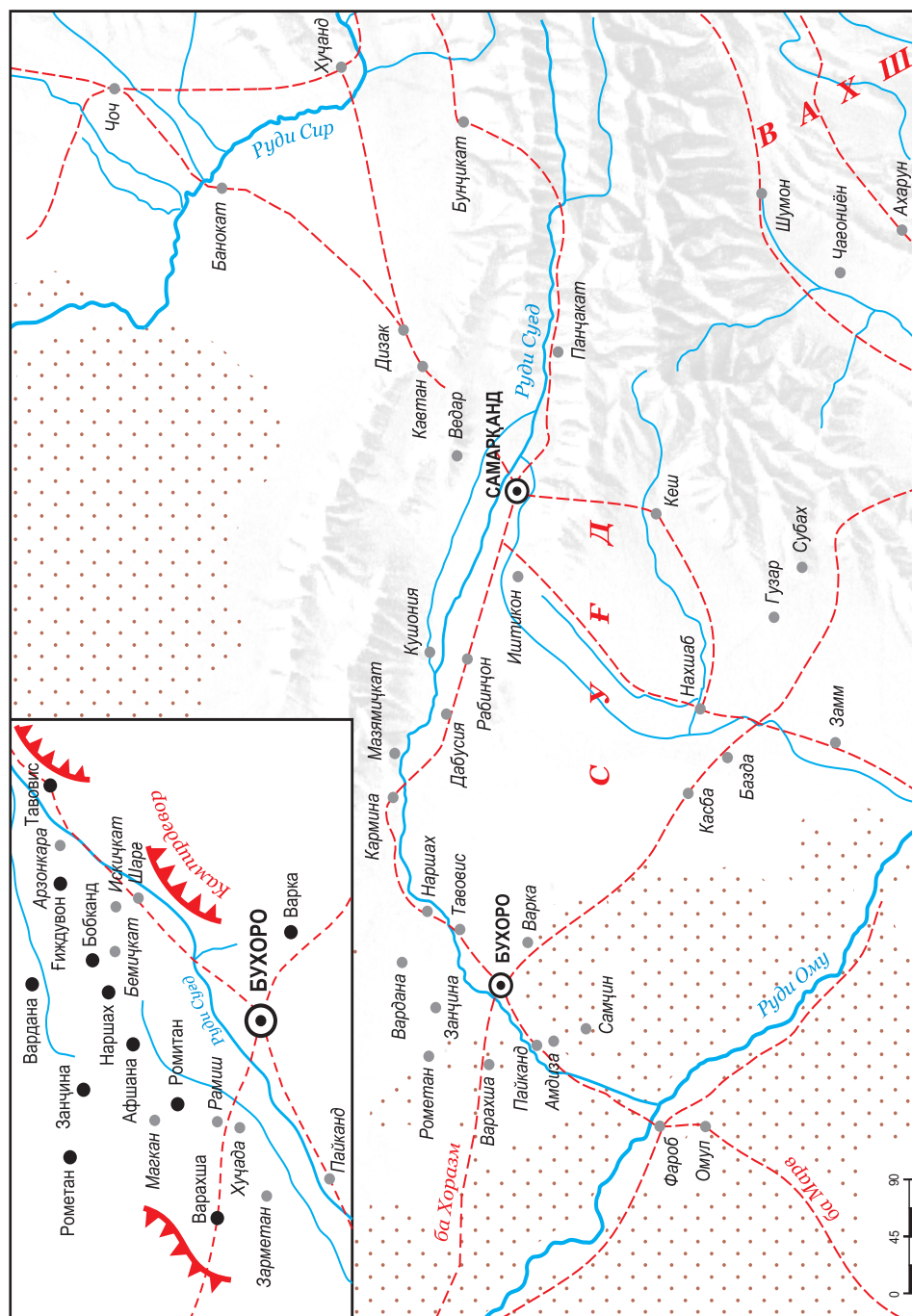
Харитаи 3. Давлати Сомониён. Харитаи таърихӣ.

Map 3. The Samanid Empire (Historical map).

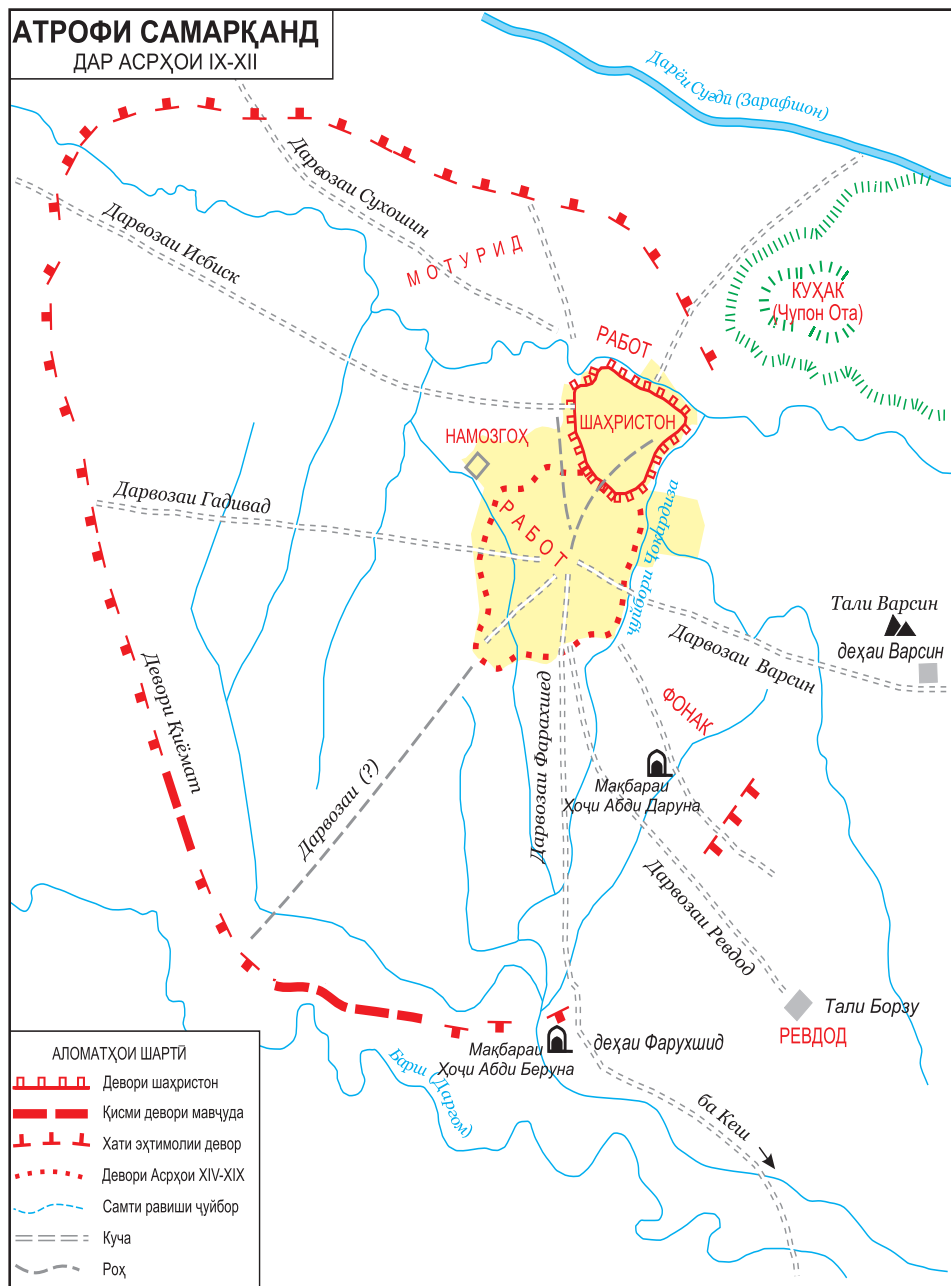

Харитаи 5. Шаҳри Бухоро.
Map 5. City of Bukhara in the 10th century.

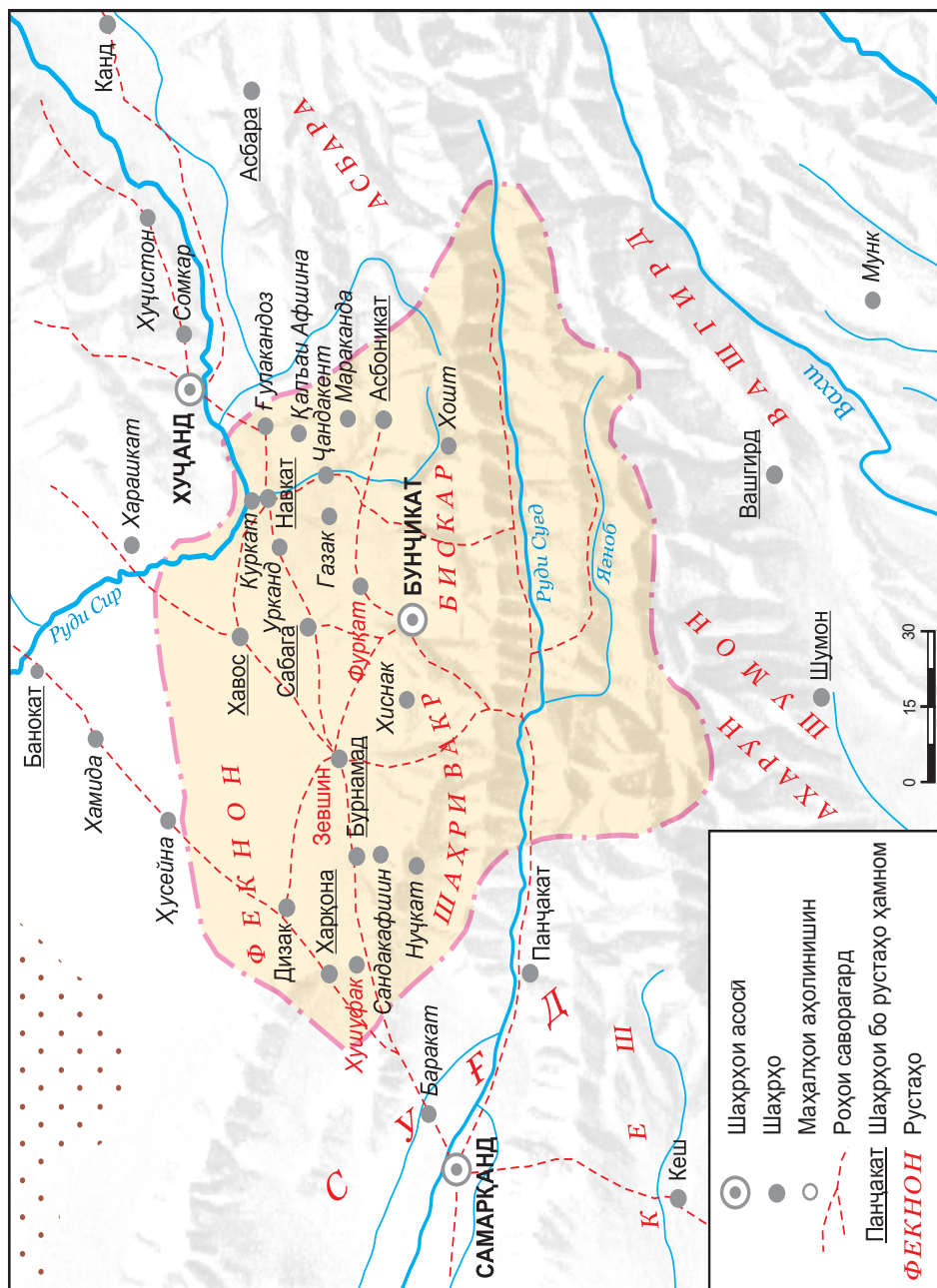
Харитаи 6. Бухоро, Самарқанд ва рустоҳои атрофи онҳо.

Map 6. Bukhara, Samarkand, and their surrounding villages.

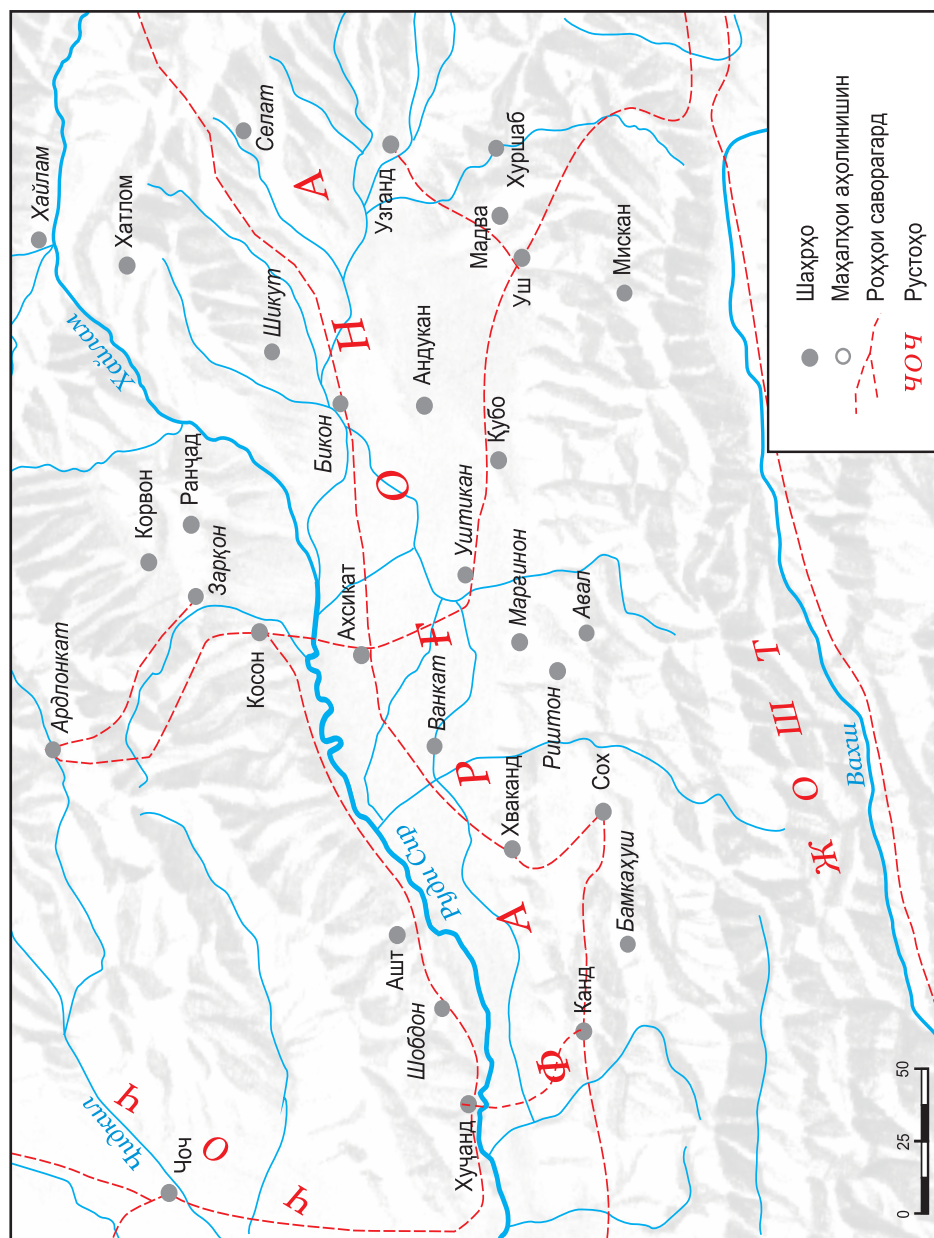

Харитаи 8. Атрофи шаҳри Самарқанд
Map 8. Districts surrounding the city of Samarkand.

425

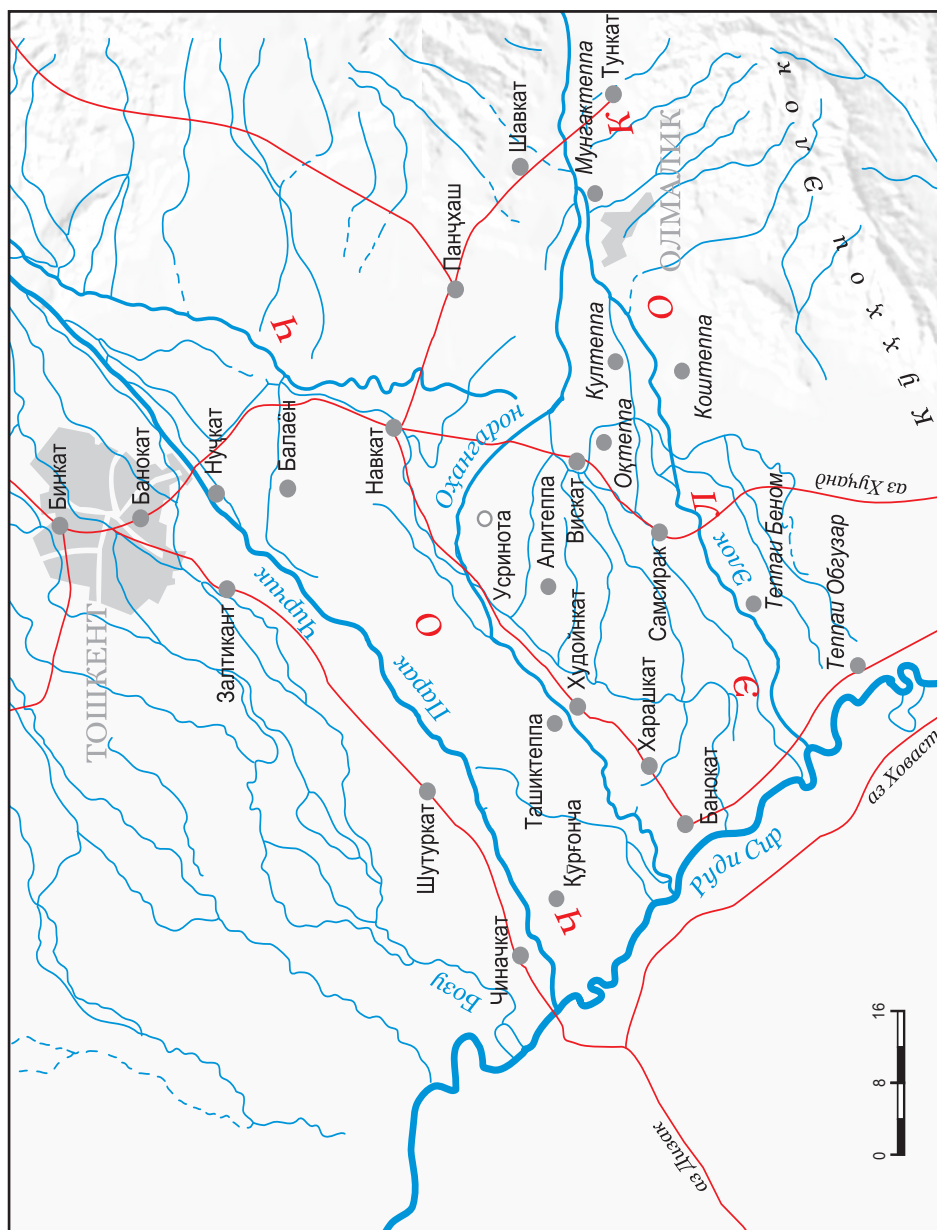

Харитаи 9. Вилояти Усрушана ва шаҳрҳои тобеи он.
Map 9. Ustrushana Province and its subordinate cities.

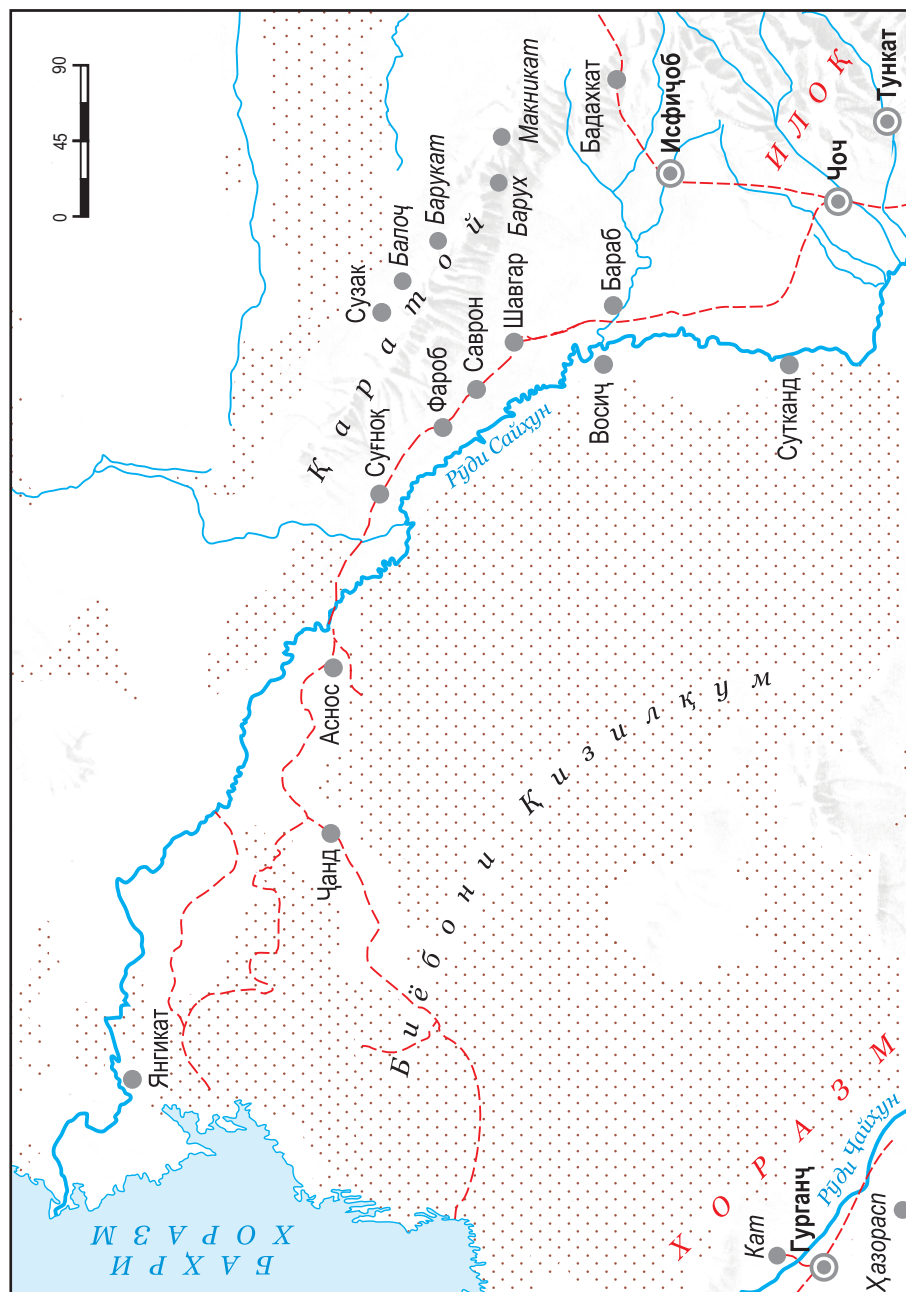
Харитаи 10. Фарғона.

Map 10. Ferghana.

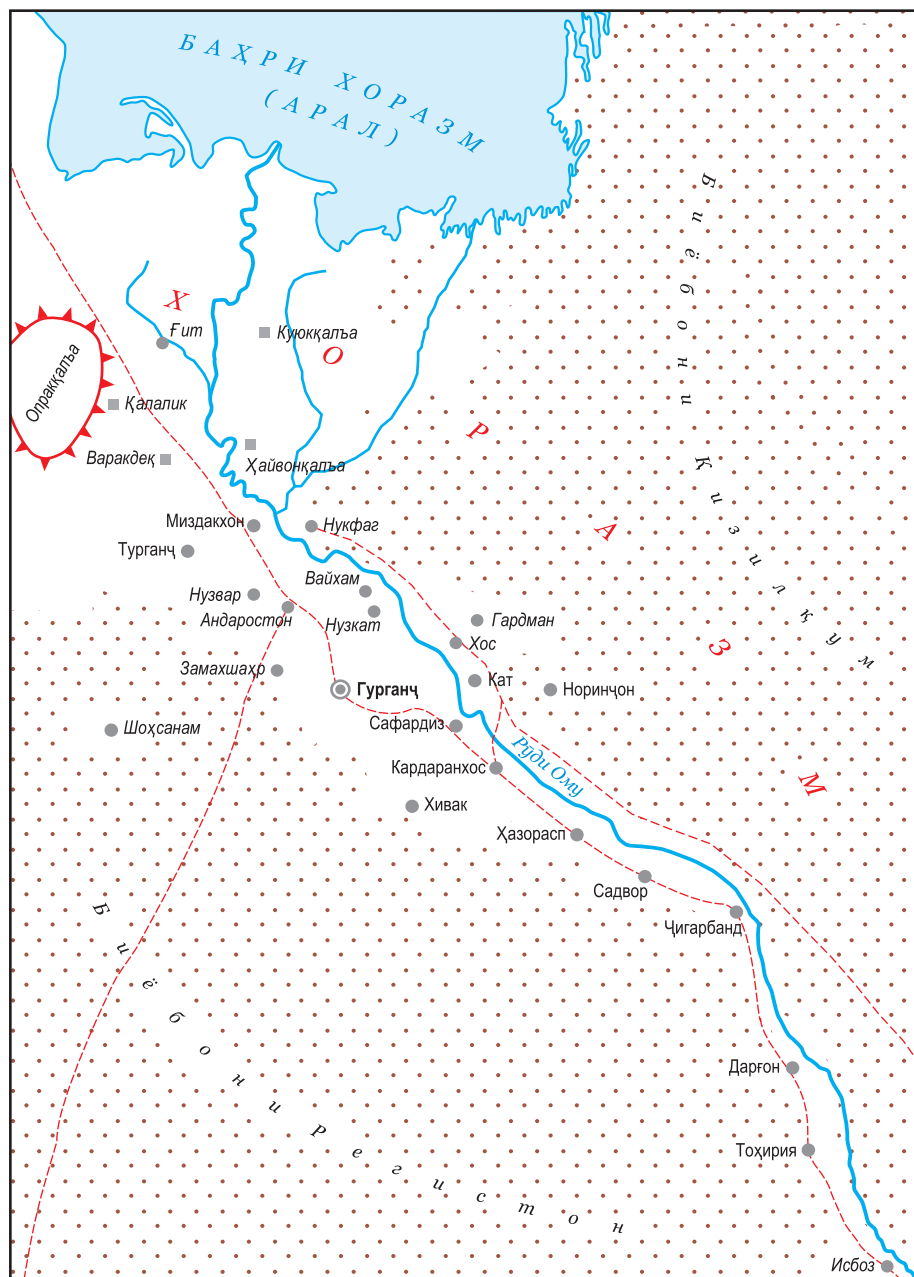
Харитаи 11. Чоч ва Элок.

Map 11. Chach and Ilak.

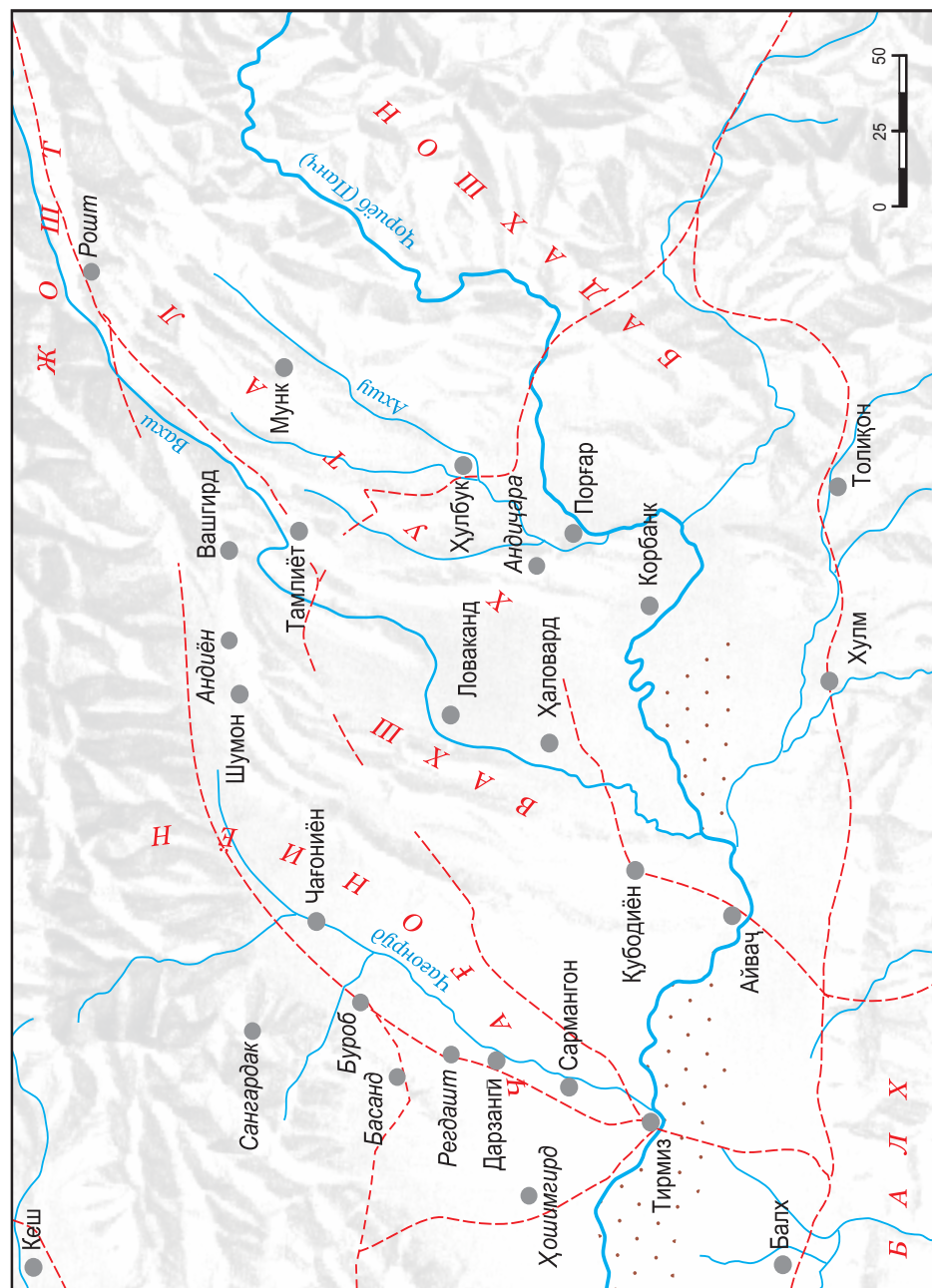

Харитаи 12. Исфажоб ва шаҳру рустоҳои тобеи он.

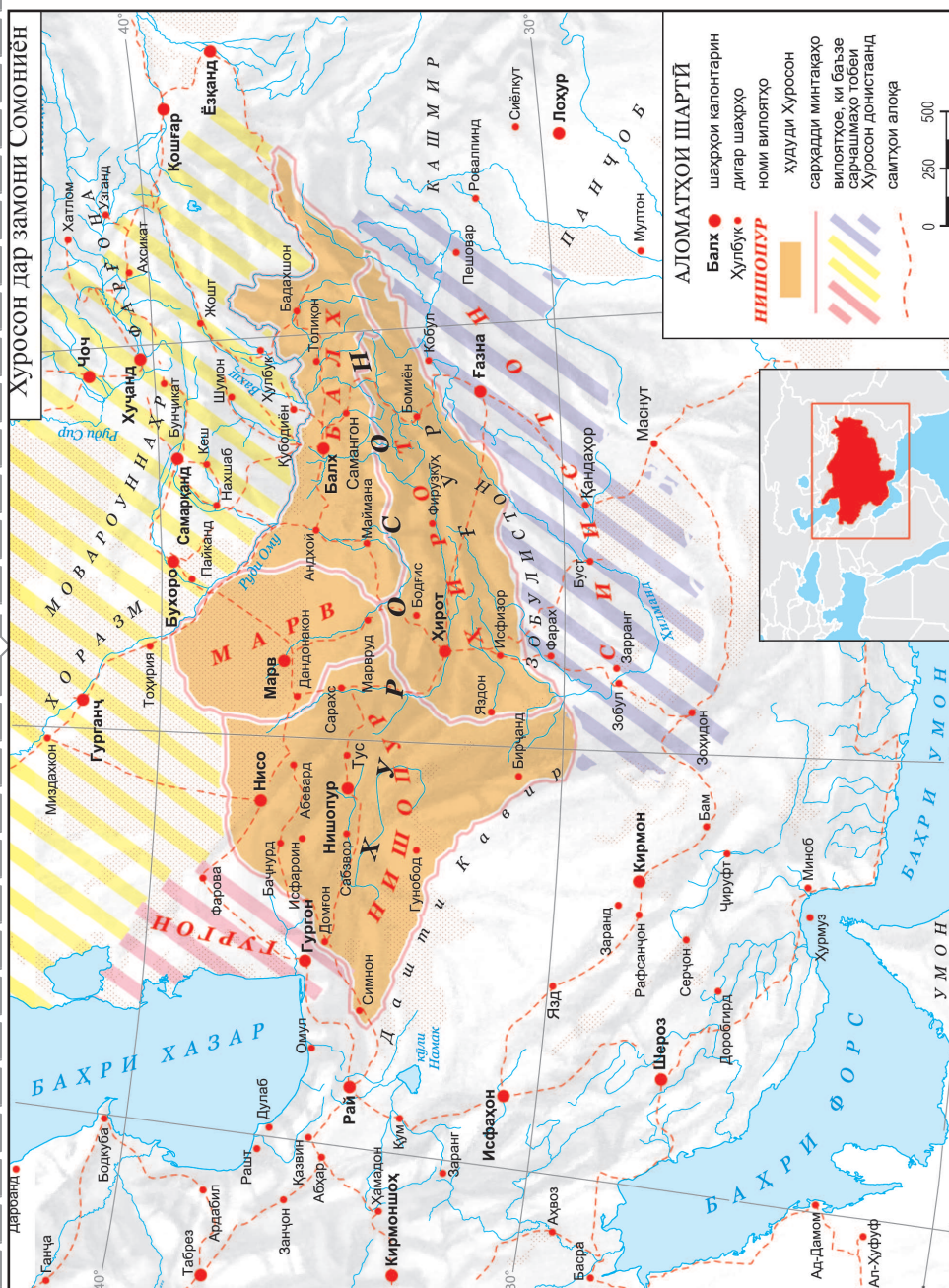
Map 12. Isfijab and its subordinate towns and villages.

Харитаи 13. Хоразм ва шаҳру рустоҳои он.
Map 13. Khorezm and its towns and villages.

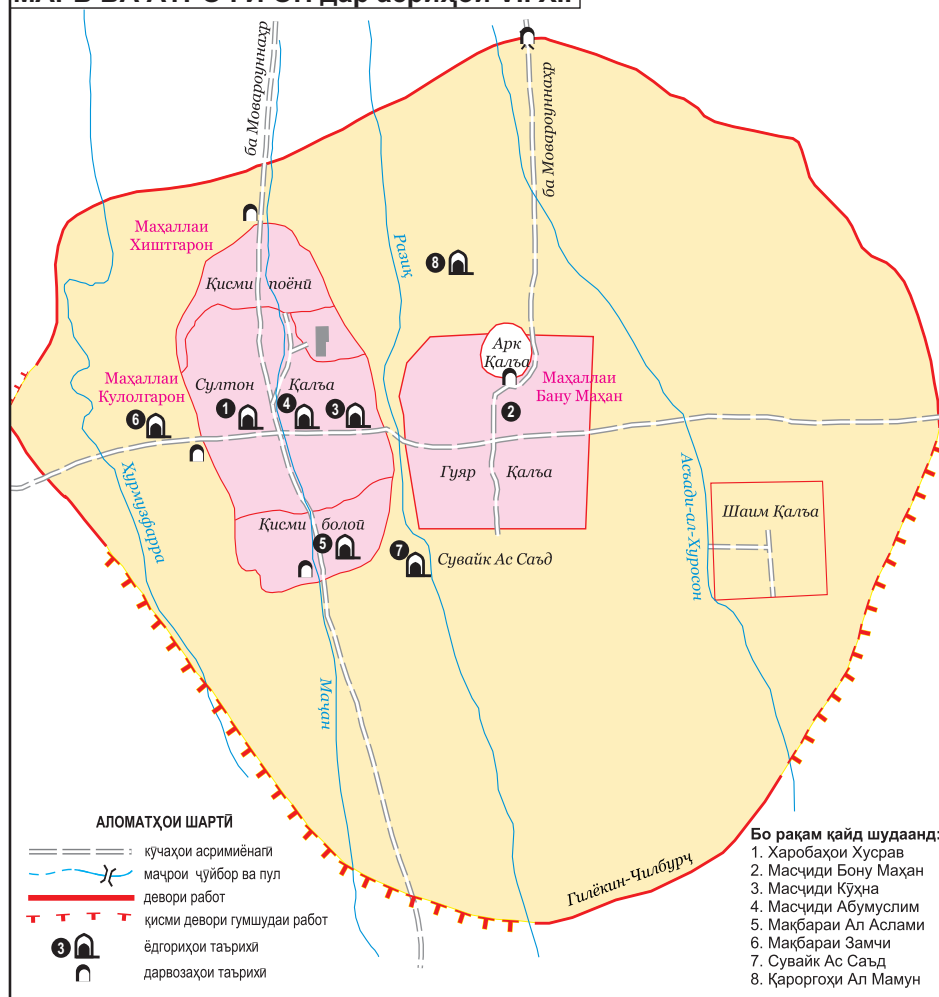
Харитаи 14. Чағониён, Рошт ва Хуталон.
Map 14. Chaghaniyan, Rasht, and Khutalan regions.

Харитаи 15. Тақсимои маъмурии Хуросон дар аҳди Сомониён.

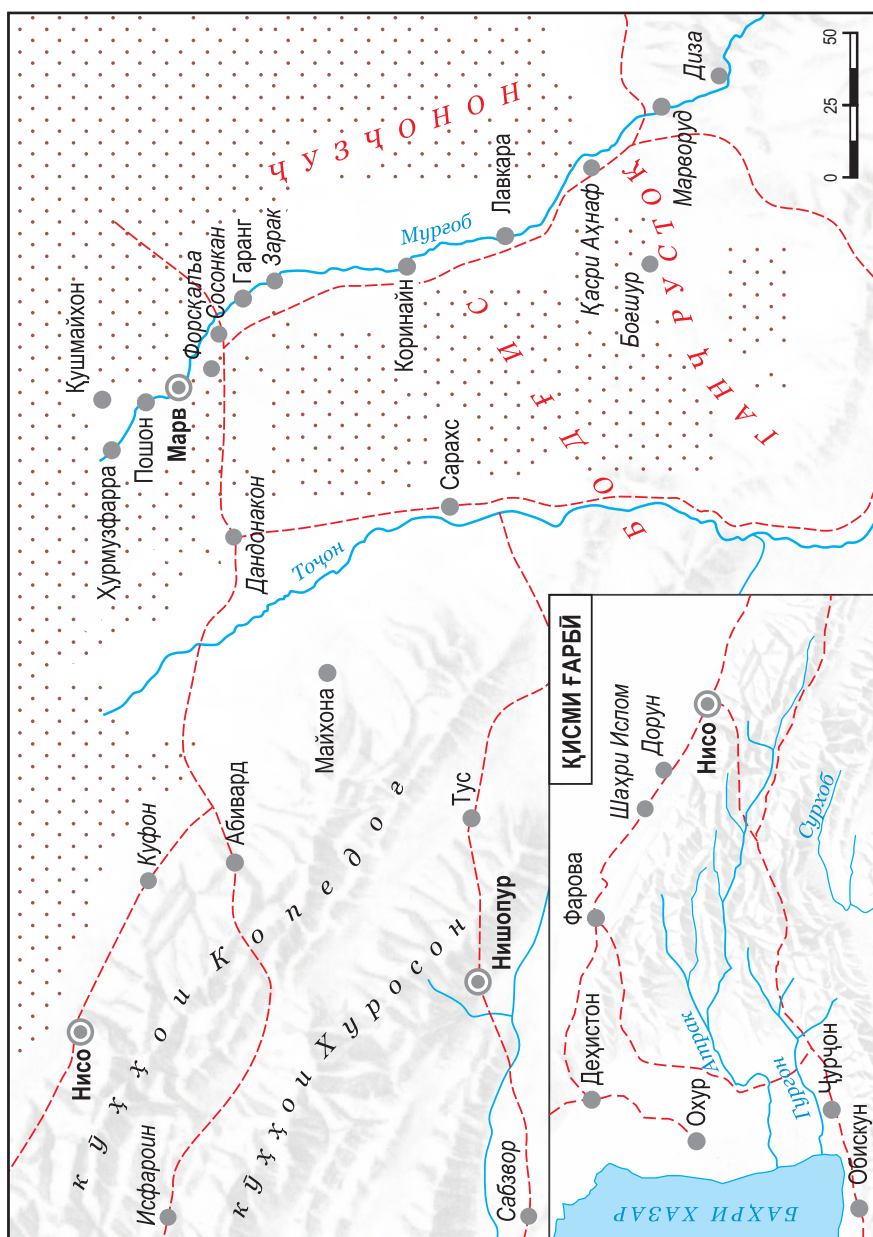
Map 15. Administrative division of Khorasan under the Samanids.

МАРВ ВА АТРОФИ ОН дар асриҳои VII XII

Харитаи 16. Марв дар асрҳои миёна.

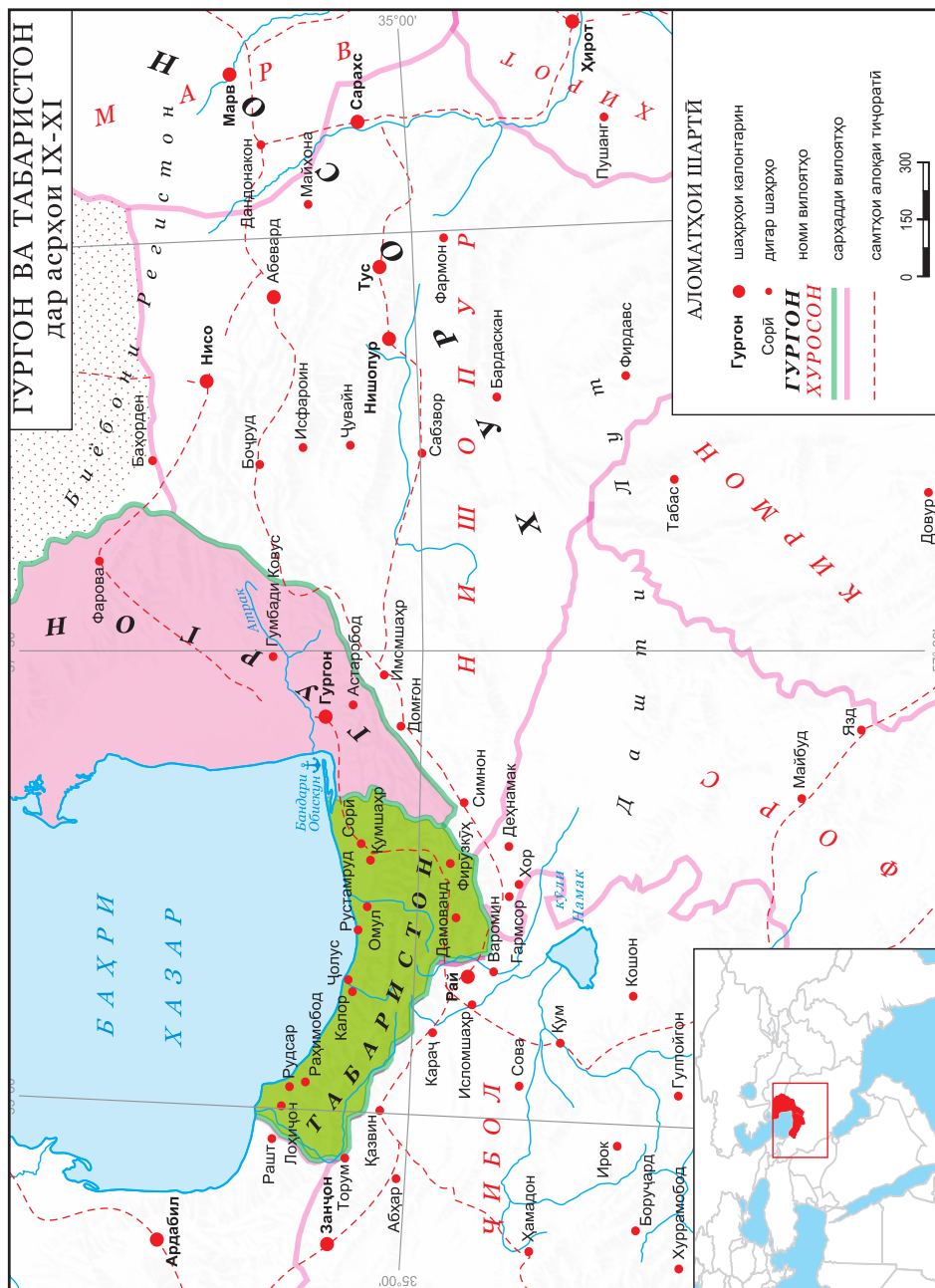
Map 16. Merv in the Middle Ages.

Харитаи 17. Шаҳрҳои шимолу ғарбии Хуросон.

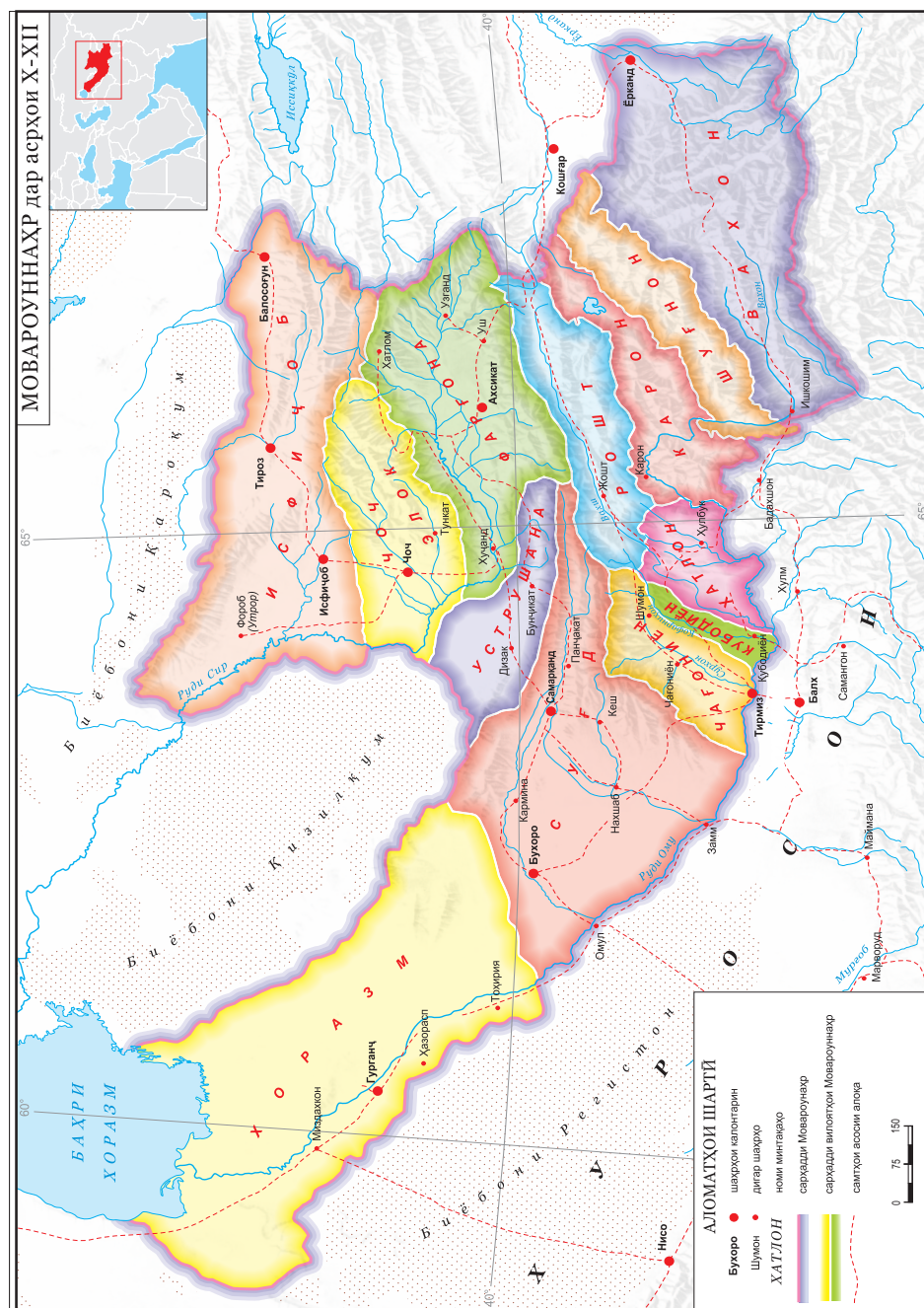
Map 17. Northwestern cities of Khorasan.

Харитаи 19. Гургон ва Табаристон.

Map 19. Gorgan and Tabaristan.

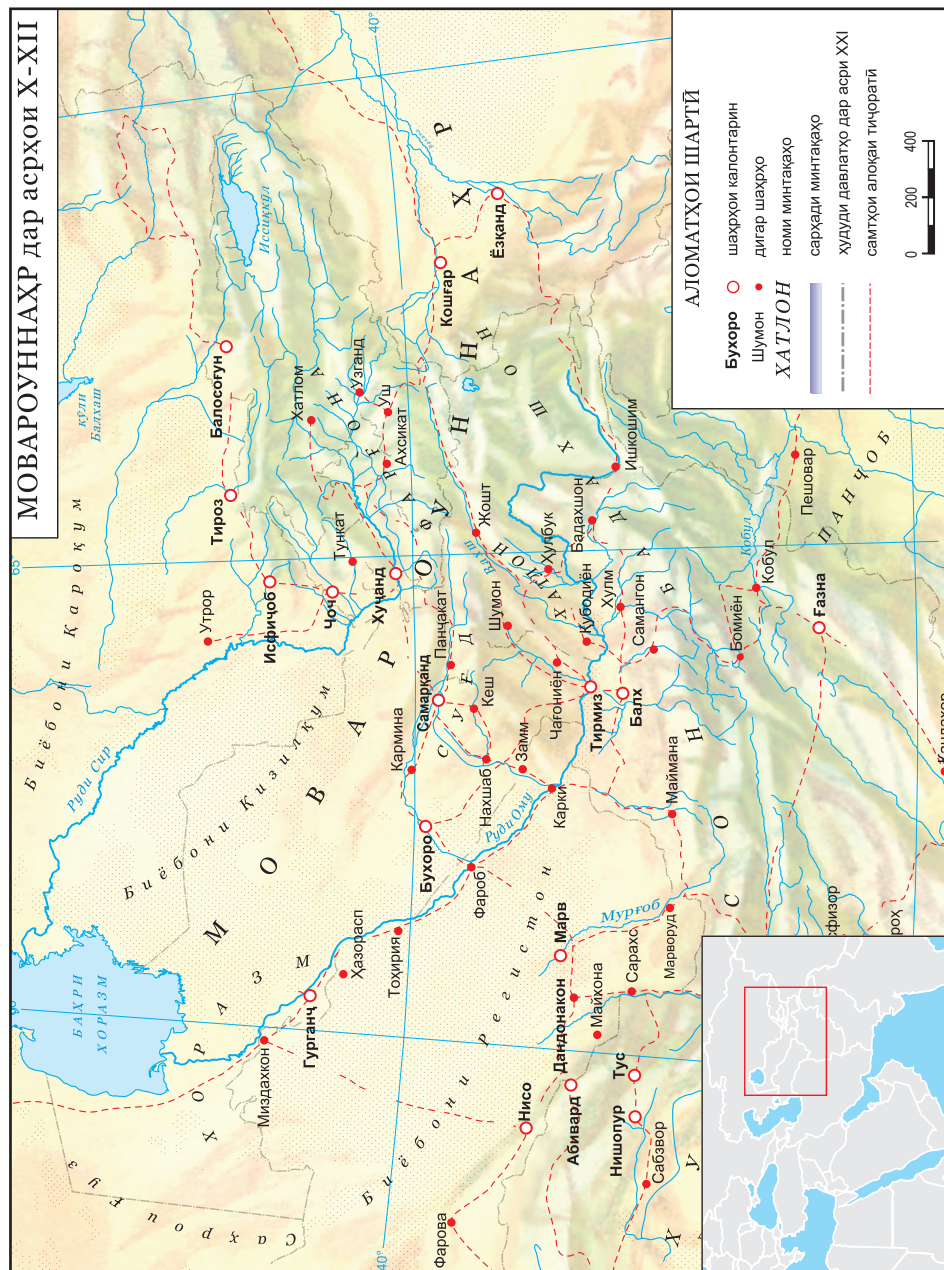
Харитаи 20. Вилояти мовароуннахр дар замони Сомониён.

Map 20. Provinces of Transoxiana (Maverannahr) during the Samanid rule.

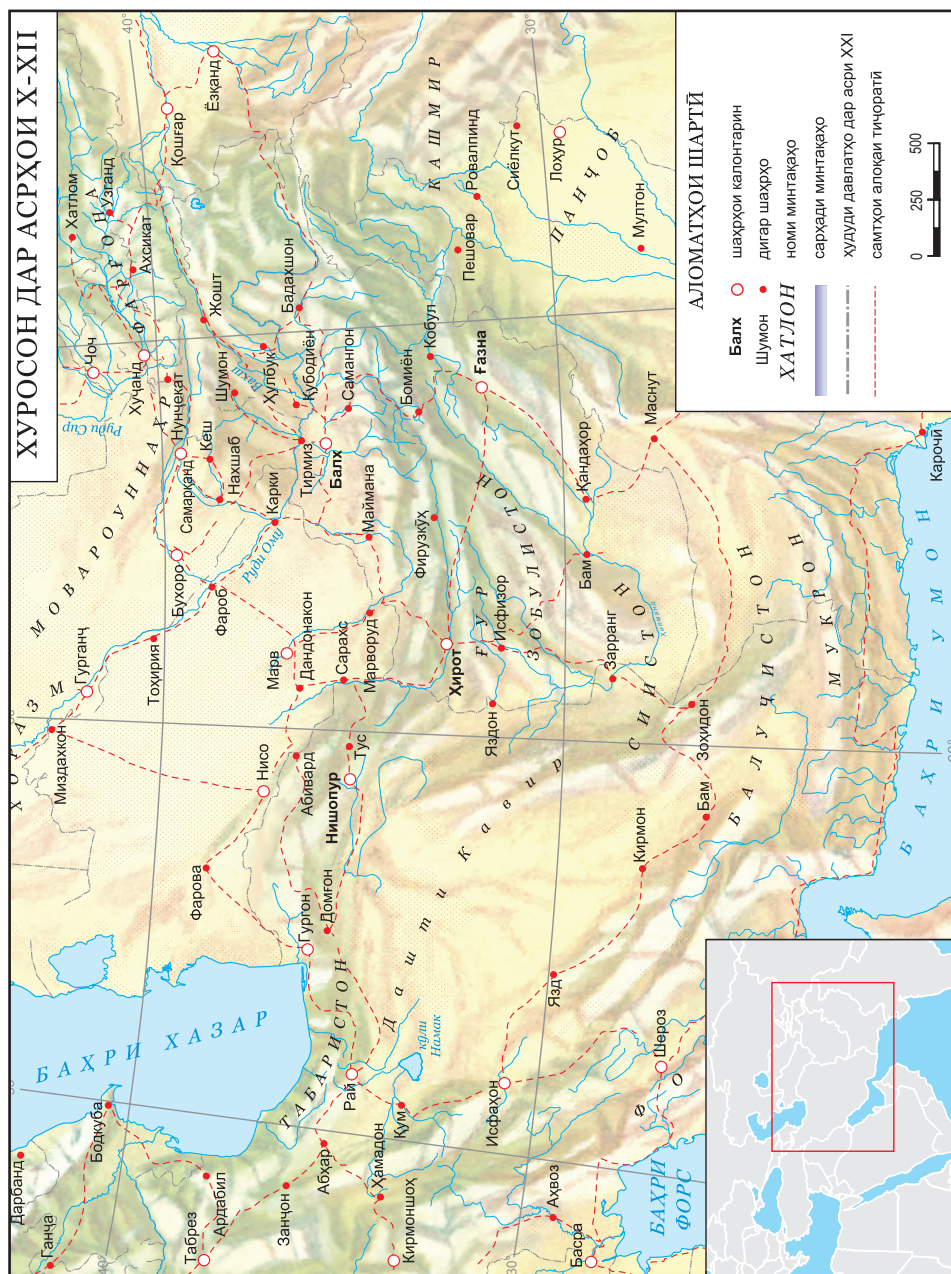
Харитаи 21. Хуросони Бузург дар харитаи имрӯзии Осиёи Марказӣ.

Map 21. Great Khurasan on a modern map of Central Asia.

Харитаи 22. Мовароуннаҳр. Харитаи таърихӣ-ҷуғрофӣ.

Map 22. Transoxiana (Historical-geographical map).

Харитаи 23. Хуросон. Харитаи таърихӣ-ҷуғрофӣ.
 Map 23. Khorasan (Historical-geographical map).

**САФАРЗОДА НЕКРЎЗ ШОДӢ
ЇУГРОФИӢИ ТАӢРИХИИ
ДАВЛАТИ СОМОНИӢН**

Муҳаррир:
Искандари Ориф

Мусахҳеҳон:
ШодӢ Сафаров
Раҷабмоҳ Давлат

Саҳифаоро:
Илҳом Ғиёсов

Харитасоз:
Шарофиддин Шарипов

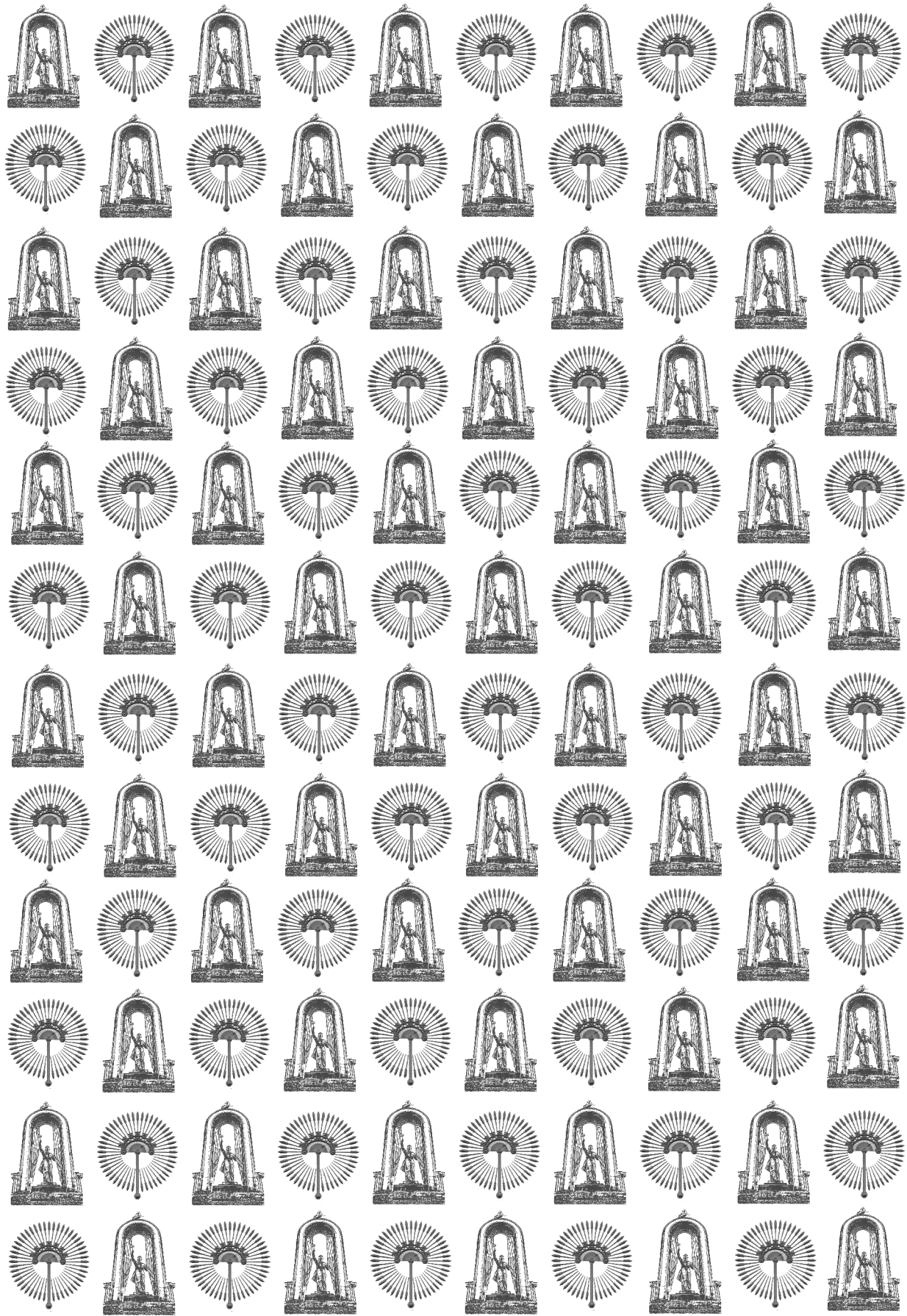
Ороиши муқова:
Фурӯзонфар Неъматов
Барно Сотибалдиева

Ҳуруфчинон:
Назира Саид
Назира Ғуломова

БИ №1

Ба чопаш 31.10.2024 имзо шуд. Андозааш 70x100 1/16.
Коғазӣ офсетӣи №1. Гарнитурӣи Palatino Linotype.
Чопи офсет. Теъдод: 1000 нусха. Нархаш шартномавӣ.

Дар ЧДММ "Бебок" чоп шудааст.

NEKRUZ SAFARZODA

HISTORICAL GEOGRAPHY OF THE SAMANID EMPIRE

نیکروز صفرزاده
جغرافیای تاریخی
دولت سامانیان

